

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ОЛЬГА ВАСИЛІВНА МАЛЬОВАНА

УДК 94(477):323.1«1989/2014»:07(321.64)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Відображення в медіа історичної трансформації
української національної ідеї наприкінці
1980-х – у першій половині 2010-х рр.**

шифр і назва спеціальності: 032 – Історія та археологія

галузь знань: 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

**Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.**

Науковий керівник:

Присяжнюк Юрій Петрович,

доктор історичних наук, професор

Черкаси – 2025

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	4
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	23
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Історіографія проблеми	29
1.2. Джерельна база дослідження	42
1.3. Методологія наукового пошуку	50
Висновки до першого розділу	58
Розділ 2. КОНЦЕПТ «УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ»: ТЕОРЕТИЧНИЙ І МЕДІЙНИЙ АСПЕКТИ	59
2.1. Поняття національної ідеї в контексті реалій пострадянської України	59
2.2. Українська ідея як чинник інституційного становлення медіа	67
2.3. Візія національного в суспільних поглядах: медійний аспект	76
Висновки до другого розділу	90
Розділ 3. МЕДІА ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ	92
3.1. Медіа УРСР кінця 1980-х рр.: тематично-іміджеві показники діяльності	92
3.2. Українські ЗМІ та журналісти в умовах демократизації інформаційного простору	107
3.3. Інспірування національного контенту в ЗМІ 1990-х – першої половини 2010-х рр.	124
Висновки до третього розділу	146

Розділ 4. ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА «НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ» МЕДІА	148
4.1. Олігархізація медійного простору й проблема формування національних пріоритетів у суспільстві	148
4.2. Революційні події (Помаранчевий Майдан та Євромайдан) – рушійна сила українізації медіа	162
4.3. Політика В. Януковича в інформаційній сфері як спроба демонтажу національної ідеї	171
Висновки до четвертого розділу	181
 ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ	241

АНОТАЦІЯ

Мальована Ольга Василівна. Відображення в медіа історичної трансформації української національної ідеї наприкінці 1980-х – у першій половині 2010-х рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2025.

На основі виявленого та опрацьованого авторкою комплексу джерел, здобутків історіографії й сучасних методологічних підходів у дисертації досліджено історичні трансформації української національної ідеї в медіа України протягом кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр.

Актуальність дослідження. Становлення України як суверенної національної держави, що триває з 1991 р., супроводжується вирішенням складних, нерідко контрверсійних за своєю сутністю проблем. Чимало з них мають теоретичний характер. До таких цілком виправдано відносимо питання української національної ідеї. Вона «дуже мудрована» й незручна для дослідження вже тому, що так чи так, але обов'язково має відрізнятися від подібних аналогів – німецької, польської, американської й навіть грузинської національних ідей. Насамперед тим, що український проєкт спроможний до реалізації не просто як самоствердження окремої уявної спільноти, а такий її різновид, що передбачає низку радикальних змін в уявленнях усіх, хто звик сприймати українців як частину російського (чи якогось іншого) світу.

Актуальним для дослідження є історичний період, що ним авторка визначає хронологічні межі свого наукового пошуку. Власне кінець 1980-х – перша половина 2010-х рр. – відтинок історичного часу, коли в Україні розвивалися й функціонували демократичні ЗМІ як такі. У ці десятиліття вони вийшли з-під тотального державного впливу й намагалися ствердитися як суб'єкт громадсько-політичного життя, в ідеалі – так звана «четверта влада» у суспільстві. Зробити це було вкрай клопітно, бо надто непослідовним виявився сам перехід до демократії. Настільки інконсеквентним за своєю динамікою, що історики справедливо ідентифікують увесь цей період як «пострадянський». Одним із його виявів у науковому середовищі стала, на думку Л. Зашкільняка, практика «повернення до уявлень про історіографію як один з жанрів пропагандистської літератури або белетристики».

Своєю чергою, доцільність простежити трансформацію медійного дискурсу української національної ідеї затребувана всім комплексом нез'ясованих на сьогодні умов її формування, поширення («ритмів пульсації»), зміною характеру, регіональними та іншими особливостями, також – потребою з'ясувати ті пастки-ризиками, що супроводжували процес її впровадження (чи згортання). До всього додається обставина перехідного періоду, що його умовно можна окреслити епохою модифікації суспільства й розвитку історіографії від модерного стану до постмодерного. Перед суб'єктами цього «заплутаного» історичного поступу – індивідуумом, професійними гуртами, верствами, спільнотою – стояло надскладне завдання збудувати націю.

Матеріали, положення й висновки пропонованого дослідження покликані сприяти актуалізації різних сторін і рівнів когнітивної еволюції – від «фазового переходу» в індивідуальній психіці людей до творення цілісного образу(ів) української національної ідеї в суспільстві.

Тож, тему дослідження актуалізує низка «білих плям» в історіографії, що мотивує напрацювання нових знань у цій царині. Зокрема, мало з'ясованим видається власне медійний дискурс української національної ідеї. Хронологічна близькість у

часі дотепер не давала змоги історикам досягнути тут помітних успіхів, тоді як численні друковані матеріали політтехнологів і публіцистів, есе журналістів є надто однобічними, зазвичай політично упередженими, що лише ускладнює формування наукової візії проблеми. Особливо затребуваним, на наш погляд, є завдання наукової інтерпретації «технології» розуміння, усвідомлення, сприйняття, обробки, подання інформації, з якою довелось працювати медійникам, і на цій основі – «ревізії історії», творення якісних наукових синтезів.

Зважаючи на вищезазначене, тема пропонованої дисертації має науково-пізнавальне, науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цими обставинами зумовлена її актуальність.

Наукова новизна одержаних результатів визначається передусім самою постановкою проблеми та її успішним розв'язанням у дисертації. Безпосередньо мова йде про історичну трансформацію української національної ідеї, що відбувалася в умовах складних еволюційних процесів суспільства (нації), держави, інформаційного простору і власне самих медіа. Дотепер українська національна ідея, як політико-медійна formation discursive України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., не досліджувалася.

У дисертації на основі комплексного аналізу / синтезу **вперше:**

– контекстуально й хронологічно досліджено українську національну ідею перехідного (пострадянського) періоду як трансформацію самобутнього медійного дискурсу;

– запропоновано й обґрунтовано інноваційний погляд на українську національну ідею, як складну дефініцію й, водночас, (не)затребуваний суспільством і державою процес її імплементації в медіа-просторі;

– розкрито специфіку та значення презентації громадськості (громадянського суспільства), також окремих державних діячів української національної ідеї в ЗМІ;

– увиразнено роль професійних працівників медіа в інспіруванні національного контенту;

– простежено суперечливі тенденції розвитку пострадянського суспільства в контексті їхнього взаємовпливу на «національну політику» ЗМІ;

– з'ясовано, що українська ідея як національна виступила своєрідним «замовником» інституційного становлення медіа.

У процесі дослідження *удосконалено, розширено* висновок про олігархізацію суспільства, зокрема й інформаційного (медіа-) простору, що визначало тенденції його трансформації, насамперед щодо (не)впровадження національних пріоритетів.

Подальшого розвитку набули тези про події Помаранчевої революції та Революції Гідності як боротьби за (чи проти) ствердження української національної ідеї (національно-державного проєкту), так і медіа, як рушійної сили (не)українізації.

Практичне застосування отриманих результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, узагальнення й висновки, що їх пропонує авторка дослідження, суттєво розширюють знання сучасної історії медіа України, зокрема в контексті популяризації (чи ігнорування, відторгнення) в них української національної ідеї.

Результати роботи виправдано буде залучати до написання спеціальних і синтетичних праць із історії «інформаційної ери», тобто новітньої доби з її домінацією цифрових технологій. Також вони стануть корисними при підготовці відповідних дидактичних матеріалів для студентів ЗВО та учнів ЗПСО – підручників, посібників, методичних рекомендацій та ін.

У *вступі* авторкою обґрунтовано актуальність теми, наголошено на її узгодженні з науковими програмами (планами, темами), визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, сформульовано наукову новизну, прояснено практичну користь, подано інформацію про апробацію результатів, структуру й обсяг дисертації.

У *першому розділі «Історіографія, джерельна база, методологія дослідження»* авторка аргументовано стверджує, що тема медійного дискурсу

української національної ідеї потребує концептуального аналізу всіх її аспектів. Власне тому вона присвятила їхньому з'ясуванню значну увагу. Зробила це в контексті українського й зарубіжного досвіду, причому як теоретичному (інтелектуальному, історіографічному), так і практичному (громадсько-політичному). Зрештою, логічно виправданим видається звернення до цієї проблеми, як і її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

Історіографія різних аспектів медійного дискурсу української національної ідеї розвивалася синхронно з національно-державним становленням та першими євроінтеграційними кроками України. Учені, коли аналізуватимуть цю проблематику в історичній ретроспективі й уже як суто українські явища, трактуватимуть їх у загальному річищі європейської наукової думки. Цьому сприятимуть умови світової глобалізації, цифровізації медійного ринку, а також зростання ролі оборонних завдань в умовах російського збройного вторгнення. Водночас, для пострадянської дійсності характерним було збереження й пристосування під політичну кон'юнктуру, що помітно «ріднило» частину наукових та публіцистичних праць цього періоду з власне радянськими.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Вона позначається видовим розмаїттям матеріалів (зокрема й даних усної історії), усебічним «охопленням» ними царини наукового пошуку. Опрацювання численних джерел дало змогу простежити всі заявлені в змістовній частині проблеми (робочі гіпотези), виконати поставлені завдання, досягнути визначену мету. Практично з'ясовано місце й роль медіа у відображенні причинно-наслідкового характеру та взаємозалежності суспільно-політичних подій в Україні.

Опрацюванню літератури й джерел з теми дослідження, аналізу та синтезу проблеми посприяло комплексне застосування сучасної методології. Принципи й методи, власне теоретико-методологічні засади, використані авторкою в роботі, допомогли мінімізувати суб'єктивні оцінки, у такий спосіб запропонувати достовірні результати дисертації.

У другому розділі «Концепт «українська національна ідея»: теоретичний і медійний аспекти» обґрунтовано українську ідею, як вона сформувалася в медійному дискурсі пострадянського суспільства. У пропонованій інтерпретаційній версії він постає як один із ідеологічно-світоглядних принципів і, заодно, «дороговказ» національно-демократичного розвитку суспільства. Авторка простежила здобутки методологічних шкіл україністики, з'ясувала, що більша (численніша) з них частина – примордіалістська, тоді як модерністська ліпше вписалася в сучасний світовий контент.

У конкретних історичних умовах інституалізація медіа була можливою в умовах та за сприяння держави, громадськості, що власне й відбувалося. На всіх етапах актуальною лишалася проблема еліт. Їхня загальна «низька якість» найкраще простежувалася в домінуванні емоційних пропозицій, рішень, коментарів над раціональними.

Як своєрідне продовження та демонстрація взаємозв'язку між ідеями й практиками, показано зв'язок між (не)самореалізацією журналістів у ЗМІ. У цьому випадку медіа подано вже не як «продукт» чийось рішень, фінансування, політико-правового забезпечення, а «замовник», «умова» та «майданчик» самовираження газетярів, оглядачів, телевізійних ведучих, кореспондентів, репортерів, публіцистів. Багато чиновників, ідеологів, медійників не потрапили до авангарду рушіїв суспільних змін. Їхні амбіції коливалися залежно від того, хто перебував на «політичному троні».

У третьому розділі «Медіа як інформаційний простір формування національної ідеї» доведено, що до початку 1990-х рр. в УРСР зберігалася розгалужена, контрольована партійними органами та спецслужбами мережа ЗМІ. У роки «перебудови» вона помітно, хоча й не революційно, трансформувалася. У цій царині хід історії визначався мережею компромісів, що спостерігатиметься й надалі.

Протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр. інспірування українського національного контенту в медіа гальмувалося інерцією радянської спадщини, надто

відчутної в регіональних ЗМІ східних областей. Інакшою була ситуація в центральних та, особливо, західних регіонах, проте й там він не набув ознак універсальності.

Загалом у перші десятиліття державної незалежності України її медіа пройшли складний, водночас – полівекторний процес становлення, що за змістом і формою багато в чому відповідав стандартам західної (європейської) журналістики. Узагальнивши численний матеріал та долучивши до нього власний досвід роботи в медіа-просторі, авторка констатує факт відчутної актуалізації «просування» національної тематики за каденції третього президента В. Ющенка і, навпаки, відсутність належного (чи будь-якого) її представлення за правління його наступника – В. Януковича. Сама ж професія журналістів еволюціонувала від, умовно, обслуговування політичного режиму (не лише комуністичного) до статусу авторитетних медійників, здатних упливати на суспільну думку, перебіг історичних подій.

У *четвертому розділі* «Вплив суспільно-політичних процесів на «національну політику» медіа» зроблено чимало уточнень, пов'язаних із процесами та подіями кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. в Україні, що відчутно позначалися на історичних трансформаціях медійного дискурсу української національної ідеї.

Одним із таких явищ стала олігархізація медіа-простору. Особливо потужно вона відчувалася за президентства Л. Кучми та, пізніше, В. Януковича. Олігархізація виявлялася в крайнощах обмежень прав і свобод журналістів, чи не цілковитому нехтуванні українською національною перспективою, що, за незначним винятком, не вважалася релевантною. У цьому сенсі помаранчевий період відрізнявся спробою повернути перебіг подій якраз у контекст демократичної альтернативи, власне української ідеї.

Помаранчева революція та Революція Гідності дали значний імпульс формуванню медійної сфери як важливого сегмента громадянського суспільства, демократичної держави. Натомість компроміс з комуністами, зближення з РФ, двомовність руйнували перспективи ствердження української національної ідеї. За

правління В. Януковича патріотично налаштована частина медійників вимушено боролася за свій статус і права з політичним режимом, який по суті став антиукраїнським.

Ключові слова : історична пам'ять, (українська) національна ідея, національна ідентичність, інформаційний простір, інформаційна війна, інформаційне насильство, російська агресія, російсько-українська війна, медійний (політико-медійний) дискурс, медіа ресурси, засоби масової інформації (ЗМІ), преса, пропаганда, фейк, фейкові новини, політична технологія, громадська думка.

ABSTRACT

Malovana Olha Vasylivna. Presentation of the historical transformation of the Ukrainian national idea from the late 1980s to the first half of the 2010s in the media. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for graduation scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 – Humanities with specialty 032 – History and archaeology. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2025.

The PhD dissertation thoroughly examines the historical transformations of the political-media discourse of the Ukrainian national idea from the late 1980s to the first half of the 2010s based on a complex of sources, historiography achievements, and modern methodological approaches identified and processed by the author.

The relevance of the research. The establishment of Ukraine as a sovereign national state, which has been ongoing since 1991, is accompanied by the resolution of complex, often controversial issues. Many of them have a theoretical nature. Among these, the question of the Ukrainian national idea is quite justified. It is «very intricate» and inconvenient for research precisely because it must necessarily differ from similar analogues – German, Polish, American, and even Georgian national ideas. Primarily because the Ukrainian project is capable of realization not just as the self-assertion of a separate imaginary community, but as a variety that involves a series of radical changes in the perceptions of all those accustomed to viewing Ukrainians as part of the Russian (or some other) world.

The historical period defined by the author for her research spans from the late 1980s to the first half of the 2010s, the time when media in Ukraine existed and operated as such. During these decades, they emerged from total state control and sought to establish themselves as a subject of public-political life, ideally becoming the so-called «fourth estate» in society. It was extremely challenging to do so because the transition to democracy itself turned out to be highly inconsistent. The dynamics were so inconsequent that historians rightfully identify this entire period as «post-Soviet». One of its manifestations in the academic environment, according to L. Zashkilnyak, has been the practice of «returning to the idea of historiography as one of the genres of propaganda literature or fiction».

In turn, it is advisable to trace the transformation of the politico-media discourse of the national idea demanded by the entire complex of unexplored conditions of its formation, dissemination («rhythms of pulsation»), change in character, regional and other features, it is also necessary to clarify the traps-risks that accompanied the process of its implementation (or folding). All this is compounded by the circumstance of a transitional period, which can conditionally be described as an era of societal modification and historiography development from the modern state to the postmodern. The subjects of this «entangled» historical progress – individuals, professional groups, strata, community – faced the extremely complex task of nation-building.

The materials, provisions, and conclusions of the proposed study are intended to contribute to the activation of various aspects and levels of cognitive evolution – from the «phase transition» in individual psyches to the creation of a comprehensive image(s) of the Ukrainian national idea in society.

The research topic addresses a number of «white spots» in historiography, motivating the development of new knowledge in this area. Specifically, the political-media discourse of the national idea appears underexplored. The chronological proximity in time has so far hindered historians from achieving significant success in this area, while numerous printed materials by political technologists and publicists, essays by journalists, are too one-sided and usually politically biased, which only complicates the formation of a scientific vision of

the problem. We believe that the task of scientific interpretation of the «technology» of understanding, awareness, perception, processing, presentation of information that media professionals have had to work with is particularly in demand. This forms the basis for «revising history» and creating high-quality scientific syntheses.

Considering the above, the proposed dissertation topic has scientific-cognitive, scientific-practical, and socio-political significance. This relevance is determined by these circumstances.

The scientific novelty of the obtained results is determined primarily by the formulation of the problem and its successful solution in the dissertation. It specifically concerns the formation of a modern politico-media discourse of the Ukrainian national idea, which occurred in the context of complex evolutionary processes of society (nation), state, information space, and media themselves. Until now, the Ukrainian national idea as a politico-media discursive formation of Ukraine from the late 1980s to the first half of the 2010s has not been studied.

In the dissertation, **for the first time:**

- the phenomenon of the Ukrainian national idea in the transitional (post-Soviet) period has been comprehensively and contextually and chronologically analyzed through a complex approach;
- an innovative perspective on the Ukrainian national idea has been proposed and substantiated in the dissertation, presenting it as a complex definition and exploring its implementation process in the media space as (un)demanding by society and the state;
- the specifics and significance of presenting the public (civil society), as well as individual state figures of the Ukrainian national idea in the media, have been revealed;
- the role of media professionals in inspiring national content has been emphasized;
- contradictory trends in the development of post-Soviet society have been traced in the context of their mutual influence on the «national media policy»;

- it has been clarified that the Ukrainian idea as a national one has acted as a kind of «patron» for the institutional development of the media.

During the research process, the conclusion about the oligarchizing of society, including the informational (media) space, has been refined and expanded, which determined the trends of its transformation, especially regarding the implementation of national priorities.

The theses on the events of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity have further developed as struggles for or against the affirmation of the Ukrainian national idea (national-state project) and the media as a driving force for (de)Ukrainization.

The practical application of the obtained results lies in the fact that the factual material, theoretical positions, conclusions, and generalizations proposed by the author of the research significantly expand the knowledge of contemporary media history in Ukraine, particularly in the context of popularizing (or ignoring, rejecting) the Ukrainian national idea.

The results of the work will be justified in the writing of specialized and synthetic works on the history of the «information era», i.e., the modern age with its dominance of information and communication technologies. They will also be useful in preparing relevant teaching materials for higher education students and secondary school students – textbooks, manuals, methodological recommendations, etc.

The introduction justifies the relevance of the topic, emphasizes its alignment with scientific programs (plans, themes), defines the purpose, objectives, research object and subject, formulates scientific novelty, clarifies practical utility, provides information on results validation, dissertation structure and scope.

In the first chapter «Historiography, Source Base, Research Methodology», the author argues that the topic of political-media discourse of the Ukrainian national idea requires a conceptual analysis of all its aspects. Therefore, she dedicated significant attention to clarifying them. This was done in the context of Ukrainian and foreign experience, both theoretical (intellectual, historiographical) and practical (public-political).

Finally, it seems logically justified to address this issue and conduct a comprehensive study at the level of a dissertation.

The historiography of various aspects of political-media discourse of the Ukrainian national idea developed synchronously with the national-state formation and the first steps towards European integration of Ukraine. Scholars, when analyzing this issue in historical retrospect and as purely Ukrainian phenomena, will interpret them within the broader context of European scientific thought. This will be facilitated by the conditions of global globalization, digitalization of the media market, and the increasing role of defense tasks in the face of Russian armed aggression. At the same time, characteristic of the post-Soviet reality was the preservation and adaptation to political circumstances, which noticeably «connected» some scientific and journalistic works of this period with Soviet ideology.

The research source base is quite representative. It is characterized by a variety of materials (including oral history data) and comprehensive coverage of them in the realm of scientific inquiry. Analysis of numerous sources allowed to trace all the stated problems (working hypotheses) in the substantive part, accomplish the set tasks, and achieve the defined goal. The place and role of media in reflecting the cause-and-effect nature and interdependence of socio-political events in Ukraine have been practically clarified.

The processing of literature and sources on the research topic, analysis, and synthesis of the problem was facilitated by the comprehensive application of modern methodology. The principles and methods, as well as the theoretical-methodological foundations used by the author in the work, helped minimize subjective assessments and thus offer reliable dissertation results.

In the second chapter «Concept of Ukrainian National Idea: Theoretical and Media Aspects», the Ukrainian idea is justified as it formed in the political-media discourse of post-Soviet society. In the proposed interpretative version, it emerges as one of the ideological-philosophical principles and a «guiding star» for national-democratic development of society. The author traced the achievements of methodological schools in

Ukrainian studies, revealing that a larger (more numerous) part of them is primordialist, while the modernist school better fits into the contemporary global context.

In specific historical conditions, the institutionalization of media was possible with the support of the state and society, which actually happened. At all stages, the issue of elites remained relevant. Their overall «low quality» was best observed in the dominance of emotional propositions, decisions, and comments over rational ones.

As a kind of continuation and demonstration of the relationship between ideas and practices, the connection between (non) self-realization of journalists in the media is shown. In this case, the media is presented not as a «product» of someone's decisions, funding, political-legal support, but as a «customer», «condition» and «platform» for self-expression of journalists, commentators, TV presenters, correspondents, reporters, publicists. Many officials, ideologists, media professionals did not make it to the vanguard of social change movements. Their ambitions fluctuated depending on who was on the «political throne».

In the third chapter «Media as an information space for the formation of the national idea», it is shown that until the beginning of the 1990s, a branched, controlled network of media by party bodies and special services existed in the USSR. During the years of «perestroika», it noticeably, though not revolutionarily, transformed. In this realm, the course of history was determined by a network of compromises, which will continue to be observed.

During the 1990s to the first half of the 2010s, the inspiration of national content in political-media discourse was hindered by the inertia of the Soviet legacy, particularly noticeable in the regional media of eastern regions. The situation was different in central and especially western regions, but even there it did not acquire signs of universality.

In the first decades of Ukraine's state independence, its media underwent a complex and at the same time multi-vector process of formation that in content and form largely corresponded to Western (European) journalism standards. Summarizing numerous materials and adding her own experience in the media space, the author notes the noticeable activation of promoting national themes during the presidency of V. Yushchenko and,

conversely, the absence of proper (or any) representation during the rule of his successor, V. Yanukovych. The profession of journalists itself evolved from serving political regimes (not only communist) to becoming authoritative media figures capable of influencing public opinion and shaping historical events.

In the fourth chapter, «The Influence of Socio-Political Processes on the «National Policy» of the Media», there are many clarifications made regarding the processes and events of the late 1980s to the first half of the 2010s in Ukraine, which significantly impacted the historical transformations of the political-media discourse of the Ukrainian national idea.

The oligarchization of the media space was one of such phenomena. It was particularly pronounced during the presidencies of L. Kuchma and later V. Yanukovych. Oligarchization manifested in extreme limitations on journalists' rights and freedoms, as well as a disregard for the Ukrainian national perspective, which, with few exceptions, was not considered relevant. In this sense, the Orange period was characterized by an attempt to return events to the context of a democratic alternative, specifically the Ukrainian idea.

The Orange Revolution and the Revolution of Dignity gave a significant boost to the formation of the media sphere as an important segment of civil society and a democratic state. However, compromises with communists, closer ties with the Russian Federation, and bilingualism undermined the prospects of affirming the Ukrainian national idea. During Viktor Yanukovych's rule, a patriotically oriented part of the media had to fight for their status and rights against a political regime that essentially became anti-Ukrainian.

Key words: historical memory, (Ukrainian) national idea, national identity, information space, information warfare, information violence, Russian aggression, Russian-Ukrainian war, media (political and media) discourse, media resources, mass media, press, propaganda, fake, fake news, political technology, public opinion.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових виданнях, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Присяжнюк Ю., Мальована О. Ідеологічні кліше в сучасних українських телепрограмах як вияв постімперського синдрому. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2021. № 2. С. 81–89.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/VchuI_2021_2_11.pdf
DOI : 10.31651/2076-5908-2021-2-81-89
2. Мальована О. Трагедія Голодомору-геноциду : телевізійний контент України 1990–2010-х рр. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 48–53.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/336-344-PB.pdf
DOI : 10.31651/2413-8142-2022-27-Malyovana
3. Мальована О. Телепростір Черкащини під час Помаранчевої революції : спроба оцінки експертного середовища. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2022. № 1. С. 132–137.
<https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4749>
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-132-137>
4. Мальована О. Медійно-інформаційна війна як предтеча російської агресії проти України. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2024. № 1. С. 35–41. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5161>
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-1-35-41>

***Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів та
додатково відображають наукові результати дисертації:***

5. Мальована О., Присяжнюк Ю. Вибори Президента України 2019 р. у контексті настроїв електорату та діяльності ЗМІ. *Записки Осередку НТШ у Черкасах*. Т. III : Матер. XXXII березневої наук. сесії Осередку НТШ у Черкасах / за ред. В. В. Масненка, В. В. Тельвака. Черкаси, 2022. С. 193–199.
6. Мальована О., Присяжнюк О. Концепт «національна ідея» у центральних і регіональних ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. *Трансформації історичної пам'яті* : зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. Н. Темірової. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2022. С. 77–80.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/12762-Текст%20статті-25369-1-10-20221110.pdf
7. Мальована О. Холодноярська героїка в регіональному медійному просторі (1990-ті – середина 2010-их рр.). *XII Богданівські читання* : Матер. Всеукр. наук. конф. : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Присяжнюк (гол. ред.) та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2024. С. 139–143.
8. Присяжнюк Ю., Мальована О. Холодний Яр у медійному просторі України як «місце пам'яті» національно-визвольних змагань. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : зб. тез Всеукр. наук. конф. з нагоди 165-ї річниці від дня народження М. Левитського (16–17 травня 2024 р. м. Кропивницький). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. С. 10–12.
9. Мальована О. Гібридна війна як особливість російської агресії проти України 2014 р. : інформаційний компонент. *Травневі студії : історія, міжнародні відносини* : зб. матер. VI Міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024 : історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни». Вип. 9 / за заг. ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2024. С. 85–88.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/16036-Текст%20статті-31902-1-10-20240627.pdf

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук

АР Крим – Автономна Республіка Крим

АТО / ООС – Антитерористична операція / Операція об'єднаних сил

БЗ(СХ) – режим етеру «без звуку» («з синхронном»)

ВАК – Вища атестаційна комісія

ВО – виробниче об'єднання

ГО – громадська організація (об'єднання)

ГУТАБ (рос. – ГУЛАГ) – Головне управління таборів

ДПУ – Державне політичне управління

ЄС – Європейський Союз

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗПСО – заклад профільної середньої освіти

ЗСУ – Збройні сили України

ІПіЕНД – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ІПСО – інформаційно-психологічна операція

КДБ – Комітет державної безпеки

ККУ – Кримінальний кодекс України

КПІ – Київський політехнічний інститут

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

МЗС – Міністерство закордонних справ

МОН – Міністерство освіти і науки України

НАДУ – Національна академія державного управління

НАН – Національна академія наук
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НК – Надзвичайна комісія
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НРУ – Народний рух України (за перебудову)
НРУТР – Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення
ОДА – обласна державна адміністрація
ОДТРК – обласна державна телерадіо компанія
ОПЗЖ – Опозиційна платформа – За життя
ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи
РАТАУ – Радіотелеграфне агентство України
РНБО – Рада національної безпеки і оборони
Рух – Народний рух України (за перебудову)
РФ – Російська Федерація
СБУ – Служба безпеки України
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СПУ – Спілка письменників України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УІНП – Український інститут національної пам'яті.
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФДІ – Фонд Демократичні ініціативи
ЦВК – Центральна виборча комісія
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення України як суверенної національної держави, що триває з 1991 р., супроводжується вирішенням складних, нерідко контрверсійних за своєю сутністю проблем. Чимало з них мають теоретичний характер. До таких цілком виправдано відносимо питання української національної ідеї. Вона «дуже мудрована» й незручна для дослідження вже тому, що так чи так, але обов'язково має відрізнитися від подібних аналогів – німецької, польської, американської та навіть грузинської національних ідей. Насамперед тим, що український проєкт спроможний до реалізації не просто як самоствердження окремої уявної спільноти, а такий її різновид, що передбачає низку радикальних змін в уявленнях усіх, хто звик сприймати українців як частину російського (чи якогось іншого) світу.

Актуальним для дослідження є історичний період, що ним авторка визначає хронологічні межі свого наукового пошуку. Власне кінець 1980-х – перша половина 2010-х рр. – відтинок історичного часу, коли в Україні розвивалися й функціонували демократичні ЗМІ як такі. У ці десятиліття вони вийшли з-під тотального державного впливу й намагалися ствердитися як суб'єкт громадсько-політичного життя, в ідеалі – так звана «четверта влада» у суспільстві. Зробити це було вкрай клопітно, бо надто непослідовним виявився сам перехід до демократії. Настільки інконсеквентним за своєю динамікою, що історики справедливо ідентифікують увесь цей період як «пострадянський» [231, 291]. Одним із його виявів у науковому середовищі стала, на думку Л. Зашкільняка, практика «повернення до уявлень про історіографію як один з жанрів пропагандистської літератури або белетристики» [161, 3].

Своєю чергою, доцільність простежити історичну трансформацію дискурсу української національної ідеї затребувана всім комплексом нез'ясованих на сьогодні умов його формування, поширення («ритмів пульсації»), зміною характеру,

регіональними та іншими особливостями, також – потребою з'ясувати ті пастки-ризиками, що супроводжували процес впровадження (чи згортання) [80, 111–115]. До всього додається обставина перехідного періоду, що його умовно можна окреслити епохою модифікації суспільства й розвитку історіографії від модерного стану до постмодерного. Перед суб'єктами цього «заплутаного» історичного поступу – професійними гуртами, верствами, спільнотою – стояло надскладне завдання «збудувати націю, де людина може вибудувати всі належні самоідентифікації, щоб жити в сучасному світі» [279, 16].

Матеріали, положення й висновки пропонованого дослідження покликані сприяти актуалізації різних сторін і рівнів когнітивної еволюції – від «фазового переходу» в індивідуальній психіці людей до творення цілісного образу(ів) української національної ідеї в суспільстві [дод. Б; В].

Тож, тему дослідження актуалізує низка «білих плям» в історіографії, що мотивує напрацювання нових знань у цій царині. Хронологічна близькість у часі дотепер не давала змоги історикам досягнути тут помітних успіхів, тоді як численні друковані матеріали політтехнологів і публіцистів, есе журналістів є надто однобічними, зазвичай політично упередженими, що ускладнює формування наукової візії проблеми. Особливо затребуваним, на наш погляд, є завдання наукової інтерпретації «технології» розуміння, усвідомлення, сприйняття, обробки, подання інформації, з якою довелося працювати медійникам, і на цій основі – «ревізії історії», тобто творення якісних наукових синтезів [187, 71].

Зважаючи на вищезазначене, тема пропонованої дисертації має науково-пізнавальне, науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цими обставинами зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Запропонована й досліджена авторкою дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Український історичних процес у теоретико-методологічних студіях,

джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи (номер державної реєстрації 0109U006148), також згідно з держбюджетною темою цієї ж кафедри «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі досвіду історіографії, опрацьованих джерел, також ґрунтуючись на перевагах новітньої методології, комплексно дослідити історичну трансформацію української національної ідеї в медіа України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр.

Згідно з метою авторкою визначено такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати історіографію, джерельну бази, методологію дослідження;
- дати тлумачення теоретичному та медійному аспектам концепту «українська національна ідея»;
- розкрити інформаційний простір формування національної ідеї;
- реконструювати процес інспірування національного контенту протягом пострадянського періоду історії України;
- проаналізувати й синтезувати відображення суспільно-політичних поглядів на національне в медіа;
- висвітлити вплив громадсько-політичних процесів на ЗМІ, їхню «національну політику»;
- простежити й дати наукову оцінку суб'єктивним та об'єктивним чинникам (де)націоналізації українських медіа.

Об'єктом дослідження є українська національна ідея як суспільно-політичний, медійний, ідентифікаційний, комунікаційний феномен (пост)радянської дійсності.

Предметом дослідження є історична трансформація української національної ідеї кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. у медіа-просторі України.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період кінця 1980-х рр. – орієнтовно від Установчого з'їзду НРУ з його «альтернативним» поглядом на національне питання та першого досвіду відповідного інспірування ЗМІ національної тематики, до подій

2014 р., коли українська національна ідея почала «потребувати» не лише медійного (інформаційного), а й збройного захисту держави. З метою більш ґрунтовного висвітлення окремих аспектів дослідження авторка, послуговуючись принципом історизму, виходила за нею ж визначені хронологічні межі

Територіальні межі дослідження співпадають із визнаними міжнародною спільнотою державними кордонами України, відповідно до існуючого адміністративно-територіального устрою.

Наукова новизна одержаних результатів визначається передусім самою постановкою проблеми та її успішним розв'язанням у дисертації. Безпосередньо мова йде про трансформацію національної ідеї, що відбувалася в умовах складних еволюційних процесів суспільства (нації), держави, інформаційного простору й власне самих медіа. Дотепер українська національна ідея, як політико-медійна formation discursive України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., не досліджувалася.

У дисертації на основі комплексного аналізу / синтезу **вперше:**

- контекстуально й хронологічно досліджено українську національну ідею (пост)радянського періоду як трансформацію самотнього медійного дискурсу;
- запропоновано й обґрунтовано інноваційний погляд на українську національну ідею, як складну дефініцію й, водночас, (не)затребуваний суспільством і державою процес її імплементації в медійний простір;
- розкрито специфіку та значення презентації громадськості (громадянського суспільства), також окремих державних діячів української національної ідеї в ЗМІ;
- увиразнено роль працівників медіа в інспіруванні національного контенту;
- простежено суперечливі тенденції розвитку пострадянського суспільства в контексті їхнього взаємовпливу на «національну політику» ЗМІ;
- з'ясовано, що українська ідея як національна виступила своєрідним «замовником» інституційного становлення медіа.

У процесі дослідження *удосконалено, розширено* висновок про олігархізацію суспільства, зокрема й інформаційного (медійного) простору, що визначало

тенденції його трансформації, насамперед щодо (не)впровадження національних пріоритетів.

Подальшого розвитку набули тези про події Помаранчевої революції та Революції Гідності як боротьби за (чи проти) ствердження української національної ідеї (національно-державного проекту), так і медіа, як рушійної сили (не)українізації.

Практичне застосування отриманих результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, узагальнення й висновки, що їх пропонує авторка дослідження, суттєво розширюють знання сучасної історії медіа України, зокрема в контексті популяризації (чи ігнорування, відторгнення) в них української національної ідеї.

Результати роботи виправдано буде залучати до написання спеціальних і синтетичних праць із історії «інформаційної ери», тобто новітньої доби з її домінацією цифрових технологій. Також вони стануть корисними при підготовці дидактичних матеріалів – підручників, посібників, методичних рекомендацій та ін.

Достовірність отриманих результатів підтверджується відповідними напрацюваннями сучасної історіографії, достатньо репрезентативною джерельною базою, використаними науковими методами, що сукупно кореспондуються з визначеною метою, предметом та дослідницькими завданнями дисертації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків авторки. Винесені на захист висновки сформульовані нею особисто, позначаються науковою новизною. У статтях, підготовлених у співавторстві, здобувачці належить аналіз та узагальнення ключових аспектів проблеми відображення української національної ідеї в медіа.

Апробація результатів дисертації. Положення (робочі гіпотези) та узагальнення (висновки) дисертації неодноразово обговорювалися на засіданні кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Ідеї, тези, ключові положення й висновки були апробовані в доповідях і повідомленнях на (онлайн)конференціях, симпозіумах, круглих столах, семінарах.

Зокрема на таких: III Міжнародна науково-практична конференція «Трансформації історичної пам'яті» (Вінниця, 2022); VI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих учених «Травневі студії 2024 : історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2024); XII Міжнародний симпозиум з аграрної історії (Черкаси, 2023); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн східної Європи (XVII – XXI ст.)» (Умань, 2022); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Помаранчева революція та Революція Гідності – ключові події сучасного українського націотворення» (Черкаси, 2024); Всеукраїнська онлайн-конференція «Нові підходи до навчання суспільних дисциплін в закладах загальної середньої освіти: перспективи та виклики» (Київ, 2021); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії», з нагоди 165-ї річниці від дня народження М. Левитського (Кропивницький, 2024); Міжрегіональний круглий стіл «Великий терор : політика і практика упокорення України» (до дня пам'яті жертв політичних репресій)» (Умань, 2024); V Міжкафедральний круглий стіл «Крим і Донбас у координатах української історії : актуалізація історичної пам'яті в умовах російської агресії» (Черкаси, 2022); I Науково-методичний семінар «Історія Просвітництва в Україні : філософські, правові, державно-політичні ідеї (до 300-річчя Г. Сковороди)» (Черкаси, 2022); засідання Осередку НТШ у Черкасах (тричі – 2022, 2023, 2024).

Публікації. Результати поданого до захисту рукопису дисертації викладено в 9-ти публікаціях, із них 4 – у наукових фахових виданнях (категорія «Б»), які включені до профільних міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації. Дисертація складається з україно- та англomовної анотацій, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків (А – Е). Загальний обсяг роботи становить 282 сторінки, з яких 189 сторінок – основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 504 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У процесі дисертаційного дослідження були виявлені, опрацьовані (проаналізовані й синтезовані) наукові розвідки українських та зарубіжних науковців, що стосуються концепту «національна ідея» («українська ідея»), його історії (генези), а також публікації переважно українських науковців, що репрезентують різні аспекти відповідного медійного дискурсу [365, 29; 68, 276].

В історіографії умовно виокремлюємо такі групи (напрями) публікацій: 1) пострадянська; 2) українська сучасна; 3) зарубіжна; 4) українська діаспорна.

Для зручності систематизації та належного впорядкування спеціальної літератури, попервах скористаємося даними науково-бібліографічного покажчика, що побачив світ у 2020 р. і містить інформацію про наукові (ще публіцистичні та ін.) видання на тему української (національної) ідеї протягом ХХ – початку ХХІ ст. [428].

Серед усього спектру виявлених наукових праць пострадянського періоду заслуговує на увагу монографія «Українська ідея. Історичний нарис» В. Солдатенка, В. Крижанівського, Ю. Левенця, Л. Нагорної, І. Самарцева, Ю. Сиволюб, М. Томенка, видана 1995 р. [426]. Певною мірою вона є типовою для цього історіографічного напрямку, оскільки його представники намагалися дотримуватися «відданості» тій науковій школі, у методологічних межах якої вони власне й сформувалися. Тож, не дивно, що «початки» української ідеї вони бачили не в складних політичних, ідеологічних, психологічних перипетіях епохи модерності, а десь навпаки – у глибокій історичній давнині. Джерела цієї ідеї як системи цілісних поглядів і концепцій пострадянські історики «знаходили» в «беззастережних доводах археологів», мовляв,

люди населяли територію сучасної України «з часів палеоліту» тощо [426, 18]. Ці дослідники наголошували, що територія України «з давніх-давен» становила цілісний природний та економічний регіон, поступовий розвиток окремих частин якого відбувався у напрямі їхнього зближення, а не відчуження, попри воєнні та політичні перипетії історії [426, 19]. Слід «українськості» у їхніх міркуваннях, треба думати, полягав у тому, що, на противагу твердження російського історика XIX ст. М. Погодіна, який відомий тим, що в поглядах на «києво-руську спадщину» відстоював не лише державницькі інтереси імперії, а й етнічні, вони не наполягали на цьому так категорично. Не відкидаючи думку Погодіна цілком, вважали її «перебільшеною» [426, 21]. Проте не абсурдною. Повернення в імперське «давно минуле» XIX ст. і там – у дискусіях М. Погодіна та М. Максимовича – відшукування джерел української модерної національної ідеї видається нам малопродуктивним. Сучасна історична наука володіє набагато ефективнішими підходами до вирішення цього теоретичного питання. Аналогічними за тематикою, методологічним забезпеченням і висновками були й інші праці цих та деяких інших авторів [388].

З-поміж доробку, що його ми ідентифікуємо пострадянською науковою літературою, варто виділити монографію А. Черненка [472]. Вона побачила світ на рік раніше (1994). Автор претендував на те, аби «вперше дати визначення українській національній ідеї» (принагідно порівняти з «руською ідеєю»), висвітлити роль української інтелігенції в її становленні. З огляду на політичну кон'юнктуру перших років існування незалежної держави, спробував обґрунтувати значення української національної ідеї в «сучасному державотворенні» [472, 2]. Загалом це була поширена на той час практика історіописання. Вона свідчила про те, що історики (заодно абсолютна більшість громадських діячів, письменників, митців) «під обставини» переорієнтувалися на нові реалії, проте ментально дотримувалися старої моделі тлумачення проблем і сьогодення, і минулого. І тут ми могли б запропонувати значний за обсягом перелік праць. Доля розпорядилася так, що в майбутньому їхні автори виявилися по різні сторони боротьби за ствердження української національної ідеї –

деякі стали провідниками національної ідеї, захисниками державності, а окремі навпаки, її супротивниками, та навіть колабораціоністами [213].

Варто віддати належне науково-популярній літературі пострадянської доби, до якої, зокрема, виправдано буде віднести інавгураційну лекцію почесного професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Д. Павличка. Виголошена 1 вересня 2002 р. під назвою «Українська національна ідея», вона через деякий час була надрукована під однойменною назвою [295]. Національну ідею Д. Павличко назвав «творцем, захисником, відновлювачем і будівничим державності народу, ознакою інтелектуальної зрілості і здатності впливати на формування позитивного для себе міжнародного клімату» [295]. Принагідно приділив вагоме значення творам літератури. Зокрема, «Слову про Ігорів похід», де, на думку автора, у високохудожній формі подано зміст національної ідеї середньовічної Русі – утвердження родинної єдності князів, засудження їх династичної роздрібненості й ворожнечі. Не оминув Павличко й творчості Т. Шевченка, де, на його думку, із закличним Шевченковим «Воскресни, мамо!» з'явився мотив справедливої помсти, започаткованої полемістами XVI ст., і полягає він у природному праві кожного народу збройно боронитися проти зайд-гнобителів.

З історіографічною спадщиною, що присвячена проблематиці національної ідеї й виконана на засадах сучасної української методології, можна спочатку ознайомитися через збірку нарисів, що побачила світ 1994 р. і була присвячена «першим речникам» української ідеї [427; 311; 216; 116]. Про що конкретно йшлося? У 1990-х – на початку 2000-х рр. автори фактично всіх цих праць ґрунтували свої наративи на традиціях української національної історіографії. Кумирами тоді стали забуті в комуністичний період історії М. Грушевський, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький та ін. Не дивно, що доробок цих істориків неодноразово буде перевидано саме в перше десятиліття новітньої української державності [106; 230; 232; 346].

Однією з перших наукових розвідок історики вважають працю О. Забужко «Філософія української національної ідеї та європейський контекст: франківський

період» [144]. У ній модерну українську ідею розглянуто як самостійну інтелектуальну течію. На широкому історико-культурному матеріалі авторка простежила, зокрема, її місце в європейській та власне національній свідомості XIX – початку XX ст., чим засвідчила тривалу історичну тяглисть цього явища.

Загалом українська інтелігенція, у цьому випадку передусім професійні історики, перебували в режимі пошуку стратегічного історичного поступу країни й держави. Їхній доробок цього періоду характеризувався незначними за обсягом статтями або колективними монографіями. Типовим видання тут можна вважати саме таку колективну працю, що у 2002 р. була опублікована під редакцією В. Баркова, В. Крисаченко, М. Степико [399]. Значною мірою в таких же методологічних пошуках перебували й представники академічної науки. Щоправда, треба визнати, що саме вони першими почала бити на сполох у пошуку відповіді на питання «як же писати далі?» [415]. У цьому сенсі увагу привертають праця О. Реєнта та О. Лисенка (1997), наукова розвідка В. Барладяну-Берладник, Г. Гончарук, Л. Дузь, Л. Євпатової, А. Кормич (1999), робота А. Фартушного (2000) [341; 432; 438]. Треба зазначити, що з часом багато хто з пострадянських дослідників зумів перейти на інноваційні, тобто більш продуктивні методологічні моделі історіописання [433, 381 та ін.].

Друковані видання іншого характеру, що з'являлися досить часто, не позначалися змістовним різноманіттям. Так, 1997 р. у київському видавництві «Либідь» побачив світ словник-довідник «Українське державотворення» [257]. І хоча за назвою він претендував на сенсаційність «невитребуваного потенціалу», помітної революційності в тлумачення українського національно-державного становлення його автори не зробили. Вийти зі своєї патової ситуації допоміг потужний суспільно-політичний та громадський рух. І хоча ми його зазвичай пов'язуємо з Помаранчевою революцією 2004 р., треба визнати, що ще задовго до цієї знакової події в наукових колах України поволі «формувався ідеї громадянського суспільства» [440, 12 та ін.].

Тематика української національної ідеї також представлена в доповідях учасників міжнародних, усеукраїнських, регіональних, міжкафедральних,

студентських наукових форумів – конференцій, симпозіумів, круглих столів. Конкретно нами використано матеріали наукового збірника «Українська національна ідея: історія і сучасність» (Житомир, 1997), що побачив світ за редакцією М. Костриці [431]. А ще публікації за результатами дискусії на Всеукраїнській конференції «Українська національна ідея: витоки й сьогодення», що відбулася 7–8 жовтня 1999 р. на базі Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини [430], Всеукраїнської наукової студентської конференції «Україна соборна : крізь призму гуманітарних досліджень» (Черкаси, 2021) та інших подібних заходів [324].

Як уже наголошувалося, спонукальним чинником актуалізації теми національної ідеї в наукових колах стали події Помаранчевої революції. 2005 р. побачила світ праця І. Діяка «Українська національна ідея. Шлях до Великої України» [125]. У ній автор приділив значну увагу проблемі української нації, її еволюційного розвитку, а ще відобразив існуючий спектр думок щодо української ідеї на тлі порівняльного аналізу національних ідей інших народів. Серед іншого, підтримав концепцію відомого чеського вченого М. Гроха, висловлену ним у книзі «Соціальні передумови національного відродження у Європі» про трифазну еволюцію бездержавних народів Європи у ХІХ – ХХ ст. Наголосивши на власне академічній, культурно-освітній та політичній фазах, він показав, що така періодизація є «цілком робочою» для інтерпретації процесу формування української нації [125].

Українській національній генезі присвячено статтю А. Мельон «Варіанти періодизації українського націоналізму» [255]. Дослідниця розглянула деякі з існуючих періодизацій, зокрема схеми М. Гроха, І. Лисяка-Рудницького, Г. Касьянова, Г. Грабовича, а принагідно проаналізувала їх. Вона показала, що «визрівання» нації було поступальним, логічним, мало кілька етапів. Принагідно загострила увагу на дискусійних питаннях, що їх не бракує при трактуванні такого складного явища.

Чимало праць вийшло друком під впливом «національного пробудження», характерного для періоду каденції третього Президента України В. Ющенка. Серед них назвемо змістовні розвідки під авторством та редакцією Ю. Шаповала, В. Пасічника,

А. Кудряченка, цілої плеяди науковців, які публікували свій доробок під егідою НАН та інших академічних установ України, також дидактичних видань В. Ребкала, В. Козакова та ін. [480; 302; 217; 412; 340; 192].

2007 р. побачила світ науково-популярна праця В. Мосейчука «Українська національна ідея» [266]. Цій же темі, але з незначною варіативністю, було присвячене дослідження Т. Мацури («Українська національна ідея. Запрошення до діалогу»), що була надрукована 2010 р. [249].

На дещо інший аспект натрапляємо в праці «Національна ідея, як підґрунтя інформаційного переоблаштування суспільства...» (2012), що привернув увагу вченого-економіста Г. Башнянина [41].

2014 р. під грифом НАН України вийшла монографія С. Вовканича «Українська національна ідея та еліта в духовно-інтелектуальному забезпеченні державотворення» [75]. У ній автор комплексно відобразив нові смисли визначення стратегії ідеологічного забезпечення державотворення унітарної держави, аксіологію вибору вектора її інтеграції, захист українськості, власне українського інформаційного простору, якість рекрутування еліт, збереження ідентичності корінного народу, що дав назву державі. Розвиваючи свої погляди, Вовканич виступив із доповіддю на круглому столі, що відбувся у Львові 2011 р., і був приурочений до 20-річчя Незалежності України. Свою промову він побудував навколо змістовного наповнення широко-соціалізованої української ідеї, актуальність якої, на його переконання, «посилилася за підсумками двадцятилітньої практики державотворення» [239].

Питанням зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, побудови нації, масштабних змін в економіці і соціальній сфері, у моделях соціальної поведінки присвячено книгу Г. Касьянова «Україна 1991–2007: нариси новітньої історії» (2007) [184]. Це видання є на свій лад унікальним і вкрай корисним для теоретичних побудов нашої дисертації.

2011 р. побачила світ книга львівського історика Я. Грицака «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад». Автор проаналізував, зокрема, перших сім

постпомаранчевих років та закликав до «парадигмальної зміни в поглядах на природу націоналізму» [102, 334–337]. Попри драматичні колізії політичного життя між двома українськими революціями, лишився вірним висновку, до якого дійшов ще 2004 р.: «В Україні стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб утримувати відносну політичну стабільність і будувати демократію, а досвід Помаранчевої революції та її поразки тільки увиразнив те, що вагу національного чинника у публічному дискурсі неабияк перебільшено, оскільки.., проблеми українського суспільства пов'язана не так з ідентичностями, як з цінностями, які сповідують еліти та громадяни» [463, 49–51].

Проблематиці відродження національної пам'яті було присвячено низку дисертаційних досліджень. Так, Ю. Смольніков торкнувся проблем відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (до початку 1990-х рр.) [383]. Водночас, Б. Гранатирко присвятив свою роботу українській національній ідеї як «підґрунтю суспільного розвитку» [97]. Більш конкретно він розглянув соціально-філософський контекст проблеми. Окремо треба виділити дисертацію А. Новак, яка через процедуру формування наддніпрянською інтелігенцією другої половини ХІХ ст. образу (рецепції) Галичини простежила чи не перший досвід конструювання модерної української національної ідеї [287]. Подібне методологічне значення для нас має дослідження І. Дробота, який ще раніше звернув увагу на державно-соборницьку ідею в практиці інтелектуалів західноукраїнських земель та еміграції 1920–1930-ті рр. [131]. Також серія тематичних праць, що побачили світ в різні роки [94; 57; 285].

Історіографія нашого дослідження містить певну кількість наукових статей, що торкаються різних аспектів, пов'язаних як із проблематикою формування, генези та медійної презентації української національної ідеї, так і дискусіями навколо самої дефініції. При цьому деякі автори, знову ж таки, більш поглиблено простежили її теоретичний аспект. Отак, у статті «Основний зміст поняття «українська національна ідея»» розлогий аналіз позитивних і негативних чинників, що мали вплив на формування ідеї чи не від доби пізнього Середньовіччя, провів О. Шморгун. Він приділив увагу спадщині Г. Сковороди, М. Костомарова, М. Міхновського,

В. Липинського, Д. Донцова та інших мислителів, зробив висновок, що національна ідея чи не завжди перебувала у взаємодії з (загально)європейськими духовними засадами: «На противагу граничному лібералізму й комунізму з їхнім космополітизмом та економічним детермінізмом, фундатори ідеї цілком справедливо виходили з того, що реальним базисом, над яким «надбудовується» економічна та суто державницька сфери... повинен стати духовно-національний чинник» [485, 19]. Про національну ідею, як «інтегративний чинник» у творчості І. Франка, писав А. Наконечний [276].

Своєю чергою, О. Гринів у статті «Українська національна ідея як проблема науки» звернув увагу на відсутність теоретико-методологічного підґрунтя, потребу залучення до дискусії про національну ідею (на переконання вченого, «філософську категорію») спеціалістів з інших наукових сфер і навіть не науковців [дод. В]. Такий підхід, щоправда, містив певні пастки. Одна з них – ймовірна підміна понять. Лише маючи чіткі ознаки на рівні понятійно-категоріального апарату, тільки спираючись на ґрунтовне філософське трактування явища, українська національна ідея «конкретизується в соціальній філософії, а всебічне її обґрунтування – завдання науки про націю, або націології» – вважав дослідник [99, 7].

Теоретичним питанням, зокрема й аналізу категоріального апарату досліджуваної теми, у різний час присвятили праці Ф. Канак, Л. Нагорна, І. Терлюк [175; 176; 193; 273; 413]. Останній, зокрема, висвітлив проблему панівних в українській та світовій науковій думці підходів щодо сутності поняття «нація», конкретно – його змісту, обсягу, часу появи, взаємозв'язку з поняттями «етнос» і «народ». Висловив думку, що «нація – це народ, піднесений запасом державницьких сил, наділений змогою до самоідентифікації й відмежування від інших націй державними кордонами, а також інтегрування інших націй до складу своєї держави на правах національних меншин» [413, 21–23]. Додамо, що в Б. Андерсона, нації (спільноти) «потрібно розрізняти не за їхньої справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення» [36, 23]. У цьому мають допомагати медіа (media).

І. Бойко у статті «Становлення та розвиток української національної ідеї: державно-правовий аспект» звернув увагу на відображення ознак цієї ідеї в положеннях чинної Конституції України. Відмітив, що вже в ст. 1 наголошено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», а в Преамбулі закріплено незворотність європейського курсу України [48, 23].

Політико-правові аспекти української національної ідеї, її вплив на процеси державотворення розглянув Ф. Медвідь. Він спробував її пов'язати зі складними «державотворчими процесами», визначивши їй роль їхньої детермінанти [251, 41]. На основі аналізу численних наукових праць запропонував розуміти й тлумачити її з позиції політичної суб'єктності (а не об'єктності) сучасної нації. Також сформулював гіпотезу про важливість «національного самовизначення громадянина» [350, 4–5].

Порівняно більш історичний контекст трактування української національної ідеї подала дослідниця Л. Станіславенко. Розмірковуючи над перспективами сучасного тлумачення цього явища, вона висловила переконання, що проблема тут приховується в багатовіковій відсутності державного суверенітету України. Унаслідок такої «недоброї спадщини» українська інтелектуальна та політичні еліти виявилися сфокусованими переважно на здобутті державності [100, 120]. А отже, у випадку України перетворення здобуття політичної незалежності як такої на кінцеву, по суті абсолютну мету невимушено підмінило ціннісне наповнення категорії «національна ідея» [364, 40–41]. «Відповідно, – вважає Л. Станіславенко, – «сама ідея виявилася відсутньою» [392]. А поява держави «Україна» через низький рівень самоусвідомлення суспільства не стала запорукою формування нації. Відтак «перед українським суспільством стоїть проблема сучасної інтерпретації національної ідеї, «побудованої на матриці автентичних цінностей і рис ментального характеру» [392].

Загалом проблематики української національної ідеї торкалися десятки науковців. Серед дослідників останніх десятиліть, що ще не були названими, варто відзначити таких учених як І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, І. Варзара, С. Вовканича, В. Горського, С. Гелея, Я. Дашкевича, В. Лісового, М. Дмитренка,

В. Жмира, М. Жулинського, В. Іванишина, Ф. Канака, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, А. Колодія, І. Кресіну, В. Лісового, А. Лизанчука, С. Макарчука, І. Макаровського, В. Мороза, О. Пашкова, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Ребкала, П. Магочій, В. Смолія, І. Колесник, П. Кононенко, Ж. Деркач, І. Передерій, І. Верховцеву, Н. Микитчук, А. Карася, В. Сергійчука, М. Розумного, А. Коцура, М. Мандрик та ін. [265 ; 201; 111; 194; 381]. Однією з останніх публікацій на цю тему стала колективна монографія В. Котигоренка, А. Дегтеренко, О. Калакури, Н. Кочан, О. Ляшенка, Л. Мазуки, Ю. Ніколайця, В. Новородовського «Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі», що побачила світ 2023 р. [203; 206]. Вона містить результати теоретичного та праксеологічного дослідження динаміки діалектичної взаємодії національно-громадянського й етнічного в модерному формуванні української нації, її ідентичності, також державному будівництві. Ці явища автори розглядають на тлі соціальних та культурних суспільних процесів від часів суверенізації України (орієнтовно з кінця 1980-х рр.) до початку повномасштабної російської агресії в 2022 р. [451, 8]. Складність «національно-ідейної» проблематики спонукала дослідників синхронно експлуатувати такі терміни як «національна свідомість», «національний проєкт», «національний міф», «національна ідентичність», «українська соборність» та ін. [277; 241; 256; 81; 138; 69; 87].

Окрему увагу звертаємо на історіографію медійного презентації теми української національної ідеї. Їй присвячені наукові розвідки переважно українських учених. До таких належить стаття, що відбиває звіт по науково-дослідній роботі сумських науковців А. Євграфової, О. Ткаченко, В. Садівничого, Л. Яременко, О. Сушкової, Г. Калантаєвської, В. Чубура, І. Гаврилюк, І. Жиленко [391]. На основі методу концептуального аналізу тексту та контент-аналізу, колектив дослідників простежив проблему соціально-мовної концептуальності національної ідеї в сучасних українських ЗМІ. Сутність цього явища визначено сферою «духовного», хоча об'єктом дослідження вказано дещо інакший контекст – «соціальний феномен» [391, 22].

До публікацій цього історіографічного спрямування варто віднести тематичну статтю О. Ромашка «Українська національна ідея в дзеркалі преси» [353]. Цінність її для нашого дослідження особлива. По-перше, автор продуктивно використав міждисциплінарний підхід – здобутки філософів, соціологів, лінгвістів, політологів. По-друге, торкнувся поняття «дискурсу», визначив його як «спосіб публічного обговорення подій та ідей, завдяки чому складаються певні форми сприйняття і розуміння соціальної реальності» [353, 115]. По-третє, до свого аналізу залучив доробок не лише класиків XVIII – XIX ст., а й праці науковців пострадянської доби – Л. Бессонової, М. Гаврилової, М. Ільїна, Б. Парахонського, К. Петрова, А. Шевченка та ін. На такому широкому «фундаменті» зробив досить успішну спробу узагальнити тенденції розвитку публічних дискусій щодо змісту української національної ідеї, що точилися протягом першої половини 2000-х рр. на сторінках друкованих масових видань. Найбільш детальний аналіз дослідник приділив змістовним особливостям двох всеукраїнських видань – газет «День» і «Дзеркало тижня» [353, 118].

З початком російсько-української війни у 2014 р. пізнавальний інтерес до «медійного супроводу» розвитку та ствердження української національної ідеї помітно зріс [173]. Водночас, відчутно змінилося саме розуміння ідеї – з умовно «романтичної» фази вона модифікувалася в більш прагматичну. Інформаційній складовій війни за незалежність, в умовах використання країною-окупантом гібридних технологій боротьби, було присвячено працю українських учених Н. Карпчук і Б. Юськіва [181]. Її виконано методом критичного аналізу інформаційних та аналітичних матеріалів російського міжнародного багатомовного каналу RT. Автори дійшли висновку, що за своїм характером механізм медійного впливу російських пропагандистів став усвідомленим, упередженим, цільовим, з наперед визначеними оцінками. Очевидно, що дослідження різних аспектів національної ідеї, як і складової російсько-української війни (концепту «інформаційне насилля»), її методів і способів забезпечення, становить підвищений науковий інтерес і має значний епістемологічний потенціал [367; 368; 288; 401; 366; 299; 61; 313].

Також впливу медіа на формування української національної ідеї, точніше, національної свідомості, присвячено статтю П. Коханко, С. Денисюк та доповідь [119; 205]. Автори поглиблено охарактеризували інструментарій ролі медіа у створенні в суспільстві відповідної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, визначенні напрямів діяльності держави щодо забезпечення повноцінного функціонування ЗМІ як чинника кристалізації національної свідомості в умовах глобалізаційних процесів.

Щодо зарубіжної історіографії, то тут привертає увагу доробок професора Лондонської школи економіки Ентоні Д. Сміта. Він досить значний, представлений відразу кількома монографічними дослідженнями, що так чи так присвячені теоретичним узагальненням досвіду націотворення ХХ ст. Загальний вектор студій Сміта від власне теоретичних міркувань про сутність модерного націоналізму до проблем національної ідентичності. Так, у праці «Національна ідентичність» (1994) він, зокрема, приділив особливу увагу маловивченій царині національних феноменів у Східній Європі, ба більше – колишньому СРСР [380]. Зробив це, коли це геополітичне утворення вже зникло з мапи світу. Зрештою, згадана праця стала певною квінтесенцією аналізу деяких старих / нових проблем, пов'язаних із сучасною теорією націоналізму. Сміт запропонував синтезоване бачення неперервного розвитку спільноти від традиційної етнічної групи до сучасної нації, вказав на засоби, за допомогою яких вона виникає й формується.

Своє бачення еволюції терміну «нація» від Давнього Риму до наших днів виклала американсько-ізраїльська дослідниця Лія Грінфелд. Вона запропонувала розрізнати на аналітичному рівні три основних фази формування кожного конкретного націоналізму як соціально-психологічного та ідеологічного явища [15]. Такими фазами визначила: структурну, культурницьку, психологічну. Цей підхід отримав схвальну оцінку українського історика Г. Касьянова, який у своїй монографії «Теорії нації і націоналізму» зауважив, що теорія Л. Грінфелд «майже ідеально збігається з ситуацією в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр.» [183, 277]. Обоє дослідників зійшлися на думці щодо «блискавичного перетворення частини комуністичної еліти в

націоналістичну» [183, 277]. Це стало можливим в умовах системної кризи, коли на зламі 1980-х – 1990-х рр. у одному вузлі переплелися ознаки структурної кризи («перебудова»), кризи радянської ідентичності («демократизація», «соціалізм із людським обличчям»), і в таких умовах еліти мали робити свій вибір «нової ідентичності» [183, 277]. Зважмо, що пошуки національної ідеї якраз і «активізуються в періоди криз або національного будівництва, які також можна розглядати як свого роду кризу» [101, 124].

Питанням націотворення, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи, присвятив низку своїх наукових праць згаданий вище чеський історик і політичний теоретик М. Грох. Його «триетапний» підхід до тлумачення національного відродження – академічний, культурний та політичний, хоча й будувався на досвіді ХІХ ст., виявився цілком придатним для пояснення націотворчих ідей та процесів в Україні кінця ХХ ст. [360; 385]. З'ясувалося, що московські імперці надаватимуть перевагу політиці, репресивній машині держави, пропаганді, її медійному «забезпеченню», але вкотре недооцінюватимуть роль культури, літератури, фольклору, мистецтва, десь навіть релігії й спорту. Не дивно, що доробок чеського вченого часто виступатиме об'єктом прискіпливого аналізу, не кажучи вже про системні цитування в наукових та дидактичних виданнях (праці О. Караульної, Л. Зарічняк та ін.).

Публікації представників української діаспори представлені доробком Р. Смаль-Стоцького, І. Нагаєвського, Л. Винара, О. Грицай, М. Ніколко, тобто дослідників, які належать до кількох поколінь. Так, Р. Смаль-Стоцький наголосив на творчій спадщині І. Франка, який одним із перших, чітко й виразно сформулював сутність української національної ідеї («Нам пора для України жити») [377, 7–15].

І. Нагаєвський, який пройшов тернистий шлях борця за державну незалежність України у ХХ ст., але зовсім мало не дожив до вікопомного 1991 р., обґрунтував думку, що українці могли досягнути свого національного ідеалу ще під час Української революції 1917–1921 рр. Як вихід із ситуації бездержавності він запропонував «шукати

зближення... з народами, що заінтересовані у відродженні Української держави, але не заінтересовані в поділі її території» [271, 412].

Провідний грушевськознавець Л. Винар запропонував історіографічний погляд на проблему. Він наголосив на науковій спадщині М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кониського, М. Грушевського як «твердому ґрунті... культурно-національного відродження українського народу» [66, 37]. Також Винар позиціонував себе як прихильник відомої «народницької думки», що лише «привнесені в народ» освіта й національна свідомість зумовлять державний розвиток України [127, 4.]. На переконання вченого, події 1991 р. якраз і підтвердили сутність сказаного.

Натомість уже сучасні дослідниці О. Грицай та М. Ніколко зазначили, що «на момент розпаду соціалістичного табору суть націй змінилася кардинально...» [101, 112]. Хоча, для формування сучасної національної ідеї, потрібне було повернення до «застарілої» категорії націоналізму. Україна виявилася однією з пострадянських країн, яким випала доля самовизначатися не лише з тим, що «будуємо», але і «як» [101, 112].

Зрештою, у процесі дослідження різних аспектів проблеми дисертації авторка спиратиметься на теоретичні положення ґрунтовних праць Ю. Римаренка, Г. Касьянова, В. Євтуха, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Масненка, С. Шамари, також О. Забужко, враховуватиме окремі міркування В. Солдатенка В. Крижанівського та інших дослідників. Корисними будуть і численні публікації з відкритих у Всесвітній інформаційній мережі джерел інформації, насамперед тих, що репрезентують самовираження політиків, інтелектуалів (науковців), молоді.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база заявленої теми позначається низкою особливостей. По-перше, вона є більш численною, ніж історіографія, утім, виявлені й проаналізовані сюжети нерідко включають суб'єктивні оцінні міркування авторів, що має як свої позитивні

сторони, так і місить певні пастки. Двозначність існує тому, що, з одного боку, вона відбиває характер рефлексії цих авторів (редакторів) на саму подію, а з іншого – «заважає» досліднику бачити крізь матеріал саму подію як першоджерело. По-друге, «аритмічний» характер виявлених сюжетів дає змоги визначити події, що були «лакмусовим папірцем» й актуалізували в медійному просторі ту чи іншу тематику, пов'язану з українською національною ідеєю. По-третє, представлення джерельної бази заявленої теми має свої «технічні» особливості. Якщо в період від кінця 1980-х рр. і включно до першої половини 2000-х рр. домінували друковані видання, тобто преса (газети, журнали, альманахи, брошури, плакати, рекламні вивіски тощо), то надалі, з поширенням цифровізації інформаційного простору електронні джерела (вебсайти, електронні версії видань, онлайн-медіа) набували більшого поширення й уже домінували над традиційними друкованими виданнями. Це створювало певні складнощі для опрацювання джерел, позаяк через довільну зміну адрес електронних версій видань, модифікацію облікових записів тощо, доступ до окремих публікацій виявився закритим. По-четверте, певні труднощі становить недостатня робота з архівуванням матеріалів як цифрових медіа (вебсайти телеканалів, Інтернет-видань, що докорінно змінили «стиль міжлюдського спілкування»), так і архівосховищ у класичному розумінні (телевізійних програм, особливо періоду 1990-х – 2000-х рр.) [174, 7; 270, 303]. По-п'яте, певні корективи щодо можливості працювати з архівними матеріалами внесла російська агресія, що почалася напровесні 2014 р. Річ у тім, що частина медіа, надто тих, які працювали в дискурсі країни-агресора, навмисне видалила частину свого контенту. Ще більше таких «втрат» джерельна база понесла після початку повномасштабного російського вторгнення. Водночас, доступ в Україні до російських першоджерел наразі є обмежений рівнем державної безпекової політики.

Вирішуючи проблему підбору джерел, авторка орієнтувалася на характер явищ, котрі супроводжували процес формування в Україні медійного простору (ширше – інформаційного поля, «інформаційного перевантаження», кіберпростору тощо), визначення місця й ролі медіа, правового та реального статусу журналіста (як

суспільно-впливового суб'єкта), також на комплекс проблем, пов'язаних із розмаїттям сфокусованого на політиці тлумачення української національної ідеї [109; 237; 418].

Враховуючи специфічні особливості джерельної бази дослідження та дотримуючись усталених у науці підходів, у актуалізованому комплексі опрацьованих джерел умовно виділяємо такі видові групи: 1) аудіовізуальні медіа (програми, повноцінні інформаційні сюжети, сюжети БЗ, БЗСХ, випуски новин, формат «пряма мова» та ін.); 2) публіцистика й політичні твори (матеріали газет, журналів, альманахів, тематичних статей і брошур, рекламної продукції); 3) архівні матеріали; 4) онлайн-медіа (електронні версії друкованих видань, сайти державних установ та бібліотек); 5) нормативно-правова база; 6) матеріали авторського усноісторичного дослідження [дод. Е]; 7) діловодні історичні джерела (державна програма «Золота підкова Черкащини»); 8) документи особистого походження (его-документи: спогади, інтерв'ю, реліквії приватних колекцій); 9) фотодокументи.

Спектр наукових проблем, що їх у дисертації намагається з'ясувати авторка, спонукає до ґрунтовного критичного аналізу всіх залучених документів і матеріалів.

Для характеристики першої групи джерел у процесі виконання сформульованих завдань був опрацьований не лише контент аудіовізуальних медіа, а й проведена робота з вихідними даними завчасно визначених телеканалів – встановлена структура власності, територія покриття, продукція та контент, здобутки й відзнаки, рейтинги, впливи («тиски»), зокрема політичних партій, також реакція громадськості на їхню діяльність. З'ясовано, що в період, який ми досліджуємо, роль аудіовізуальних медіа змінювалася: частіше всього зростала в роки значущих суспільно-політичних подій, зменшувалася по завершенню їхньої активної фази. Важливим аспектом стало вивчення посилення ролі капіталу у функціонуванні медіа взагалі й аудіовізуальних зокрема, а ще впливу цього процесу на редакційну політику, що, своєю чергою, позначалася, а подекуди й визначала думку глядачів.

Щодо другої групи джерел – матеріалів преси, тематичних статей і брошур, рекламної продукції, то вдалося виявити й ґрунтовно опрацювати численні твори,

опубліковані в загальносоюзних, республіканських (після 1991 р. – загальноукраїнських), обласних (регіональних), а також місцевих (локальних) виданнях. Зокрема в газетах: «Літературна Україна», «Радянська Україна» (перейменована на «Демократична Україна»), «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Україна молода», «За вільну Україну», «День», «Дзеркало тижня», «Вечірній Київ», часописах «Персонал плюс», «Україна», «Визвольний шлях», регіональних часописах, що виходили в різних областях України («Вечерний Донецк», «Вечірні Черкаси» та ін.) [дод. Д]. Ще в процесі дослідження ґрунтовно проаналізовано зміст та основні тенденції еволюції регіональної комуністичної преси, що виходила в усіх обласних центрах України, а після 1991 р. здебільшого змінила назви, редакційну політику, структуру власності тощо.

Варто зазначити, що з моменту верхньої хронологічної межі дослідження (1989), яка була часом активізації українського національно-демократичного відродження, однією з найбільш знакових подій якого став з'їзд НРУ за перебудову, і до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. авторкою опрацьовано матеріали практично кожного номеру річного накладу газет, що виходили в різних регіонах України [464, 12 та ін.]. До таких належать «Черкаська правда» («Черкаський край»), «Радянська Україна» («Демократична Україна») та ін. [дод. Д]. Зроблено це було для визначення загальних тенденцій трансформації медійного дискурсу української національної ідеї та відчутних регіональних особливостей. Окремо включено до загального розгляду політичні твори громадсько-політичних діячів Л. Кучми, О. Гончара, М. Гориня, З. Бжезинського та ін. [224; 92; 93; 45].

Щодо наступних десятиліть – 1990-х – першої половини 2010-х рр., то найбільш прискіпливо проаналізована реакція суб'єктів медійної комунікації на важливі суспільно-політичні події, насамперед вибори, Помаранчеву революцію, Революцію Гідності, (не)підписання Угоди про євроінтеграцію, початок російської агресії в Криму й на Донбасі [105, 80]. Стосовно місцевих (локальних) видань, то точково з'ясовано й вивчено «рухівські» газети та брошури з приватної колекції Ю. Громовського, що

протягом 1989–1991 рр., бодай і невеликим накладом, періодично виходили в селищах та містечках [104; 470; 261; 141; 77].

Третя група – неопубліковані (архівні) документи. Частина з них міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Передусім це укази та доручення Президента України, постанови й розпорядження Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, РНБО, ЦВК (фф. 1, 5233, 5225, 5327) [449, 226]. Особливу цінність мають звернення громадян до державних органів влади та документи, що були прийняті за результатами перевірки, отриманих відповідей. Для ліпшого з'ясування сутності, стану й характеру «національних настроїв» в українському медійному середовищі корисними виявилися рішення та листування уряду УНР в еміграції [451]. Інша група архівних матеріалів залучена з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Для нашого дослідження користь мали зібрання особового походження, адже це нагода простежити проблему медійного дискурсу «українська національна ідея» не лише крізь призму домінуючої в суспільстві ідеології, а й суб'єктивного сприйняття її людьми [465, 93]. Конкретно йдеться про матеріали партійних та «рухівських» рішень (фф. 1, 270, 271, 272), офіційну документацію з проведення президентських виборів доби Помаранчевої революції (ф. 327), координаційної ради ідеологічно споріднених націоналістичних організацій, також громадських ініціатив із нагоди голосування за державну незалежність (ф. 341) [307, 307]. Загалом архівні документи більше прислужилися для дослідження процесів кінця 1980-х – 1990-х рр.

Четверта група джерел – онлайн-медіа, зокрема електронні версії друкованих видань. Виявлено, що їхнє активне «входження» в український інформаційний простір почалося в середині 2000-х рр. Через десять років, уже під час та після Євромайдану онлайн-медіа посіли вагоме місце в інформаційному полі, за рейтингом практично зрівнялися з іншими видами медіа. Порівняно з традиційною пресою, у цій групі джерел, окрім інформації суто новинного формату, можна натрапити на аналітичні авторські матеріали, публіцистику, соціологічні дослідження [474]. Їх вирізняє

креативність в оформленні сюжетів, використання візуальних презентацій: табличок, порівняльних схем тощо. З метою виконання поставлених у дисертації завдань нами виявлено й проаналізовано численні статті, публіцистичні матеріали онлайн-медіа та електронних версій телевізійних каналів. Найбільше таких, як «Українська правда», «Слово і діло», pravda.com.ua, radiosvoboda, detector.media, procherk.info, zaxid.net, donbass.ua, espreso.tv, 1plus1.ua та багатьох ін. [дод. Д].

Звернуто увагу на рекомендацію МОН України від 25 жовтня 2024 р. (з посиланням на відповідні Укази Президента України та рішення Верховної Ради України) про обмеження використання джерел інформації держави-агресора при створенні творів наукового характеру. До фрагментарного цитування таких джерел авторка вдається виключно з метою «протидії ворожим наративам», задля «отриманні наукових... результатів» [332; 62].

У контексті характеристики цифрових (електронних) ресурсів окремо потрібно відзначити сайти наукових установ, бібліотек, навчальних закладів. За рівнем інформативності, що потрапила в орбіту пізнавального інтересу, насамперед виділяємо сайти Інституту історії НАН України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, також кількох університетів, інститутів та ін.

П'ята група джерел – нормативно-правові документи. До неї відносимо закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, рішення МОН України, документи навчальних закладів адміністративно-розпорядчого та суто інформаційного характеру. Серед конкретних документів цієї групи найчастіше були корисними: чинний певний час (до квітня 2022) Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», (до вересня 2017) Закон України «Про освіту», Закон України «Про інформацію», Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», (до грудня 2022) Закон України «Про телебачення і радіомовлення», Закон України «Про вищу освіту» [147; 158; 156; 152; 160; 149].

Принципове значення для нашого дослідження мало опрацювання нового базового документа – Закону України «Про медіа». Також було використано постанову

Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки» [323]. Близьке за значенням мають постанови президії ВАК України («Перелік наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук»).

З'ясовано, що у зазначених документах відображена еволюція законодавчої бази України від радянської доби й до другої половини 2010-х рр. Відповідно до цієї бази, держава регулювала різні напрями діяльності ЗМІ: журналістську роботу, правила друку та етерного мовлення медіа, ліцензування, тощо.

Шосту групу джерел становлять матеріали усноісторичних досліджень. Для з'ясування більш повної, десь вичерпної картини впливу тих чи інших історичних подій, як і політичних персонажів на формування й утвердження в медійному просторі української національної ідеї, нами проведено анкетування 160 респондентів. Конкретною метою опитування було з'ясування періодів актуалізації в ЗМІ цієї ідеї, презентація позиції політиків (державних діячів), з чийми іменами процес поживлення був безпосередньо пов'язаний, а також виявлення особистої думки набагато ширшого кола респондентів з приводу питань на кшталт: «Чи змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?», «Чи потрібно національну ідею прописувати в Конституції України?», «На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується із соціальною, економічною, духовною чи іншими сторонами життя людини?». Серед опитаних медійники становлять 32 особи, освітяни й науковці – 64, військові – 16. Також з-поміж респондентів є держслужбовці (11 осіб), політики, учасники демократичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Оригінальні відповіді надали такі знакові постаті українського політикуму як І. Заєць, Т. Стецьків, О. Черевко, Л. Майборода, М. Вакуленко та ін. (усього – 22 особи), митці й майстри народної творчості (8 осіб), гурт студентів, чимало пенсіонерів. Географічно учасники анкетування найбільше представляють регіон Центральної України (разом з Києвом), меншою мірою – східні та західні області держави. Варто зауважити, що

отримані внаслідок анкетуванні дані репрезентують колишні протилежні політичні табори: вдалося опитати прибічників «помаранчевого» В. Ющенко та членів «синьо-білої» команди В. Януковича. За віком – від 20 до 73 років – респонденти належали до трьох поколінь, зокрема й «молодої генерації та студентів» [246, 250].

Для характеристики сьомої групи джерел – діловодних історичних джерел, що представлені державною програмою «Золота підкова Черкащини на 2006–2009 роки», авторкою було не лише вивчено урядову постанову з однойменною назвою, а й у рамках журналістської діяльності при створенні авторського телевізійного проєкту «Реальний погляд», матеріали якого зберігаються в приватній колекції, особисто відвідано місця, що потрапляли під реалізацію цієї державної програми. Принагідно вдалося відзняти чимало мікросюжетів (ексклюзивних інтерв'ю, відеоряду), що стосуються історичних тем, також етапів реалізації самої програми.

Торкаючись восьмої групи джерел – матеріалів особистого походження, зазначимо, що в якості джерел інформації в дисертаційному дослідженні використані інтерв'ю, спогади учасників багатьох політичних подій доби державної незалежності України [207]. Зокрема й депутата Черкаської обласної ради V, VI скликань Ю. Громовського. Він надав чимало цінних даних про розгортання в Україні, зокрема в Києві та ще кількох регіонах, національно-демократичних рухів на рубежі 1980-х – 1990-х рр., під час Помаранчевої революції. Мова йде про ексклюзивні документи, що відбивають комунікацію багатьох відомих українських діячів (політиків).

Щодо останньої групи джерел – фотодокументів, то вони переважно складаються з матеріалів особистих архівів різних періодів багатьох людей, зокрема й самої авторки. Ця група історичних джерел належать до так званих «новітніх», і посідає вона особливе місце серед документальних пам'яток, передусім завдяки незрівнянно винятковому способу фіксації інформації [258, 872–873].

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження є репрезентативною й різноплановою. Її аналіз дав змогу досягнути сформульованої мети, вирішити дослідницькі завдання.

1.3. Методологія наукового пошуку

У дисертації використані сучасні методологічні підходи. При цьому до уваги взято кілька обставин, що їх можна охарактеризувати як формулювання загальної проблематики дослідження, визначення об'єкта та предмета дослідження, наявність і репрезентативність джерельної бази, характер виявленої й опрацьованої історіографії, структурна побудова дисертаційної роботи, складність залученого та відпрацьованого в смислових значеннях та взаємозв'язках категоріального апарату.

Основу теоретико-методологічних засад дослідження склало поєднання класичних (загальноприйнятих) та спеціальних принципів історичного дослідження: науковість, історизм, об'єктивність, системність, міждисциплінарність, ціннісна орієнтація; також історіософських напрацювань українських дослідників у галузі історії, етносоціальних відносин та інформаційних комунікацій. Відповідно до них, історичні джерела ми вивчали як «продукти» своєї епохи і, більш точніше, конкретної політичної ситуації (кон'юнктури). Водночас, медійний дискурс української національної ідеї тлумачили як сукупність певних компонентів цілісної системи, схильної до історичних трансформацій.

Використання принципу науковості дало змогу в процесі роботи залучати новітні досягнення науки, посилаючись на них, як на джерело системи фактів, понять, закономірностей. Застосування ж принципу історизму забезпечило трактування різних аспектів досліджуваної проблеми в контексті взаємозв'язку історичного часу й простору з реальними сферами суспільного, політичного життя України, включно із розвитком історичної науки, гуманітарних знань загалом. Цей принцип спонукав до розуміння джерел, сенсів та наслідків складних історичних явищ, зокрема потребу українців кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. «подолати в собі наслідки двох негативних чинників свого минулого – тривалого домінування чужинських держав і комуністичного режиму» [45, 546]. А в цьому зв'язку – краще збагнути трансформацію концепту «національна ідея» та чинників, що її «супроводжували». Дотримання

принципу об'єктивності, що передбачає максимальне врахування внутрішніх і зовнішніх чинників впливу, створювало підґрунтя для спрямовування дослідницьких зусиль на пошук достовірних джерел інформації, спонукало сприймати історичні пам'ятки як критично осмислену об'єктивно-суб'єктивну реальність. У результаті це давало змогу спиратися на достовірні наукові факти, а аналіз численної й різноманітної за видовими ознаками джерельної бази здійснювати з урахуванням чинників актуалізації, становлення й поступу концепту «українська національна ідея», практики його безпосереднього висвітлення в медіа України в різні за політичною кон'юнктурою історичні періоди [452, 9]. Принцип системності передбачав дослідження медійного дискурсу національної ідеї, з одного боку, як чогось єдиного цілого, з іншого, як частини більшої системи. Це допомагало уявляти й охоплювати всі сторони (варіації) об'єкта та предмета дослідження в історично визначених часі й просторі. Принцип міждисциплінарності виступив як своєрідна потреба в глобальному синтезуючому підході, що, своє чергою, мотивувало до взаємопроникнення, взаємозбагачення різних наук. Завдяки йому можна було виявляти й розпізнавати те, що «приховано в надрах» політології, соціології, психології; власне формування самої проблеми дослідження (теми дисертації) потребувало такого синтезу. Щодо принципу ціннісної орієнтації, то його роль у самотутньому («множинному») регуляторі розвитку та поведінки людини, водночас – критерії прийнятих у соціумі правових норм та морально-етичних правил поведінки [311, 19]. Оскільки цей принцип торкається внутрішньої налаштованості та діяльнійності спрямованості особистості, то синхронно він «відповідає» і за сферу медійну, у тому числі щодо персональних комунікацій, виховання, маніпуляцій [384].

У дисертації використано ряд загальнонаукових та спеціальних історичних методів – аналізу, синтезу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, статистичний, контент-аналізу. Перші два з них добре відомі й не потребують окремого пояснення.

Під час формування структури та концептуальних засад дисертації було використано проблемно-хронологічний метод, що дало змогу уявити та

продемонструвати (відобразити) динаміку становлення української національної ідеї в різні періоди новітньої історії України. Історико-порівняльний метод «допоміг» розглядати історичні трансформації медійного дискурсу національної ідеї з урахуванням конкретних історичних обставин, схожих подій, десь альтернативних процесів. Роль історико-генетичного методу не менш важлива, оскільки вона ще й «стабілізує». Річ у тім, що цей метод передбачає розкриття властивостей і функцій «змінних» історичних явищ з урахуванням збереження їхніх ключових ознак. Тобто в певному сенсі і медійний дискурс, і сама українська національна ідея постають як «сталі об'єкти», бо лише в такому вигляді їх можна досліджувати. Статистичний метод використано для опрацювання даних чергових та позачергових президентських і парламентських виборів. Зрештою, особлива роль належить контент-аналізу. Це метод кількісного дослідження великих за обсягом текстів, що вкрай важливо для з'ясування саме новинних та інших повідомлень ЗМІ, розміщених у пресі чи на сайтах соціальних мереж матеріалів, відповідей проведених усноісторичних опитувань тощо. З-поміж іншого, мова йде про вивчення динаміки уваги до української національної ідеї, модусу, тобто позитивного, негативного чи нейтрального ставлення до неї, відповідних відгуків, коментарів, роз'яснення, зокрема й власників провідних медійних каналів, ключових інформаційних стейкхолдерів.

Врахування зазначених вище принципів та методів дало змогу визначитися із найбільш оптимальними, на нашу думку, методологічними підходами та використати їх задля досягнення поставленої мети.

Важливою методологічною складовою дослідження історичної трансформації української національної ідеї протягом кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. є чітке визначення понятійно-категоріального апарату. Передусім, це стосується терміну «дискурс» («медійний дискурс») та правомірності його творчої експлуатації авторкою.

Поняття «дискурс» у значеннях «розмова», «спілкування», «промова» видається для нашої роботи дуже природнім, адже уможливорює вивчення національної ідеї з погляду єдності дискусій (промовлянь) про неї та ситуацій, у яких вона відбувається.

Ця єдність є ключовою для дослідників дискурсивних практик. Дискурс тут уявляємо як діалогічне або навіть групове спілкування, зі своїми структурними обмеженнями, проте й з метою, задля якої воно існує. Як справедливо зауважив М. Попович, дискурс є текстом, зв'язаність якого значною мірою задається контекстом. «Сукупність настанов, – зазначив він, – що визначає, які запитання можуть, які не можуть бути поставлені в певному контексті, і є дискурс» [317]. Іншими словами, українську національну ідею ми постулюємо з погляду великої сукупності спілкування й промов про неї в публічному просторі України, з усім сказаним, недоказаним, переказаним та іншими контекстами.

Медійний дискурс відповідає за обмін інформацією між різними суб'єктами суспільства, що спрямовані на формування зрозумілої для більшості конвенційної думки з приводу якихось соціально значущих подій, процесів чи явищ [219, 81 та ін.]. І цілком зрозуміло, що українська національна ідея, як одне із таких помітних явищ, з усією соціально-історичною очевидністю потрапляє тут у політичну (ідеологічну) площину. І саме цей контекст спонукає нас вводити симбіотичний термін – «політико-медійний дискурс». Адже навіть різні позиції влади, представників громадянського суспільства (у ролі, зокрема, і контр-влади) та медіа, що їх нерідко називають «четвертою владою», об'єктивно об'єднані інтердискурсом «боротьби за владу» (інакше висловлюючись, боротьбою за впливи та авторитет). При цьому вже класична класифікація дискурсів від українського вченого Г. Почепцова видається нам вельми придатною саме в синтезі політичного, піарного, газетного, телерадіо-дискурсів [321].

Зважаємо також на те, що в історичній розвідці повинен бути врахований історико-генетичний контекст явища, цього разу – української національної ідеї. Це підводить до думки, що такий об'єкт дослідження неодмінно включає в себе всі часові виміри: минуле (історико-літературний дискурс), теперішнє (дискурс ЗМІ), майбутнє (дискурс паблік рілейшнз (PR) та політиків). Саме навколо цієї теми

представники всіх трьох вимірів перетинаються і не можуть, наприклад, апелювати до майбутнього, не зазираючи в минуле, не спираючись на сьогоднішнє тощо.

Для комплексного аналізу / синтезу заявленої проблематики потрібно з'ясувати понятійний апарат, що безпосередньо відбиває предмет дослідження. Мова йде про сутність категорій «засоби масової інформації» (ЗМІ) та «регіональні засоби масової інформації» (основні поняття та категорії будуть проаналізовані в розділі 2) [156].

Законодавство України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. не містило визначення поняття «засіб масової інформації». Натомість чинними було два закони, що вказували на деякі його аспекти. Згідно з ч. 1 ст. 22 («Масова інформація та її засоби») Закону України «Про інформацію» (Постанова Верховної Ради України №2658 – XII від 02.10.92) під «масовою інформацією» прийнято було вважати інформацію, що поширювалася «з метою її доведення до необмеженого кола осіб» [156]. Також, відповідно до ст. 1 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (Постанова Верховної Ради України №2783 – XII від 16.11.92; на сьогодні втратила чинність на підставі ЗУ №2849 – IX від 13.12.2022), під «друкованими засобами масової інформації» (пресою) розуміли періодичні й інші видання, що виходили «під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію» [152]. Порівнявши та проаналізувавши ці положення, можна зробити синтезований висновок: ЗМІ – це засоби, призначені для публічного поширення в суспільстві друкованої або аудіовізуальної інформації. Її зміст та характер можуть бути різними.

У процесі дослідження нами виявлено, проаналізовано та узагальнено такі ЗМІ як періодика (газети, журнали), телеканали, Інтернет-версії друкованих видань та самостійні Інтернет-ресурси. Основний акцент зроблено на репрезентації в них поняття (явища) «українська національна ідея». Найчастіше у заявах, коментарях, публічних виступах посадових осіб центральних та місцевих органів влади (більшою мірою законодавчої й виконавчої), окремих державних діячів, громадських активістів, журналістів, провладних і опозиційних політиків [314; 294; 125; 499; 115; 79; 222; 468].

Сукупно мова йде про десятки тисяч одиниць друкованого й аудіовізуального продукту, позаяк загальна кількість обласних газет, що виходили друком в УРСР (згідно з реєстром на 1990 р.), становила 78 найменувань, а їхній загальний наклад сягав 7,5 млн примірників. Крім того, в Україні періодично виходило у світ 107 журналів. Це переважно численні наукові, суспільно-політичні, інформаційні вісники, також урядові видання «Відомості Верховної Ради УРСР» (з 1991 р. – «Відомості Верховної Ради України»), «Соціологічна культура» (з 1991 р. – «Українська культура»), «Образотворче мистецтво», «Музика», «Український театр», «Радянська школа» (з 1991 р. – «Рідна школа»), «Дошкільне виховання», «Українська мова і література в школі», «Початкова школа», «Новини кіноекрану» та ін. [460, 27]. А ще, на момент проголошення державної незалежності, функціонувало близько 500 телерадіокомпаній, включно із загальнонаціональними. Сукупно представлені в дисертації загальноукраїнські й регіональні медіа дають змогу системно й комплексно (з урахуванням політичних та інших впливів) простежити «розгортання» української національної ідеї як у самих ЗМІ, так і суспільстві загалом [дод. Д].

У контексті зазначеного, дослідницький пошук доцільно було проводити з певними технологічними особливостями. На першому етапі в загальному масиві медіа, електронні версії яких містяться в Інтернет, на сайтах загальнонаціональних і регіональних телеканалів та в мережі YouTube, тексти статей, інтерв'ю, відео телепрограм були відібрані за ключовим словосполученням «національна ідея». Після опрацювання на предмет усунення повторів було підготовлено матеріал, що послужив джерельною базою для власне епістемологічних процедур пізнання. Синхронно було проаналізовано зміст виявленого накладу друкованих видань, зокрема й газет «Радянська Україна» (з 8 жовтня 1991 р. – «Демократична Україна»), «Літературна Україна», «Черкаська правда» (з 3 січня 1991 р. – Черкаський край), «Молодь Черкащини», «Молодь України», «Голос України» «Урядовий кур'єр», «День», «Газета по-українськи» та багатьох інших. Оскільки саме поняття «національна ідея» з ідентичним формулюванням у медіа України на той час було відсутнє (хоча й

представлене в численних журналістських матеріалах у, так би мовити, «розмитому» вигляді, чого не можна сказати про ставлення до цієї ідеї редакцій, у тому числі їхніх керівників та провідних працівників), авторкою проаналізовано весь річний наклад зазначених медіа за 1989–2014 рр. Особливу увагу приділено періодам, коли відбувалися важливі суспільно-політичні події: Революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (кінець 2003 – початок 2004 р.), Революція Гідності (кінець 2013 – початок 2014 р.). Річ ще й у тому, що сутність поняття «національна ідея» спроможна розкриватися й власне розкривалася за допомогою інших стилістичних конструкцій. До таких належали гасла, полеміка, популістська риторика, (контр)пропаганда [46; 274; 315; 198; 169; 304; 37; 218]. Вони також були особливими, адже в зазначені роки в Україні (до 24 серпня 1991 р. – УРСР) відбувалися досить глибокі історичні зміни, причому в ідеалі насамперед із погляду відображення змісту національної ідеї в суспільно-політичних процесах, ствердження державності. У реальному ж житті ці пертурбації мали непередбачуваний характер. У таких випадках виправдано простежувати зміни в медійній риторичі фактично по днях.

Щодо пропонованого поділу ЗМІ на загальнонаціональні й регіональні, то тут доречно скористатися прийомом, який ми свідомо запозичили з польської історіографії. Взавши за основу тематичну масштабність та рівень охоплення аудиторії, а також типологію, запропоновану М. Недопитанським, їх – ЗМІ – доцільно розділити на такі групи: міжнародні, загальнонаціональні, регіональні (що цілком покривали одну або навіть кілька областей), локальні (у межах одного населеного пункту чи його найближчої округи), сублокальні (у межах окремого району) [282]. У нашому випадку вказану проблематику виправдано аналізувати з пріоритетом саме загальнонаціональних та регіональних медіа. Такий вибір пояснюємо тим, що якраз у цих групах було репрезентовано змістовно найбагатший тематичний матеріал для вирішення дослідницьких завдань.

Станом на кінець 1980-х рр. медіа умовно можна розділити на пропагандистську пресу (в кожній області України було щонайменше одне видання, котре мало статус

«органу обласного комітету Комуністичної партії та обласної ради народних депутатів»), також пресу, що представляла так зване «молодіжне крило» партії (обком ЛКСМ України) [234; 260; 425]. Ці офіційні медіа вже могли «дозволити собі» не заплющувати очі на очевидне й бодай щось писати про «не зовсім благополучні» з погляду комуністичної ідеології теми. До таких, безперечно, належали «вольності» навколо всього національного. Годі й казати про популяризацію та возвеличення української національної ідеї, провідним імперативом якої поступово ставало відновлення суверенітету України, повернення людям відповідної історичної пам'яті. Були ще так звані «самвидави» – (не)періодична преса, що з'являлася й поширювалася переважно нелегально. Також більш серійні публікації, які виходили за кордоном коштом української діаспори. До останніх належав журнал «Визвольний шлях», наклад якого за три роки видання (1989–1991) нам вдалося проаналізувати досить ґрунтовно [43]. В останньому номері цього часопису привернув увагу той факт, що тема української національної ідеї (відповідно, погляди на тогочасну країну Рад, правлячу в ній партію) була представлена без комуністичної пропаганди й добре знаних упереджено-світоглядних метафор. Щоправда, громадянам СРСР (УРСР), тобто широкому українському загалу, ці інновації лишалися здебільшого невідомими.

Отже, науковий контекст нашої роботи полягає в дослідженні української національної ідеї на предмет її постулювання в публічному медійному просторі України (перспективно й світу). Авторка спиратиметься на відповідні джерела («промовців» та їхні дії), з'ясовуватиме їхні контексти та вивчатиме часопросторові трансформації за останні десятиліття. Водночас, спробує визначити ступінь інтеріоризації українськими громадянами відповідних видозмін «їхньої» національної ідеї «від перших осіб», ступінь її сприйняття та зворотної індоктринації від уже самої української влади різних етапів зазначеного періоду [дод. Е]. У такий спосіб ідея української нації попередніх епох (як історичний проєкт та сформована реальність) через аналіз її актуалізації й репрезентації в медіа буде показана в усій різноманітності поглядів цього синтетичного дискурсу.

Висновки до першого розділу

Історіографія проблеми медійного дискурсу української національної ідеї в Україні кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. отримала затребуване відображення в науковій думці. На досвіді України, синхронно – решту країн Центрально-Східної Європи, світової теоретичної спадщини критично розглянуто монографії, статті, науково-популярні видання. З'ясовано, що для пострадянської дійсності характерним було пристосування істориків під нову політичну кон'юнктуру, що помітно «ріднило» досвід їхнього історіописання з власне радянським. Водночас, історіографічний доробок щодо репрезентації національної ідеї в медіа виявився набагато скромнішим. В умовах сучасної глобалізації, цифровізації медійного ринку, а для українського суспільства ще й спротиву російському агресору, потреба в таких студіях продиктована і суто науковими завданнями, і безпековою місією.

Дослідження виконано на репрезентативній, багатовидовій джерельній базі. Комплексно з'ясовано місце й роль медіа в інформаційному (ідеологічному, міфологізованому, популістському, пропагандистському та ін.) відображенні причинно-наслідкових зв'язків взаємозалежності суспільно-політичних подій в Україні. Серед усіх видів джерел варто вказати на особливе значення для нашої розвідки аудіовізуальних медіа, публіцистики, творів політичного змісту, матеріалів усноісторичних досліджень, фотодокументів. Загалом ґрунтовне опрацювання джерельної бази уможливило вирішення всіх заявлених пізнавальних проблем.

Сучасні методологічні прийоми та категорії (ключові з яких авторка проаналізувала в першому розділі), залучені під час роботи над дисертацією, допомогли уникати суб'єктивних оціночних суджень і упереджених оцінок, натомість гарантували наукову достовірність отриманих результатів, разом з тим, підтвердили високу репрезентативність використаних джерел.

Отже, критичне осмислення виявленої та опрацьованої історіографії проблеми, теоретичної спадщини в цій царині знань, численних репрезентативних джерел, дали змогу виконати поставлені завдання, досягнути визначеної мети.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТ «УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЇ»: ТЕОРЕТИЧНИЙ І МЕДІЙНИЙ АСПЕКТИ

2.1. Поняття національної ідеї в контексті реалій пострадянської України

Унаслідок розпаду на рубежі 1980-х – 1990-х рр. СРСР Україна й українці потрапили в нову суспільно-політичну дійсність. Незважаючи на звичну з часів «застою» і раніше російську традицію рівнятися на владу та перших осіб держави, в українському суспільстві почали тиражуватися (завдяки й медіа) рефлексії щодо краху концепту «радянської людини» (загибелі штучно сконструйованої радянської ідентичності). На заміну їй, що цілком природньо для «ери націй», багато політиків, журналістів, публіцистів, аналітиків, учених повернулися до питань національної ідентичності. Дехто з них спирався на західні здобутки науки, відповідний політичний та геополітичний досвід (Україна – «найсхідніша нація західного світу») [85, 4]. Утім, більшість українців перебувала в полоні ще радянської системи виховання й «провінційної» самоідентифікації, а значить – розуміння сутності нації, національних явищ та всього, що з ними пов'язано [359, 106]. Одним із таких інтелектуальних (ідіоматичних) явищ лишалася національна ідея.

Для нашої дисертації важливо розрізнити три рівні суспільного сприйняття «української національної ідеї». Задля цього вводимо авторську диференціацію: 1) сцієнтистської (наукової) концептуалізації, тобто її наукового розбору з урахуванням здобутків світової науки та нових пострадянських реалій; 2) політичної (публічної) артикуляції – спроб її окреслення та постулювання публічними особами (політиками та моральними авторитетами нації); 3) повсякденної реалізації – її «щоденного

плебісциту», перевірки на дієвість, здатність об'єднувати суспільство, замирювати його з минулим, спрямовувати в майбутнє тощо.

Усі перелічені рівні не означають вищість чи нижчість якогось із них. Утім, період, що його досліджуємо, наукова концептуалізація «української національної ідеї» лишатиметься найменш популярною серед громадян, політична артикуляція ставатиме дуже помітною в періоди передвиборчих кампаній, а щоденна реалізація залишатиметься на низькому рівні усвідомлення окремих проєктів, як і наслідків їхньої впровадження. Цікаво, що на всіх рівнях медіа намагатимуться відігравати свої ролі – експертну, викривальну, просвітницьку.

З метою докладніше виявити взаємодію цих ролей, продовжимо започаткований у першому розділі аналіз ключових категорій нашого дослідження. Отож, наукова концептуалізація «національної ідеї» вочевидь «пробуксовувала» у своїх основних поняттях, принаймні це добре було помітно протягом 1990-х рр. Певною мірою подолати прогалини в розумінні того, як формуються нації у світі, та як «відроджувати» зокрема українську, – вдалося у 1999 р., коли вийшла друком монографія Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [183]. Автор дав аргументовані відповіді на низку актуальних питань, проте вони (як затребувана інформація) фактично не потрапляли до публічних етерів, а відтак – не могли бути впливовими ані для тогочасних політиків, ані більшої частини громадянського суспільства.

З огляду на зазначене та керуючись вимогами сучасної історіографії, є потреба окремо зупинитися на «процедурі» появи поняття «українська національна ідея». Як слушно зауважив Касьянов, «дослідники або ж взагалі не дають визначення, покладаючись на те, що з їхньої системи аргументів аудиторія сама зрозуміє, про що саме йдеться, або формулюють «робоче визначення», пристосоване до конкретних аналітичних завдань, або ж запозичують...» [183, 259]. Однак, не завжди навіть запозичення є вдалим – це коли недосвідчений аналітик може не помічати такої хиби.

Що й говорити, коли з цією проблемою зіткнулися самі українські парламентарі, які в середині 1990-х рр. узялися розробляти Конституцію України. Навіть після її

ухвалення вони не змогли дати суспільству чіткої відповіді на питання – який насамперед сенс вони вклали в поняття «українська нація» – етнічний чи політичний? Дійшло, зрештою, до того, що вже на початку своєї другої президентської каденції Л. Кучма балансував у своїй політиці між цими двома концепціями нації [450, 229]. У такий спосіб, а заодно активно «впливаючи на ЗМІ», він намагався підтримувати соціально-політичну стабільність, забезпечувати територіальну цілісність України, вибудовувати однакову симетрію щодо Києва для регіональних еліт [233, 58]. Ті ж (кожна у своїх цілях) раз по раз наголошували на перевагах однієї концепції перед іншою, причому робили це так, ніби вони взагалі не мали шансу на співіснування. Насправді якоїсь іншої ситуації на той період годі було й очікувати, адже в новітній політичній історії України навіть Конституція 1996 р. вважалася «компромісом між комуністами та націоналістами» (зі зрозумілих причин більшість чиновників так не вважали) [39]. Ну й мало хто читав праці В. Липинського, який ще на початку ХХ ст. першим запропонував політичне тлумачення нації щодо українців. Але це саме він дав «визначення поняття нації територіальний підхід: земля, а не кров...» [247; 86, 42.].

Звернення до західного досвіду видається логічним із кількох міркувань, але насамперед із погляду нової хвилі глобалізації. Зрозуміло, що поняття національної ідеї в Україні перших десятиліть державної незалежності мало використовувалося в тих сенсах, у яких трактувала їх наукова дискусія для «ідеї нації» загалом.

Така ситуація буде «струшена» хіба російсько-українською війною, що розпочнеться у 2014 р., коли перші посадовці держави муситимуть дбати про гуртування суспільства. Лише тоді помітними стануть публічні полеміки з приводу визначення «нації» (її атрибутики, символіки), «політичної нації», «національної ідентичності» [248]. Щоправда, спроби дискусії спостерігалися ще за президентства В. Ющенка й створення ним Українського інституту національної пам'яті.

Загалом у науковому середовищі кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. українську національну ідею мислили і по-старому (переважно в смислах отримання Україною (українцями) реального державного суверенітету та чергового

«відродження» української культури), і в категоріях, що їх після падіння «залізної завіси» відкрила українським ученим західна гуманітаристика. У такий спосіб більшість із них отримали можливість порівнювати свої роботи з певними методологічними школами, з'ясувати місце своїх поглядів із-посеред інших (типових чи альтернативних) дослідників «націй» та «національного», накреслювати перспективи подальших студій.

Служителі Кліо мали прозріти в цих старих / нових реаліях. Зокрема й збагнути очевидне для (пост)модерної наукової спільноти, що від часів Великої Французької революції кінця XVIII ст. у Європі та світі цивілізація почала «визначатися національністю», у якій планета присутньо перебуватиме до початку XXI ст. [110, 62–66.]. Націоналізм, як доктрину, котрій випало реалізувати «ідею нації», різні етнічні та етнополітичні спільноти розроблятимуть через свої державні еліти і, певна річ, «через інтелектуалів» [478, 33.]. Націоналізм ствердився як інтелектуальне явище, що містило ідею «мати національну спільноту» та програму, яких цілей вона має досягати.

У 1920-х рр. американський дослідник К. Гейз сформулював типологізацію націоналізмів, що її вже можна вважати класичною: гуманістичний (притаманний філософам від доби Просвітництва); яacobinський (його радикально реалізували у Франції прихильники того ж Просвітництва); традиційний (виник серед аристократії, як реакція на радикальні соціальні революції); ліберальний (мав за мету створення держави для кожного народу, щоправда, закликав поважати права та свободи особистості в кожній національній державі); інтегральний (ставив інтереси нації вище особистих інтересів людини, проповідував ксенофобію та мілітаризм) [183, 184–185].

В українській історії можемо спостерігати майже всі перелічені типи націоналізму, котрий у кожному окремому випадку був не лише інтелектуальною програмою, а й відповідним політичним (місцями – конспіративним) рухом [471, 332]. Для прикладу, цілком у ліберальному націоналістичному дусі діяли члени Кирило-Мефодіївського братства середини XIX ст. у Києві. Традиційний націоналізм виношувала протягом «довгого XIX століття» зросійщена українська аристократія,

котра, зрештою, вийшла на політичну авансцену в особі гетьмана П. Скоропадського та Української Держави 1918 р. (історичний приклад, який, поряд із державою Б. Хмельницького, відомий український мислитель В. Липинський сформує в цілу ідеологічну систему українського консерватизму та державницького напрямку історіографії). Далі – інтегральний націоналізм в українській історії можна репрезентувати через постаті та праці М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Бандери, котрі навряд якось екзотично виглядають у межах загальноєвропейського міжвоєнного політичного поступу.

Для нашого дослідження, проте, більш продуктивною є типологізація націоналізмів, що її запропонував інший американський дослідник – Г. Кон. Він стверджував, що в еру націоналізму(ів) історично склалося два його типи: «західний» (приклади – в США, Англії, Нідерландах, Франції, Швейцарії) та «східний» (країни Центрально-Східної Європи, Азії). До першого типу Кон застосував означення «раціонального», до другого – «культурницького», «містичного», «органічного» [21, 330]. Принципова різниця між ними полягає в тому, що націоналізм Заходу виник як політичний феномен, що найбільше повірив у «суспільний договір», введений мислителями Просвітництва, з усіма цінностями свободи, рівності, братерства, відкритості та плюралізму. Націоналізм Сходу розвивався здебільшого як реакція (копіювання, запозичення) на захід (вестернізація). Він перебував в умовах закритих, авторитарних суспільств, де зазвичай інтереси особи були підпорядковані інтересам колективу. Дуже важливим для нас залишається такий висновок Кона: «Націоналізм Заходу виник як спроба побудувати державу на основі існуючої політичної реальності, як змагання за сучасне без надто сентиментальних спогадів про минуле» [21, 330].

Для розуміння специфікації української національної ідеї та її поняття в контексті реалій пострадянської дійсності України важливо розглянути для нашої роботи й історико-літературний дискурс цієї теми (принаймні він є визначальним для цього підрозділу і методологічно дотичним щодо всієї дисертації).

Ідеться про вивчення методологічних підходів у сучасній історичній літературі з україністики (а точніше – з української націології), що склалися в останні десятиліття, задля розуміння загальної ситуації в процесі імплементації національної ідеї наприкінці 1980-х – у першій половині 2010-х рр. для всієї української спільноти.

Найбільш очевидним для сучасних істориків є існування двох методологічних шкіл (течій), які об'єднують дослідників української національної генези: 1) етніцистів-примордіалістів (Л. Залізняка, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, А. Пономарьов); 2) модерністів (австрієць А. Каппелер, канадійський українець Б. Кравченко та ін.).

У своїх теоріях та конкретних історичних дослідженнях примордіалісти, цілком у дусі «східного націоналізму», апелюють до давньої традиції формування українського народу, існування для нього сталих у часі та просторі об'єктивних ознак [197]. Історично коріння українського народу примордіалісти виводять із держави Русі з центром у Києві, після чого він еволюціонував у процесі багатовікової боротьби з сусідніми народами у домодерну націю XVI–XVII ст., а в добу імперій – мусив приступити до «національного відродження» в нових формах (тобто присутньо у формі вже більш сучасної української нації) [183, 262–274]. Цікаво відзначити, що провідний діяч української опозиції В. Чорновіл мислив схожими категоріями, хоча місцями й висловлював погляди, притаманні модерністам [328, 113–116.]. Пишучи в середині 1980-х рр. листа до своєї сестри, Чорновіл зосереджувався на критиці великодержавних наративів, що активно тиражувалися тоді союзним центром. Зокрема, він зауважував, що тепер краще розуміє М. Грушевського, який «мусив удатися до трохи штучної назви «Русь-Україна», бачачи, як безпардонно крадуть у нас разом із нашим давнім історичним іменем декілька століть історії й культури» [477, 218].

Ментальну залежність від радянської спадщини долати було дуже складно. Власне тому суб'єктивні ознаки нації у вигляді влучних термінів «піднесення», «інтереси», «дух» і, зрештою, «національна ідея» етніцист А. Пономарьов підпорядкував концепції еволюції українського народу в націю під загрозами Степу та національного гноблення литовсько-польської доби [183, 267–268]. Тобто будучи

дедалі ближчим у своїх поглядах до модерністів-конструктивістів, які наголошуватимуть на непродуктивності об'єктивних ознак нації в її творенні без справді сучасних та особистісних для людей чинників їхньої суб'єктивації (воля, хотіння, дії, що увиразнюються в національній свідомості щодо збереження та культивування території, мови, історії), – ці особистісні уявлення Пономарьов навпаки адресував «історичній волі пращурів» (мовляв, народжена в Україні людина автоматично набувала всіх необхідних ознак національної ідентичності). Згодом такий дослідницький самообман принесе прикрі несподіванки політикам, передусім тим, які представлятимуть патріотичний табір незалежної України: бо не раз вони будуть розводити руками й знизувати плечима на те, як «об'єктивно народжені» українці з відповідними прізвищами будуть самотужки руйнувати державу, культуру, мовну солідарність, а величезна маса пересічних громадян узагалі лишатиметься байдужою до такої діяльності. Кажучи мовою О. Гончара, на них не вплине ні «почуття гордості за свій народ», ні «його творчий геній» [92, 11].

Австрійський дослідник А. Каппелер репрезентував модерністську течію в інтерпретації української національної генези. Він вважає, що початок формування української нації був можливим лише в її модерних формах (з кінця XVIII ст.), коли ідея нації стала для об'єднання певної спільноти важливішою, ніж релігія, становий поділ чи приналежність до династії. Для Каппелера українська нація – «масовий, а не елітарний феномен, а її виникнення пов'язане з участю... мас у політиці» [177, 78].

У своїх дослідженнях Каппелера підтримав канадський учений українського походження Б. Кравченко, який у 1983 р. видав у Нью-Йорку книгу «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.» (український переклад з'явився у 1997 р.) [208]. Дослідник наголосив, що народ тоді перетворюється на національність (націю), коли його культурна самобутність стає важливою передумовою формування соціальних, економічних і політичних потреб людей, а ключовим чинником на цьому шляху є виникнення та поширення національної свідомості (національної ідентичності). Кравченко вважав, що повністю українська національна свідомість

сформувалася у ХХ ст., коли українці здійснили перехід від аграрно-індустріального суспільства до індустріально-аграрного. Г. Касьянов слушно зауважив, що «праця Б. Кравченка була видана ще в 1983 р., проте, як показали подальші події, логіка його міркувань виявилася правильною: наприкінці 1980-х років частина українського партійно-державного «істеблішменту» скористалася національною ідеєю та національною свідомістю мас як засобами для утримання влади» [183, 275–276].

Щодо початку формування сучасної української нації в ХІХ ст. з Каппелером погоджувався націолог-модерніст Р. Шпорлюк (США). Причину він бачив у конкуренції націоналізмів: російського й польського. Тоді українці опинилися перед вибором – стати частиною вказаних націй у вигляді «окраїни» чи витворити власну модерну націю. Тобто, заочно опонуючи примордіалісту Пономарьову, американський дослідник, не схильний був задавнювати чинник «національної боротьби» народів, принаймні глибше кінця ХVІІІ ст. Головним же «винаходом» Шпорлюка можна вважати застосування підходу відомого ірландського дослідника Б. Андерсона, котрий стверджував, що нації взагалі тільки і можливі як уявні спільноти [36].

У цьому місці роздумів модерністи вводять термін «національний проєкт». Вважають, що новочасні нації довелося не стільки «відроджувати», як «народжувати» (тут синонімічними можуть вважатися терміни «національна програма», «національна боротьба», власне «національна ідея» (націоналізм). Навіть побіжний погляд на цей ряд та перший же аналіз цих інтелектуальних явищ дає підстави пересвідчитися, що вони зосереджені більше на суб'єктивізації об'єктивних ознак нації, ніж навпаки. І в історії України в цьому плані М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, кожен на своєму етапі (збирання спадщини, полеміки, політизації), виконували роль саме націотворчу (інструменталістську). З цієї нагоди Р. Шпорлюк вказав на три площини, які довелося націоналізувати «будівничим нації»: територію, час, народ [488, 57].

Відтак, українська національна ідея мала б мислитися як «предмет милування та обожнення», своєрідна мрія, над якою треба добре попрацювати, аби «не продовжувати грати на чужому полі» [402, 56]. А національна свідомість (національна

ідентичність) мала б стати у цих процесах ключовою громадянською ознакою, котра за своєю сутністю є «примирювальним» явищем у дискусії етніцистів і модерністів (до речі, саме «свідомі» українські громадяни дуже дратують російський політичний бомонд і їхні ЗМІ; для цього вони використовують лайливе слово «свідоміти») [386].

Отже, системні кризові явища, що охопили українське суспільство в другій половині 1980-х рр., мотивували до пошуку нових ідей. Альтернативу комуністичній доктрині українська громадськість вбачала в ідеології національного відродження України. Інтерес до нації й усього національного часто не був «підпертий» відповідними знаннями й життєвим досвідом. До інтелектуальних явищ, що потребували чи не найбільше уваги, належали національна ідея та її різновид – українська національна ідея. Політикам та інтелектуалам довелося долати значні труднощі на шляху теоретичного осмислення цього концепту, що в площині практичного впровадження постав як національний проєкт. Його (концепту) трирівнева диференціація на сцієнтистську, політичну, побутову (повсякденну) дала змогу окреслити та в межах дисертації простежити його сутність, ключові характеристики. Попри всі труднощі, насамперед ментальну залежність від традиційно-спрощеного тлумачення цієї ідеї на всіх рівнях, що уповільнювало трансформаційні процеси, провідні науковці знайшли підходи, аби «прояснити» сутність понять «нація», «національна ідея», «українська національна ідея» і, навіть, «національний проєкт». Це пришвидшило історичну трансформацію пострадянської дійсності в національну, відповідно позначалося на медіа.

2.2. Українська ідея як чинник інституційного становлення медіа

Труднощі, пов'язані з творенням концепту «українська національна ідея», виявилися значними, справді системними, тобто такими, що охоплювали весь спектр – від теоретичної побудови, концептуального формулювання до практичного

впровадження, що, своєю чергою, потребувало глибоких суспільних трансформацій, включно з вирішенням «кадрового питання» [275]. Для багатьох інтелектуалів, які бралися за вирішення цього комплексу проблем, було очевидно, що чимало з цих (над)завдань може «вирішити» лише природна зміна поколінь. Проте чекати так довго, нічого креативного не пропонуючи взамін, було ризиковано, десь – категорично неприпустимо. Перебіг подій уже в перші роки державної незалежності, попри те, що раз по раз увагу громадськості відволікали фінансово-економічні проблеми, засвідчував: інерційне «призвичаювання» до пострадянської дійсності далеко не найкращий вихід у таких обставинах [53, 339]. Виходило так, що розвиток національної ідеї мав відбуватися за напрочуд складною інтелектуальною траєкторією, що, на свій лад, «спиралася» й взаємодіяла з не менш простими соціокультурними трансформаціями, політичними пертурбаціями. Тобто її «доля» визначалася не лише зусиллями інтелектуалів (науковців, освітян, літераторів тощо), а й характером змін у самому суспільстві, його соціальній структурі, зрештою, політичному процесі, на якого не переставали «тиснути» внутрішні й зовнішні обставини. Багато в чому ключова роль тут належала медіа, що після розпаду СРСР претендували на своє місце в демократичній моделі суспільно-політичного устрою. Однак посісти його виявилось вкрай проблемно, оскільки, як уже зазначалося, сила інерції радянських традицій, що «не позбулися коріння тоталітаризму», та ще й «підігріті» «новим» (неоімперським) російським впливом, гальмувала будь-які рішучі зрушення в цій царині відносин [90, 229]. Особливе місце тут мало належати громадянському суспільстві, а, беручи вужче, громадській думці, що покликана була в першу чергу сприяти розвитку української ідеї, зокрема в медіа.

Власне під українською ідеєю – певного різновиду національної ідеї – ми розуміємо самобутню в усіх відношеннях «українську версію» сакралізованого громадсько-культурного, суспільно-політичного ідеалу [504]. Як світоглядний конструкт, він поставав у візіях, поглядах, концепціях інтелектуалів (письменників, митців, політичних, громадсько-культурних і громадсько-релігійних діячів) і «де-факто

претендував на статус неписаної конвенції національної згоди в (пост)модерний історичний час» [504]. У свій спосіб долучалися до творення української ідеї, її конкуруючих версій та перехресних проєкцій і журналісти, працівники медіа. Проте для осмислення характеру цього явища для нас не менш важливо збагнути зворотній вплив ідеї на становлення самих медіа, у цьому випадку як (не)залежних від політичної кон'юнктури засобів передавання й відтворення (поширення, трансляції) інформації.

Спираючись на проведений вище аналіз теоретичного концепту «українська національна ідея», принагідно з'ясувавши його полісемантичну сутність, що відбивала природу набагато «складніших» історичних явищ – пострадянської дійсності та національного державотворення, вважаємо за доцільне сформулювати проблему, своєрідну робочу гіпотезу [123, 12]. Тож, починаючи з другої половини 1980-х рр., тобто з епохи горбачовської «перебудови», також надалі – у перші десятиліття державної незалежності України – можна було повсюдно спостерігати, як нащадки компартійних функціонерів та чинів радянських каральних органів (НКВС, КДБ) лишалися впливовими в суспільстві людьми, продовжували посідати посади в державних структурах, органах місцевого самоврядування та «рейтингових» громадських організаціях. Розпад СРСР не змінив ні їхніх ціннісних орієнтирів, ні імперативного прагнення в будь-який спосіб триматися влади. Відродження суверенної Української держави стало для них лише «черговою зміною» політичної кон'юнктури, що вимагала одного – ідеологічної (ідеологемної) переорієнтації, часто-густо на все ті й же «старій» кадровій основі [49]. Зберігаючи вірність тим і тому, хто й що їх «вивело в люди» (зробило номенклатурою), вони майже водночас «забули про свій компартійний родовід, а з-за млявості та необачності лідерів українського національного руху змогли швидко потрапити до його структур, по суті їх очолити та заходилися блокувати процеси їхнього (свого ж. – О. М.) викриття й (історично затребуваного. – О. М.) усунення від державної політики та місцевого самоврядування» [479, 7]. Відсутність кадрової люстрації, про яку багато говорили, але через позицію тогочасного керівництва так її й не запровадили (з цього приводу

Л. Кравчук дав журналістам не одне інтерв'ю), стала причиною, чому «українська національна ідея не спрацювала» [210]. За умов, словами Я. Грицака, що «в Україні домінують цінності закритого суспільства, не надто готового до змін», саме громадськість у широкому смислі цього слова «покликана була» взяти на себе місіонерський обов'язок рушія національної ідеї, і тим самим виступити своєрідним чинником інституційного становлення медійного простору [102, 8].

Авторка свідомо того, що становлення й розвиток (набуття оновленої якості) українських медіа протягом кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. визначалося багатьма чинниками – політичним (адміністративним), правовим, міжнародним (інтеграційним), фінансовим, кадровим, у широкому розумінні ідеологічним та ін. До таких, безперечно, треба зарахувати й чинник ідейний у, так би мовити, «вузькому» (національному) значенні, оскільки цього разу мова має йти про ідею, що синтезувала якщо не всі, то більшість перерахованих тут факторів. Діюча як медійний дискурс, національна ідея тепер не просто «відповідала» за інформаційний обмін між різними суб'єктами суспільства, а й реально претендувала на той чи інший ступінь кристалізації спільноти навколо запропонованої (нав'язаної, широко пропагованої), а, в ідеалі, напрацьованої самими професійними медійниками (разом із компетентними респондентами, гостями студій тощо) конвенційної думки. Вона, як і традиційна ідеологія, власне будь-яка суспільно-політична доктрина, мала бути орієнтованою на «електоральну» більшість. Але не просто наближеною «до народу», а такою, що претендувала б на відому тотальність національного гуртування людей. А ще напрочуд залежною від пануючих у суспільстві міфологем, стереотипів масової свідомості громадян. Власне цим можна пояснити багато що, якщо не все в ту нестабільну пору, зокрема й таку неймовірну за «силою згуртованості» стійкість українців щодо радянських свят, насамперед 9-травневого «победобесія» [95]. Це означало, що медійний дискурс національної ідеї не лише комунікував з політичною (ідеологічною) сферою, а й до певної міри виступав «незалежним» суб'єктом цих відносин.

Щодо ставлення медіа, як тривалого, десь творчого, а вряди-годи й болісного, навіть жорстокого процесу, то він, окрім іншого, позначався повільним «прощанням з імперією», набагато «важчим, ніж можна було припустити» попервах [90, 17.]. Рецидиви совдепії нагадуватимуть про себе і через рік-два, і через півтора-два десятиліття. Досить наочно це було помітно в царині юридичного забезпечення. Так, під лаконічним «ЗМІ УРСР» розуміли насамперед періодику, тобто газети й журнали, що з чіткою періодичністю виходили друком як у самій республіці (згодом – Україні), так до краху СРСР і в його політико-адміністративному центрі – Москві. На такій же системно-зобов'язуючій основі їх розповсюджували серед місцевого населення.

Загалом правове регулювання сфери ЗМІ в СРСР було зумовлене самим авторитарним характером політичного режиму, що зберігався до самого розпаду імперії. Тобто, за мірками демократичних країн, воно було відсутнє взагалі, бо вся діяльність як така підпорядковувалася директивно-вольовим рішенням влади. На думку дослідника М. Федотова, «відсутня була сама галузь ЗМІ», не кажучи вже про відповідну правову базу, що покликана була регулювала відносини у сфері їхнього функціонування [338].

Брак нормативно-правового регулювання компенсувався партійними приписами. Загалом у той час законодавство про ЗМІ розвивалося як «цензурне право». Незадовго до розпаду СРСР, а саме 12 червня 1990 р., в УРСР набув чинності союзний Закон «Про пресу та інші засоби масової інформації» [147]. Він містив певні норми регулювання діяльності ЗМІ, зокрема й в Українській РСР. У законі йшлося, що такими засобами варто вважати «газети, журнали, теле- і радіопрограми, кінодокументалістику та інші періодичні форми публічного розповсюдження масової інформації» [147]. Показово, що для визначення ЗМІ на законодавчому рівні було виокремлено термін «форми розповсюдження інформації» [147]. Оскільки хронологічні межі нашої дисертації охоплюють останні роки існування СРСР, то названі вище особливості функціонування ЗМІ, а також чинна тоді нормативно-правова база стосувалися власне тих медіа, що були офіційно зареєстровані й діяли в

республіці. Тож, у вузькому значенні слова під ЗМІ УРСР правильно розуміти періодичні друковані видання, котрі мали всі ознаки пропагандистського комуністичного ресурсу, власне діяли за принципом «цензурного права», при цьому виходили на постійній основі, були орієнтовані на «постійних передплатників» (в колишньому СРСР офіційно – читачів) [387, 11].

Після розпаду СРСР колишні союзні республіки, зокрема Україна, лише почасти трансформували своє медійне законодавство. Фактично йшлося не про те, аби чітко прописати сутність ЗМІ, а як їх потрібно розуміти. 2 жовтня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про інформацію», котрим визначила поняття «масова інформація» та «види ЗМІ» [156]. Проте автори законопроекту та безпосередньо законодавці обмежилися переліком аудіовізуальних та друкованих ЗМІ, без спроби конкретизувати, що воно власне таке. 16 листопада того ж року було ухвалено новий Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [152]. Під друкованими ЗМІ треба було розуміти «періодичні і такі, що продовжуються видання, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідчення про державну реєстрацію» [152].

А вже 21 грудня 1993 р. набув чинності Закон України «Про телебачення і радіомовлення», що, своєю чергою, деталізував низку професійної термінології у сфері телевізійного мовлення – етерний час, канал мовлення, телевізійний канал, логотип тощо. Були прийняті й інші закони, зокрема «Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів» (з грудня 2022 р. – «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста»), «Про захист суспільної моралі» (зі змінами з грудня 2022) [150; 155].

Надалі під ЗМІ законодавець розумітиме пресу (разові й періодичні видання), телерадіомовлення чи органи масової інформації, наприклад телерадіоорганізації чи форми поширення масової інформації. У цьому дослідженні під поняттям «ЗМІ» авторка має на увазі переважно пресу (друковані та електронні видання), а також

телерадіомовлення. Водночас, під його визначення потрапляють матеріали Інтернет-ЗМІ (Інтернет-медіа, онлайн-медіа), які фіксують «динаміку змін настроїв українців» [411, 307]. Річ у тім, що з набуттям чинності Закону України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р. зазначені ресурси, тобто вебсайти, фейсбук-сторінки, телеграм-канали та ін. набули офіційного статусу засобу масової інформації. Щоправда, від самого поняття «ЗМІ» цей закон «пропонує» відмовитися [157]. Йому взамін «рекомендує» загальне поняття «медіа», що стосується і «класичних медіа» з редакціями, і всі решту. Тож, маємо підстави свідомо уникати надмірного вживання аббревіатури «ЗМІ», натомість більше послуговуватися терміном «медіа». Щодо поняття «ЗМІ», то його доречно використовувати в тому сенсі, що воно було офіційно вживаним, на рівні правового регулятора. Взагалі, англійська назва mass media перекладається українською як «засіб масової інформації» і в такому значенні це є синонімічні поняття.

Легко переконатися, що за такого «застарілого» нормативно-правового забезпечення медіа розвивалися досить повільно, зигзагоподібно, постійно потребували креативного втручання. Наскільки воно було мало конструктивне з погляду переходу на засади демократії, не важко збагнути. В історично перехідних (кризових) умовах самостійність медіа, власне саме їхнє існування як таких, без належної та взаємної підтримки, ставилися під сумнів. Єдність на антиукраїнській основі не давала серйозної перспективи, можливо тому за неї журналісти гинули вкрай рідко (випадок із О. Бузиною трапився вже в період російської агресії – у 2015 р.) [419]. Натомість, згідно з проведеними дослідженнями, протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр. в Україні загинуло щонайменше 66 журналістів (із них 12 – у 2014 р.), позицію яких можна кваліфікувати як проукраїнську (дод. Г). На наш погляд, невизначеність у національному питанні, як наслідок – згадане «победобесіє» та побутування інших рецидивів колоніального для України минулого стали ніби зворотнім боком, віддзеркаленням трагедії представників журналістського цеху.

Життя потребувало синтезу якогось вищого штибу. За всіма ознаками він мав не лише «погодити» й акумулювати амбіції та прагнення людей, а й забезпечити

механізми їхньої гармонізації. На наш погляд, певні перспективи нових смислових та оцінних міркувань тут відкриває термін «політико-медійний дискурс». Адже, знову ж таки, у цьому випадку мова не про механічне (політичне, кланове) сполучення інтересів різних суб'єктів медіа (ширше – інформаційного) простору, відображених у вербальних та інших комунікативних практиках, а поєднання в гранично стислому вигляді способу репрезентації особистого життєвого й професійного досвіду, отриманих (краще – самостійно створених) знань та уявлень, опанованих норм, усталених на рівні екзистенціальних глибин етносу-спільноти цінностей, зрозумілих та прийнятих в українському соціумі зразків поведінки. Кажучи іншими словами, на місце домовленостей, зазвичай на рівні персональних відносин «ти мені, а я тобі», поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову, медійну за спрощеними («зеківськими») поняттями, повинна була прийти нова культура взаємин, що, зокрема, синтезувала політичний та медійний дискурси. У такому випадку політична кон'юнктура покликана була втрачати ознаки крайнього егоїзму, ставати більше орієнтованою на публічний інформаційний простір суспільства. Своєю чергою, медіа краще (креативніше) відчували й розуміли свою роль у налагодженні історично нових для українців «міжсуб'єктних стосунків усередині соціуму» [130, 334].

У такий **спосіб** ми враховуємо не лише передовий суспільний та інтелектуальний західний досвід, про що істориками сказано вже не мало, а й історико-генетичний контекст самого явища, покликаного до впровадження, – українську національну ідею. Тож, аби в 1990-х рр. та наступних десятиліттях ця ідея стала «провідником» для формування «незалежного» медійного простору України, потрібна була еліта, яка подолала б свою залежність від політичного та бізнесового повсякдення й, мовою психологів, «згадала знання, які існували (в народі. – О. М.) до того, як (у нього. – О. М.) з'явилася свідомість» [130, 334]. Про (квазі)еліти мова піде в наступних розділах дисертації, тут же тільки зазначимо, що їхній діапазон мислення мав охоплювати минуле й сьогодення, свідоме й інвазійне, індивідуальне (персональне) й соціетальне (що належало соціуму). Щодо часових вимірів, то продуктивним ставав історико-

літературний дискурс, котрий, своєю чергою, ґрунтувався на ментальній (архетипній) основі, медійний дискурс (як суб'єкт суспільної комунікації й водночас її «продукт»), дискурс паблік рілейшнз (PR). Діалектика, як принцип сприйняття дійсності, що передбачає бодай і тимчасову у філософському розумінні, але все ж єдність історичних (суспільних) явищ, дає нам ключ бачення взаємозв'язку цих трьох вимірів. Він – взаємозв'язок – набагато глибший і ціннісний, аніж його уявляли й думали про нього сучасники. І попри те, що його «суб'єкти» (пріоритетно йдеться про політиків і журналістів) конкурували між собою, й навіть, нерідко траплялося, убивали своїх нібито візаві, саме українська ідея в її (пост)модерному варіанті містила потенціал, аби виконати функцію «конвенції національної згоди» [178, 187].

Однією з пасток, що стояли на заваді руху до «порозуміння», був «флер псевдонаукових мудрувань» [235, 467]. Уже сам широко вживаний термін «національна ідея» не слугував такій місії, частіше всього був уживаний з іншою метою. Як зазначає В. Лісовий, він «підштовхував людей до суб'єктивізму у вигляді оригінальності – в гіршому значенні цього слова» [235, 466]. Якщо переглянути контент новин та телевізійних програм, то легко помітити – «учасники дискусій відчують приємну легкість – як наслідок звільнення від вимоги знати (й відповідати за це. – О. М.), що сказано до них на тему нації і шляхів становлення нації» [235, 466].

Емоційна складова, що їй судилося відігравати одну з ключових ролей для самого існування нації (як міфу), також шкодила ствердженню медіа, як незалежному від політичної кон'юнктури суб'єкту передавання, зберігання й поширення інформації.

Отже, інституційне становленні медіа не відбувалося без належних умов. Серед них ми виділяємо «сферу попиту», адже лише маючи її, можна було розраховувати на незворотність та успішне завершення цього процесу. Українська ідея, як неписана конвенція національної згоди, постає саме таким «замовником». На нашу думку, цю роль вона «отримала» завдяки своїй сутнісній характеристиці – інтегративній властивості. Промови, рішення, дії журналістів, гостей студій, дописувачів покликані були «шліфувати якість» як ідеї, так і медійного дискурсу. Все це потребувало

інституційного оформлення «вузької» (читацької, студійної) та «широкої» (суспільної) аудиторії, іншими словами – сучасних медіа. Усвідомлюємо масштабність та складність такого процесу, ба більше, констатуємо факт відсутності «належного результату». Його причина в тому, що пострадянське суспільство, а передусім еліти, не були спроможними визначити національні завдання головним пріоритетом державної політики. Політико-медійний дискурс виявився «неякісним», позначався примітивізмом та безплідними суперечками. Багато в чому він перебував під російським інформаційним впливом, що також серйозно підважувало становлення професійних медіа, не кажучи вже про недостатню популярність самої української ідеї.

2.3. Візія національного в суспільних поглядах: медійний аспект

Будь-які глибокі історичні трансформації суспільства позначаються соціальними та політичними потрясіннями, пошуком нових ідей, нерідко активністю видавничої справи, причому насамперед опозиційних до влади структур. До розпаду СРСР медіа були як рушієм суспільних змін (неформальна преса), так і їхнім ретранслятором (офіційна комуністична преса). У другому випадку, відчуваючи неминучість змін, вони самі поступово (чи, бувало, й швидко) лібералізувалися, навіть «українізувалися». Для прикладу, якщо 21 травня 1991 р. «Радянська Україна» надрукувала статтю історика В. Андрієнка «УРП: під штандартами войовничого націоналізму», де науковець фактично звинувачував Українську республіканську партію в націоналізмі й сепаратизмі, то вже 19 вересня ця газета запропонувала читачеві матеріал представників історичної школи М. Горелова й О. Потехіна «У день ікс», де Рядянський Союз було названо «імперією, всі території якої грабувалися з однаковим апетитом» [320]. Автори зробили повчальний висновок, мовляв, «якщо ми хочемо насправді позбутися статусу напівколонії, треба згуртувати все українське суспільство навколо державницької ідеї» [320]. Знайшлося навіть місце для цитування творчої

спадщини В. Липинського: «Цементом політичним, що спаює місцевих українських людей, у боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини» [320]. Різниця між двома статтями полягала в тому, що в них було подано діаметрально протилежні думки щодо майбутнього статусу України. І визначальним чинником такої різкої зміни риторики стали дві важливих події в столичних центрах: путч 19–21 серпня 1991 р. у Москві й проголошення державної незалежності України 24 серпня в Києві. Це дає підстави стверджувати, що в 1990-х рр. медіа не українізувалися, а потрапили в пострадянський режим роботи, де ще не йшлося про журналістські стандарти зі свободою слова й функцією (watchdogging – англ.) (сторожовий пес демократії) [475]. Утім, загалом тенденція до свободи слова набувала незворотного характеру.

Щодо ролі медіа в суспільстві, то її функції прийнято поділяти на репродуктивну (відображають політику через радіо, телебачення, пресу) й продуктивну (творчу). Якщо зважити, що кожен медіа має свою редакційну політику, пріоритетність у подачі інформації, то ЗМІ, на нашу думку, тією ж мірою несуть відповідальність за те, що відбувається в суспільстві, як і ньюзмейкери, тобто люди чи організації, чия діяльність передбачає публічність і становить постійний інтерес для ЗМІ. Утім, після 1991 р. процес «продуктивної рефлексії» медіа на формування концепту «національна ідея», істотно збавив темпи. Для цього було кілька причин.

По-перше, здобуття Україною державної незалежності було сприйняте медійниками як завершення політичного процесу. Насправді ж, завершився один із його етапів, бо надалі ситуація вимагала формування інформаційної грамотності, нової політичної культури громадян. Невід’ємна й активна роль у цьому належала ЗМІ. У 1990-х рр. медіа не скористалися можливістю кристалізації громадської думки. По-друге, політика державного керівництва України не спонукала до творчих пошуків у питаннях національно-державного будівництва, адже величезна кількість комуністів у владних структурах воліла замовчувати «незручні» для неї сторінки історії. У цьому зв’язку деякі політики навіть звинувачували опозицію, яка відмовилася співпрацювати

з Л. Кравчуком і вчорашніми партійцями. Для висвітлення та публічного обговорення таких тем бракувало політичної волі. По-третє, середина 1990-х рр. – це роки глибокої фінансово-економічної кризи, частоті зміни урядів (за 10 років їх було 8). Ці обставини «відкинули» тему національної ідеї на периферію медійної затребуваності.

Зрештою, у 1990-х рр. і самі медіа (разом з іншими сферами життя) переживали системне недофінансування. Це позначилося на накладах газет і журналів, де помітним було їхнє скорочення, також на кількості й якості телевізійного контенту. Іноді такі негаразди «телевізійники театралізували й подавали у саркастичній формі» [262].

Зосередження на соціально-економічних проблемах, відсутність суспільного запиту на якісний контент щодо тематики національно-демократичного відродження, кволий процес наповнення концепту «українська національна ідея» новими сенсами з боку команд президентів Л. Кравчука й Л. Кучми спричинив ту ситуацію, що в українському інформаційному просторі почали з'являтися та міцнішати елементи інформаційної політики північно-східного сусіда. Для Москви вже сам факт відновлення незалежності України після невдалих спроб утримати її в союзному ярмі, став болючим геополітичним викликом. Тож, не втримавши Україну політично, Росія вдалася до експансії на українському інформаційному полі. Політичної ж волі в керівництва України 1990-х – початку 2000-х рр. протистояти іноземній інформаційній інтервенції не було. Перший президент Л. Кравчук в інтерв'ю 2008 р., тобто через 14 років після завершення своєї президентської каденції й маючи особистий досвід причетності до Революції на граніті (був головою Верховної Ради УРСР), Помаранчевої революції (перебував у неактивній політиці), так і не збагнув пріоритетності національних питань: «Якби ми мали більші успіхи в економіці, соціальній сфері, переважна більшість людей підтримали б Україну і українську ідею. Адже коли доводиться говорити, що 50–60% людей живуть нижче рівня потреб, навіть прожиткового мінімуму, то важко з такими людьми говорити, куди їм потрібно йти: чи до Європи, чи до Росії, чи ще кудись...» [236]. Утім, як вибір напрямку руху кореспондується з соціальним станом громадян Л. Кравчук так і не пояснив.

Принагідно констатуємо, що з початку 1990-х рр. російська інформаційна експансія буквально заповонила своїм інформаційним продуктом український медійний ринок (кіоски преси). Там «купами лежала російська література та газетна продукція, яку Росія випускала своєю мовою, не сплачуючи податків в Україні та маючи повну економічну свободу, тому її преса була набагато дешевшою за українську» [226]. А щоб наблизити російську газету до українських терен, автори додавали до назв слова «в Україні». Тож, пропонували російську «Комсомольскую правду в Украине», «Известия в Украине», «Аргументы и факты в Украине». Звісно, що на сторінках цих видань мав місце такий виклад подій, що лише самою російською мовою призвичаював українців до розуміння, мовляв, дві країни – єдиний інформаційний простір.

На підтвердження пострадянської риторики газети «Комсомольская правда в Украине» варто навести одну з її передовиць після того, як, згідно із Законом України «Про декомунізацію» від 12 січня 2016 р., вона вимушено назвала себе «КП в Україні». Головна редакторка видання О. Богданова заявила, що редакція «пішла на цей шлях вимушено, у зв'язку з тим, що Міністерство юстиції відмовилося врахувати той факт, що українська версія газети ніколи не була рупором ВЛКСМ» [3].

У 1990-х рр. на медійному ринку України сформувалася ще одна тенденція: значного попиту набула «жовта преса» або «бульварна преса». Вибірково це газети «Лель», «Бульвар», «Пан+пані» та ін. Були також видання за уподобаннями «Дачник», «Кухня», «Український футбол» та ін. Звісно, говорити про попит на тему національно-демократичного відродження у цих виданнях не доводиться. Паралельно з такою специфічною періодикою офіційна друкована преса «Голос України», «Урядовий кур'єр», а особливо, недержавні ЗМІ – газети «Україна Молода», «Сільські вісті», «Літературна Україна», «Молодь України», «День», «Дзеркало тижня», «Вечірній Київ» та інші продовжували нелегке творче життя, у якому одним із визначальних чинників лишалася фінансова скрута. Вона мала вплив і на штат працівників, і на редакційну політику, і на якість оприлюдненого матеріалу, також,

звісно, на чисельність накладу. У ті роки в Україні з'явилися недержавні телекомпанії УТ-1 (березень 1990), УТ-2 (січень 1992), УТ-3 (вересень 1992). Дослідниця Л. Борис зауважує, що той період «характеризувався домінуванням в українському телевізійному просторі, передусім, російськомовних телепрограм», що «мали значну перевагу над українськими» [60]. Відповідно, український телепростір «віддзеркалював російський контент» [60].

Першими українськими телевізійними мовниками були студія «Сатурн» і заснована ще 31 жовтня 1988 р. телекомпанія «Тоніс» (м. Миколаїв). 1992 р. розпочав мовлення канал ICTV, 1993 р. у Донецьку запрацював канал «Україна», восени 1995 р. на частотах каналу «УТ-1» отримав 2,5 год. етерного часу новостворений канал «1+1», який із січня 1997 р. уже мав право мовлення на частотах «УТ-2». 1996 р. з'явився телеканал «Інтер», 1997 р. – СТБ, 1998 – «Новий канал». Частка закупленого продукту, як відзначає Л. Борис, зростала, тож «комерціалізація галузі призвела до поступового зникнення програм українського виробництва» [60]. Говорити про національну ідею, як одну з суспільно-значущих тем медійного простору 1990-х рр., не доводиться.

Попри усталене ідеологічне кліше про медіа, як «четверту владу», у перше десятиліття державної незалежності українські ЗМІ нею не стали. Взяті непогані стартові позиції в період відродження державності, медіа невдовзі втратили свою продуктивну функцію. Тож, не впоралися і з завданням формування національної ідеї.

Натомість помітною була тенденція до поділу медіа на три основних групи: 1) ЗМІ, засновниками яких були органи місцевого самоврядування й державної влади на місцях; 2) приватні медіа, що набували рис класичних ЗМІ з функцією критики й соціального контролю (щоправда, частіше вона застосовувалася редакціями вибірково); 3) «жовта преса», що була орієнтована на (псевдо)сенсації та тематичні ЗМІ (переважно газети й журнали) про футбол, кулінарію, подорожі, відпочинок тощо. За таких обставин варто радше вести мову про набуття медіа професійного досвіду, власного іміджу та бренду, формування рейтингів, заснованих на довірі «екранним (публічним) людям» з боку глядацької (читацької) аудиторії [325, 79; 482, 49].

Пізнавальний інтерес становлять результати проведеного 1999 р. дослідження таких загальноукраїнських видань, як газети «День» і «Дзеркало тижня». Кількість публікацій, де згадувалася українська національна ідея, у газеті «Дзеркало тижня» сягнула 7, а газеті «День» менше – 3. Майданчиком застосування цього поняття були переважно історичні та культурологічні статті.

Наступний сплеск інтересу не стільки до самого концепту «українська національна ідея», скільки до його складників стався під час другої президентської каденції Л. Кучми, особливо після призначення 2002 р. керівником Адміністрації Президента України В. Медведчука. Розпочався системний наступ на один із фундаментальних принципів демократичного суспільства – свободу слова. А система «темників» набула такого розгалуженого формату, що торкнулася чи не всіх ЗМІ, навіть галузевих. «Дві основні характеристики цезури цих часів – це відсутність у сюжетах позиції іншої сторони й примус до конкретних синхронів (прямої мови), – наголошував Ф. Сидорук, який у 2004 р. працював на каналі «1+1». «Приходило начальство, читало твій текст, а потім виносило вирок: Ми цього не можемо дати... – стандартне пояснення для усіх «порушень», – зазначав журналіст [390, 58–60].

Ще один приклад. У програмі «Народна трибуна» («Інтер»), зйомки якої відбувалися на Майдані Незалежності, «в етер йшли спеціально відібрані за принципом політичної доцільності синхрони: за СДПУ(о) (партія провладного В. Медведчука. – О. М.) агітували акуратно одягнені солідні тьоті й дяді, а за «Нашу Україну» (партія опозиційного В. Ющенко. – О. М.) – вусань із діяспорним акцентом, або мужик, який додавав «хоч у нього (В. Ющенко. – О. М.) дружина й американка...» [390, 58–60].

У публіцистиці такий стан речей слушно називають «остаточною загибеллю редакторської совісті» і остаточною встановленням «диктату грошей». У той період роль головного рушія в національно-демократичних процесах перейняв громадський сектор. Для підтвердження цієї тези повернімося в 2000 р. – рік зникнення засновника й редактора Інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе. В історіографії вже утвердилася думка, що це одна зі знакових подій історії України новітнього часу,

що мала неабиякий вплив на подальший хід історії. «Касетний скандал», або як його ще називають «плівки Мельниченка», що вказували на можливу причетність Л. Кучми та деяких інших високопосадовців до викрадення й убивства журналіста, безпосередньо став причиною акції протесту «Україна без Кучми». Її кульмінацію – масове протистояння мітингувальників із правоохоронцями 9 березня 2001 р., що закінчилося арештами понад 300 осіб, цілком слушно назвали передвісницею двох Майданів [463, 18]. Доречно наголосити, що в організації й проведенні акцій тоді брали участь представники 24 партій та громадських організацій. І саме громадський сектор, на думку одного з організаторів протестів В. Чемериса, перешкодив Л. Кучмі встановити авторитарний режим. У той час медіа дуже потерпали від обмеження свободи слова. Згідно з рейтингом міжнародної організації «Репортери без кордонів» 2004 р., Україна за показником свободи слова посідала «погане» 139 місце у світі, поруч з Росією, що перебувала на 140-му [345].

Періодом, протягом якого українські ЗМІ почали повертати собі функцію впливу на суспільну свідомість, варто вважати Помаранчеву революцію. І випадок із Г. Гонгадзе значною мірою «пришвидшив» цей процес. До речі, після революції рейтинг України у світі за показником свободи слова, згідно з даними тієї ж організації «репортери без кордонів», покращився на 27 позицій (2006 р. – 105 місце) [420].

Тож, у середині 2000-х рр. ситуація зі свободою слова дещо поліпшилася. Принаймні тематика національної ідеї (історії, пам'яті, персоналій) уже звучала, зокрема й на політичному рівні. Якщо у 1990-х рр. лідером тут був НРУ, то з початку 2000-х рр. – партія «Наша Україна». Їхнє обмеження на право бути почутими значною мірою передбачало локалізацію поширення національної ідеї серед широкого загалу громадян. Ключовим чинником, що став «рушієм актуалізації питань національно-державного відродження в період Помаранчевої революції, однозначно визнано громадський сектор» [462, 97]. Уперше після 1991 р. відбувалася боротьба між двома основними кандидатами (провладним В. Януковичем та опозиційним В. Ющенком), що включала царину ідентичності, моральних та естетичних норм. Очевидним був

геополітичний характер двох ідеологій – проєвропейської В. Ющенко та проросійської В. Януковича. Проте, з подачі російських політтехнологів сфера ідеологічної конкуренції переводилася в штучне протиставлення «Сходу» України «Заходіві» [354].

У такій ситуації державні ЗМІ, та й недержавні, на які поширювався вплив Адміністрації Президента України, були частиною політтехнологій, що обслуговували провладного В. Януковича. Майданчиком В. Ющенко спершу була партійна преса та невеликі регіональні ЗМІ. По мірі того, як гострішала політична боротьба – отруєння В. Ющенко діоксином, «яєчний замах» на В. Януковича, численні фальсифікації – роль медіа у формуванні суспільних настроїв зростала. Скажімо, «5 канал», що з'явився саме під час цієї виборчої кампанії (спочатку в кабельних мережах, згодом у етерному мовленні), левову частину часу присвячував висвітленню позиції помаранчевих сил. Коли ж виник Майдан, цей канал вів трансляцію з головної сцени в режимі «live» (прямому етері) [463, 28]. У такому підході простежувалася певна однобічність, що не є характерною для медіа демократичних країн. Однак, в умовах тотальної несвободи слова, «5 канал» виконував приблизно таку ж функцію, як «Літературна Україна» наприкінці 1980-х рр. Варто також відзначити ТРК «Ера» і радіо «Ера», що своїм контентом симпатизували опозиції. Наскільки це було переконливо? На думку оглядачки «Української правди» Л. Вольської, ні «5 канал», ні ТРК «Ера» не могли швидко змінити думки людей, бо їм протистояли сотні ЗМІ з протилежними поглядами. «Тим більше, що віртуальна реальність насаджувалася роками, а незалежним телеканалам лише трохи більше року. І постраждали від неї найбільше саме Донецьк і Луганськ, де свободи слова в медіа не було майже десятиліття» [62].

Звертаємо увагу на ще один важливий факт, який В. Медяний, О. Гмирянська та Л. Донцова оцінили як «прорив у ЗМІ», навіть «революцію» [252]. Мова про заяву працювати «чесно, без тиску», що її в 2004 р. зробив колектив каналу «1+1» на чолі з продюсером О. Роднянським. Таке ж відбулося й на інших каналах. Явище так званої «помаранчевої журналістики», із суттєвим перекосом у бік Ющенко не варто, однак, визначати терміном «революція». Воно засвідчило кілька очевидних фактів:

«кон'юнктурну залежність медіа», відтак відсутність відповідальності за сказане (надруковане), «проблеми з інститутом репутації ЗМІ в Україні, які мають місце й дотепер» [105, 80]. Саме в період Помаранчевої революції почали набувати значення й ваги Інтернет-ресурси, особливо в Києві, де кількість користувачів Всесвітньої мережі становила до 20–25% (загалом по Україні на той час цей показник був на рівні 5%) [462, 81]. Якщо ж зважити на аудиторію будь-якого видання, то близько 60% його читачів були мешканці столиці. «Отже, дякуючи Інтернету, саме серед киян і склалася критична маса людей, незадоволених існуючим станом. І без першої київської хвилі Помаранчева революція навряд чи відбулася б», – резюмувала Л. Вольська [76].

Загалом початок нового етапу розвитку інформаційного суспільства, разом із акціями громадянського спротиву в столиці й інших областях України зумовили перемогу національно-демократичних сил. 2005 р. «5 канал» був відзначений премією ОБСЄ у сфері журналістики за чесне подання новин в умовах цензури під час виборів Президента України. Надалі, після завершення революції, у медійному середовищі спостерігалися тенденції, схожі на ті, що мали місце в 1990-х рр. По-перше, на тлі завершення подій революції знову далось взнаки загальне зменшення інтересу до теми національно-демократичного відродження; по-друге, український контент частково повернувся на телебачення й замінив собою російський, утім, переважно мав соціальний та розважальний характер, а якщо й суспільно-політичний, то у форматі ток-шоу, що передбачав застосування маніпулятивних технологій (нерепрезентативне голосування в студії, аплодисменти спікерам, нав'язування ведучим власної думки, час і хронометраж виступів спікерів, зрештою, замовний ракурс зйомок тощо); по-третє, українські телеканали, які в цей час мали кращі рейтинги («1+1», «Інтер», ICTV, СТБ), були залежними від капіталу, зокрема російського. Тож, на питаннях національно-демократичного відродження (української національної ідеї) якщо й зосереджували увагу, то в далекому від національно-патріотичного дискурсу контексті. Скажімо, започаткована 2008 р. політична програма «Шустер live», що виходила у форматі ток-

шоу, хоча й передбачала так званій «плюралізм думок» та «відкритість», мала все ж відчутну політичну вмотивованість (про неї йтиметься нижче).

Виходило так, що майже вся діяльність В. Ющенка, спрямована на повернення та інструменталізацію історичної пам'яті, не знаходила належної медійної підтримки на загальноукраїнському рівні [444, 204]. За «перегини» в питаннях відновлення історичної пам'яті третього президента критикували практично всі, включно з науковцями, які бралися висвітлювати цю тему в ЗМІ. З цього приводу навіть академік М. Попович зазначав, що «...багато рішень не мали б бути президентськими рішеннями. Це мали б бути рішення громадськості, підтримані певними представницькими інституціями. Ющенкові треба було (мова про присвоєння посмертно звання Герой України С. Бандері та Р. Шухевичу. – О. М.) почекати, дати можливість суспільству обговорити ці теми, ператравити всі аргументи «за» і «проти» [489]. Тож, у цьому випадку третьому президенту доводилося розраховувати хіба що на якісь випадкові епізоди в окремих регіональних медіа.

З власного професійного досвіду хочу зазначити, що протягом 2007–2010 рр. мною було створено цикл програм «Реальний погляд». Вони торкалися тем Голодомору-геноциду 1932 / 1933 рр., відновлення місць історичної пам'яті в регіоні (комеморативних практик на Черкащині), єдиної помісної церкви та ін. Програми транслювалися на Черкаській ОДТРК та місцевому приватному телеканалі «Антенa». На рівні держави належної підтримки чи бодай суспільного обговорення зазначених тем не було. Як і відповідних громадських ініціатив – люди чекали змін «зверху». За таких умов намагання Ющенка наповнити «українську національну ідею» конкретним змістом, разом з іншими подібними проектами цілком передбачувано коштували йому програшу (5-те місце) на президентських виборах у січні 2010 р. [452, 12].

Прихід до влади В. Януковича різко негативно позначився на ситуації зі свободою слова. Протягом його каденції (2010–2014) почастишали випадки побиття, нападів, залякування, перешкоджання професійній діяльності журналістів. Уже в 2011 р. цензурування на восьми найбільших телеканалах зросло майже в 10 разів (з 89

випадків до 814) [345]. Критичним і, водночас, зламним для медіа став початок уже революційного 2014 р., адже за короткий час було зафіксовано безпрецедентну кількість порушень – 995 випадків. Утім, керівництво та працівники загальноукраїнських телеканалів продовжували вдавати, що свобода слова є. Це спостерігалось, зокрема, у згаданій програмі «Шустер live», що з 2008 р. до 2010 р. виходила на ТРК «Україна», а з 2011 р. до 2013 р. – на Першому національному, а потім на «Інтері». Схожа ситуація простежувалася в програмі «Велика політика...», що протягом 2009–2012 рр. виходила на телеканалі «Інтер». Обидві, звернімо увагу, мали російськомовних ведучих – С. Шустера та Є. Кисельова. Такими ж російськомовними була частина спікерів у студії. І навіть коли гостями програми «Велика політика...» на тему «Хто такий Шевченко» запрошували україномовних експертів (політик А. Мохник, літературознавець Д. Капранов та історик В. Шаповал), по-російськи говорили В. Савченко, представлений як історик та письменник, публіцист М. Дубинянський. Загалом вибір російської, як мови ведучого, справляв враження російськомовної програми. Крім того, гостями були політик В. Олійник (який після Революції Гідності втече до Росії, де продовжить свою українофобську діяльність), проросійський публіцист О. Бузина, котрий посварився, а потім побився з художником С. Поярковим. Тож, загальне враження навіть від тієї програми лишилося негативним: зміщені акценти, тема не розкрита, конструктивна теза Д. Капранова про те, що в «Кобзарі» Т. Шевченко закодував українську національну ідею і поклав її на папір виявилася «заговореною»; її фактично перекреслив згаданий В. Савченко, який заявив, що в «Шевченка були потужні піар-менеджери, масони вищого штибу Жуковський і Брюллов, які викупили його з неволі»..., це вони, нібито, створили «проект Шевченка» [37]. Така подача теми за змістом і формою нівелювала навіть формат ток-шоу, а про розкриття теми Шевченка взагалі говорити не доводиться.

У середині квітня 2011 р. активісту С. Кузану довелося стати учасником програми «Шустер live» зі спеціальною назвою «Що про кіно?» Її було задумано після того, як 11 квітня під час візиту до Львова В. Януковича зустріли активісти з

прапорами ВО «Свобода» й скандували «Ганьба!» Акція переросла в сутичку з правоохоронцями. Під час зйомок програми спікерам й гостям студії мали показати стрічку «Фабрика футболу» про футбольних хуліганів в Англії (Україна готувалася до Євро-2012). «І от уже з перших слів Шустера стало зрозуміло, що... тема програми – на прикладі футбольних уболівальників в Україні показати, що саме зараз є актуальною проблема реваншу фашизму та прояви ксенофобії», – зазначив С. Кузан [218]. Коли ж змонтована програма вийшла в етер, з'ясувалося, що «...із програми були вирізані провокаційні фрази Шустера, де він ставить в один ряд Гітлера, Сталіна й Бандеру та ціла низка «неформатних» фраз гостей, зокрема, й моя, що «футбольний уболівальник сьогодні захищає прапори своєї команди, а завтра захищатиме прапор своєї Батьківщини (так станеться з початком війни на Донбасі 2014 р. – О. М.)» [218].

Загалом подача матеріалу в цих програмах була такою, що навіть коли мова йшла про національну ідею, «говорити про професійність не доводилося» [238, 34]. Як слушно зауважив професор В. Пахаренко, «фактично то була команда (В. Януковича. – О. М.) колаборантів». Вони, зокрема, максимально зросійщили, зробили міщанським наш інформпростір. Передусім, досить професійно перетворили телеканали на знаряддя навіювання народіві своєї політики й ідеології» [дод. Е].

2014 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» та Комітет захисту журналістів (м. Нью-Йорк) включили Україну до трійки країн світу, що є найнебезпечнішими для журналістів. Вкотре повертаємося тут до думки, що в контексті ролі медіа у формуванні концепту «національна ідея» варто говорити про свободу слова, бо В. Янукович, хоча й говорив про «сильну та квітучу Україну», гідне життя людей, «подолання бідності», по суті був проросійським політиком. Він не лише обіцяв надання російській мові статусу другої державної, «тісну» співпрацю з Росією, а вже потім – зі США та країнами ЄС, а й старанно виконував ці задуми.

Саме в період правління В. Януковича стався так званий «мовний майдан», спричинений ухваленням із порушенням процедури Закону України «Про засади державної мовної політики» №5029-VI, більш відомого як закон «Ківалова-

Колесніченка». Закон передбачав різке посилення позицій російської мови. І такі зусилля мали давню історію. З цього приводу професорка Л. Масенко якось слушно зауважила: «Впродовж кількох століть імперія намагалася маргіналізувати українську мову, щоб довести чисельність її носіїв до критичної межі» [182].

Медіа, передусім загальноукраїнські телеканали, що не винесли належного досвіду з Помаранчевої революції й знову «потерпали» від утисків свободи слова – по суті самі й погодилися працювати в такій системі координат. Тепер вони дотримувалися політики новинного нейтралітету, окремі з них – з елементами маніпуляцій. Звісно, переглянути всі новинні сюжети за 4 роки авторці не вдалося. Причина радше технічна, адже канали не подбали про архівування власних матеріалів. А десь, можливо, й навпаки – завбачливо прибрали їх із мережі. Унаслідок в Інтернеті за тегом «мовний майдан» нами виявлено й досліджено архіви окремих випусків новин, одинокі сюжети, синхрони, пряму мову «5 каналу», «24 каналу», каналу TVi, регіонального «Рівне1». Їх доцільно кваліфікувати новинним матеріалом без схиляння до якогось одного погляду. Виявлено також сюжети каналу «1+1», де йдеться, що мовний майдан в Україні не є можливим: «Студенти не схильні до Майдану. Вони схильні до різноманітних акцій протесту в різних містах, не тільки в Києві. Я не думаю, що буде Майдан. Будуть акції протесту, але не Майдан», – заявляв у етері «1+1» політолог В. Небоженко [434].

Мовний майдан таки відбувся. Проте, як справедливо зауважила директорка Фонду «Демократичні ініціативи» І. Бекешкіна, він став справою меншості, власне ініціативою тих, для кого мова важливіша за хліб. Скажімо, у Харкові з населенням понад 1441 тис. осіб (2012) після рішення міської ради 20 серпня надати російській мові статусу регіональної на акцію протесту вийшло лише 10 осіб. У контексті ролі особистості в суспільних процесах варто взяти до уваги, що в столичному мовному майдані брав участь відомий журналіст С. Рахманін. Цей факт показовий тим, що коли мова заходитиме про набагато грандіознішу подію – Революцію Гідності, то нам доводитиметься розпочинати саме з тези про роль персоналій в історичних процесах.

Тоді початок мирних протестних акцій було покладено постом журналіста М. Найема у соціальній мережі Facebook. Медійник закликав людей зібратися 21 листопада 2013 р. о 22.30 під монументом Незалежності після того, як уряд М. Азарова заявив про згортання процедури підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Безумовно, передумови протестних акцій склалися впродовж усього періоду президентства В. Януковича (реакція суспільства на Харківські угоди, податковий, мовний майдани тощо) і без залучення великої кількості громадян Революція Гідності радше всього зазнала б поразки. Проте чинник ролі журналіста в історичних подіях засвідчив наявність у сучасному суспільстві певної кількості представників «четвертої влади», які здатні на функцію певного модератора суспільних процесів [238, 34].

З початком АТО/ООС в Україні відбулося зміщення акцентів на згаданих вище ресурсах, зокрема телеканалах, у «проукраїнський» бік. Натомість, саме тоді з'явилися й до позбавлення ліцензій на право мовлення рішенням РНБО від 2 лютого 2021 р. здійснювали проросійську інформаційну політику телеканали «ZIK», «NewsOne», «112». Вони перебували у сфері впливу «путінського кума» В. Медведчука. Пізніше з'явився ще один телеканал – «НАШ», який належав такому ж любителю кремлівської політики – Є. Мураєву (позбавлений ліцензії 11 лютого 2022). Варто додати, що ведучі колишніх каналів В. Медведчука й Є. Мураєва лишилися в інформаційному полі й під час повномасштабного російського вторгнення. В. Голованов, Т. Гончарова, Н. Влащенко та інші «марафонитимуть» на «Єдиних новинах» та російськомовному каналі «FreeДом», час від часу «втягуватимуть» в українське інформаційне поле росіян Є. Кисельова, Д. Нагієва, О. Паніна та ін. Цим стверджуватимуть у глядачів міфологему про нібито «хороших русских» [238, 34]. Зважаючи на ці факти, констатуємо, що в умовах великого кровопролиття, по суті справжньої війни суспільна місія медіа України не відповідатиме вимогам часу, як і інститут репутації.

Отже, у 1990-х – першій половині 2010-х рр. ЗМІ України продовжували пришвидшено трансформуватися. Цей процес був тісно пов'язаний зі змінами в самому суспільстві, насамперед у політичному житті. Саме після (під час) найбільших

утисків свободи слова траплявся певний «медійний злам», який виводив ЗМІ на вищі щаблі професійної діяльності, а окремі журналісти (Г. Гонгадзе, Ю. Мостова, О. Мартиненко, С. Рахманін, М. Наєм та ін.) ставали публічними, авторитетними. Завдяки громадському визнанню їх запрошували в телевізійні проєкти як спікерів. Проте це не завжди означало пріоритетного ставлення й усебічної підтримки національного питання. Українська ідея отримала небачений раніше імпульс розвитку та імплементації за президентства Ющенка, вона ж пережила повернення в забуття за каденції В. Януковича. У першому випадку медіа не змогли забезпечити «загальної підтримки», у другому – «тотального осуду». Це свідчило, що вони не повною мірою впоралися з презентацією візії національного в суспільних поглядах.

Висновки до другого розділу

В умовах радянської дійсності, котра наприкінці 1980-х рр. уже перебувала в глибокій системній кризі, сфера національного в Україні більше й більше привертала увагу політиків, інтелектуалів, широких кіл громадськості. Після 1991 р. цей процес посилювався, хоча й позначався відомою «електоральною локальністю», адже більшість українців і надалі «по-радянськи» уявляли сутність нації, національних явищ, процесів, власне термінології. Сюди ж виправдано відносити українську національну ідею. Вона поставала як явище вкрай самотнє, позаяк вирізнялася від відомих західних зразків регіональними (східноєвропейськими) та власне національними особливостями. До таких належали як відмінності теоретичного осмислення, так і самі суспільні реалії. З огляду на світовий досвід, пропонуємо тривірневу диференціацію інтерпретації «української національної ідеї» – сцієнтистську, політичну, побутову (повсякденну). Аналіз їхніх «сфер домінування» засвідчив, що подолати ментальну залежність від традиційно-спрощеного тлумачення цієї ідеї тривалий час не вдавалося. І все ж, науковці-гуманітарії поступово долали цей бар'єр невизначеності, зрештою згрупувалися в дві методологічні школи (течії): етніцистів-примордіалістів та модерністів. Прояснили поняття «нація», «національна

ідея», «українська національна ідея» і навіть «національний проєкт». Усвідомлення того, що українцям належить не так «відроджувати» національне життя, як його «народжувати», стало відчутним проривом у цій царині знань, синхронно – чинником історичної трансформації від (пост)радянської дійсності до національної.

Роль української ідеї в інституційному становленні медіа, як самодостатнього суб'єкта суспільних комунікацій у найширшому, зокрема й політико-правовому значенні, визначаємо самою природою цього явища, тобто тими параметрами роз'яснення та впровадження, як їх вдалося «відпрацювати» багатьом провідним мислителям (відповідно, додатково прояснити в нашій роботі) та реалізувати в досвіді. Основна сутнісна характеристика ідеї – її інтегративна ознака-властивість. Гіпотетично вона – реалізована як національно-державний проєкт періоду нашого дослідження – мала поставати й викристалізуватися в невимушених, але від того аж ніяк не непрофесійних промовах, розмовах, рішеннях і діях, що, крім вирішення інших завдань, покликані були формувати попит на відповідні практики, відтак на «якісний» медійний дискурс. Також потребувала, продуктивного спілкування в публічному просторі, що спонукало інституційне становлення сучасних медіа.

Одну з ключових причин, чому українська ідея «не спрацювала» (принаймні так, як на те сподівався патріотично налаштований прошарок українців і як вона мала вплинути на становлення медіа), вбачаємо у відсутності політичної волі державних посадовців усіх рівнів до радикальних змін, що виразно помічаємо в манерах підбору, розстановки, ротації кадрів. Мовою соціології, більшою мірою в синхронії, а не діахронії зміни інтелектуальних еліт, що сприяло побутуванню в політико-медійному дискурсі «зайвої» примітивізації, непорозумінь, безплідних суперечок.

Українська національна ідея в суспільних поглядах, як її було репрезентовано в медійному дискурсі, пройшла суперечливий шлях трансформації. Вона так і не стала домінуючим пріоритетом газетних видань та телевізійних передач, хоча загальна динаміка «проникнення» національної тематики в медійний простір була позитивною.

РОЗДІЛ 3

МЕДІА ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

3.1. Медіа УРСР кінця 1980-х рр.: тематично-іміджеві показники діяльності

Оскільки в другій половині 1980-х рр. комуністичний режим ще майже безапеляційно контролював діяльність ЗМІ, то значною подією, що засвідчувала кризу цієї монополії, а отже, відкривала перспективу поширення української національної ідеї попервах у вузьких, а невдовзі помітно ширших суспільно-політичних колах, варто вважати зустріч М. Горбачова з українськими літераторами [447, 55]. На той час він перебував на посаді Голови Верховної Ради СРСР і зустрівся з письменницькою аудиторією 26 березня 1989 р., тобто за місяць до проведення виборів у все ту ж союзну Раду. Подія виявилася справді знаковою, адже саме творча українська інтелігенція, зокрема й майстри художнього пера, перетворилися наприкінці 1980-х рр. в одну з рушійних сил українського національного відродження. Особливо відчутно це спостерігалось якраз у столичному Києві, який тоді підхопив ініціативу західних областей, насамперед Львова, де активно діяло Товариство Лева, час від часу відбувалися мітинги, на яких ідея самостійності України ставала пріоритетною.

Позиція М. Горбачова щодо збереження СРСР та комуністичної системи («з людським обличчям») видимо суперечила українській національній ідеї, проте, аби особисто відчутти, «чим дихає» українська інтелігенція, йому довелося відвідати Україну. Спершу Львів, а вже другого дня – Київ [348]. Центральна преса (газета «Правда України») та обласна комуністична преса більшості регіонів реагували на цю подію сухо, стисло, лаконічно. Скажімо, «Черкаська правда» від 26 лютого 1989 р. у замітці (без зазначення прізвища автора) процитувала письменника, академіка АН

України О. Гончара: «Ми стоїмо за братерство. Ніхто з нас, я впевнений, жодна душа на Україні не думає, що було б добре залишитися в національній самотності» [348]. Принагідно було згадано прізвища інших учасників зустрічі – письменників І. Драча, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, Д. Павличка, Ю. Сердюка, О. Глушка [348]. Усе це створювало відповідне інформаційне тло для підтримки кремлівського керівництва. Зважмо, що якраз в інвазіях московської політики й пропаганди вся суть запропонованого контенту випливала з єдиної, вирваної з контексту фрази, сказаної, до того ж, авторитетним письменником-шістдесятником. Виходило так, що українська інтелігенція загалом проти виходу України (УРСР) зі складу СРСР. Попри очевидний «песимізм», маємо підстави вважати, що ці уніфіковані публікації були першою згадкою про українську національну ідею в українській пізньорадянській пресі.

Невдовзі, 13 липня 1989 р., у статті «Про що говорили письменники» (на Київській установчій конференції НРУ) було розміщено доповідь Д. Павличка [334]. Відомий поет, перекладач, громадський діяч на той час був народним депутатом СРСР, щоправда, менш як через два місяці (8–10 вересня 1989 р.) він стане одним із засновників Народного Руху України за перебудову. Д. Павличко цитуватиме промову М. Горбачова, виголошену на згаданій вище зустрічі з письменниками: «Це правда, що ви хочете створити нову партію? Я не читав проєкту програми вашого Руху, але мені сказали, що ви хочете створити нову партію!» Від себе наголосить: «Ні, нам не треба нової партії. Нам потрібна перебудова. ...На Україні перебудова нишком гальмується, і то нерідко людьми з високими державними й партійними посадами, що змушені на заклик народу творити Рух за перебудову» [334].

В ідеологічних відділах обкомів КПУ починали розуміти свою неспроможність впливати на процеси національного відродження. Але контролювали їх як могли. Такою була вказівка московського центру та, додамо, інерція старого мислення. І не випадково в журналі «Визвольний шлях» ще в 1988 р. з'явилася стаття, у якій ішлося про заходи, до яких вдавався Кремль для дискредитації українського націоналістичного руху [268, 1355–1365]. Тож, реакція на те, що в Україні мала

виникнути «опозиційна до комуністичної й конкурентна їй партія» була досить красномовною, про що свідчила перепалка в партійній пресі [464, 7–9].

Трохи згодом у регіональній компартійній пресі з'явилася рубрика «Вчитися демократії», у рамках якої почали публікувати листи читачів до редакції. Дописувачі «розмірковували», що ж таке, той «Рух» і чи потрібен він узагалі? І хоча автори були представлені різною аудиторією, проте зміст їхніх кореспонденцій виявився несподівано схожим, а нерідко й тотожним. Подібність зводилася до наступного: НРУ – політична надбудова, а всі його програмові засади вже й так виконуються місцевими Радами народних депутатів, профспілками, партійними осередками. Сьогодні важко перевірити об'єктивність таких дописів, тобто відповісти на питання – хто реально був замаскований під «авторів» зазначених публікацій і чи взагалі їм належать ці листи? Однак, завдання з дискредитації опозиційної партії, що ще навіть не оформила офіційного статусу, і попервах досить обережно ставила на порядок денний громадського життя ідею суверенності України, було очевидним.

Очевидно, комуністичні ідеологи мали надію, що їхні психологічні прийоми будуть сильнішим за процеси, що вже набували в Україні незворотного характеру, з певними відмінностями в кожному її регіоні. Можливо тому деякий час тема паплюження Руху в медіа взагалі не звучала. Але це мовчання, як своєрідний «тактичний хід», тривало недовго. Оскільки ініціатива належала українській стороні, режим вимушений якось на неї реагувати. 8–10 вересня в конференц-залі Київського політехнічного інституту відбувся I-й (установчий) з'їзд Руху, тогочасна назва якого – Народний Рух України за перебудову [70, 2]. Попри відносно лояльну до комуністичного режиму назву з'їзду, у лавах рухівців були здебільшого ті, кого раніше влада охрестила «ворогами» [453, 15]. Серед них помітно виділялися дисиденти, послідовні прихильники ідеї національно-культурного відродження України, отримання нею суверенного (політичного) статусу. Обласна партійна преса в усіх регіонах України реагувала на подію в унісон з центральною.

Показовим для медіа центральних регіонів України було висвітлення теми з'їзду Руху. Для прикладу зупинимося на публікаціях у ЗМІ Черкащини. За два місяці – від 6 вересня до 10 листопада 1989 р. – на сторінках обласної партійної газети («Черкаська правда», яка виходила 7 разів на тиждень), було розміщено 10 матеріалів, присвячених не стільки самому партійному з'їзду НРУ та його програмі, як дискредитації цього політичного об'єднання [459, 36]. Акцент робився на «недолугості» форм і змісту перспектив суспільно-політичного розвитку України, що їх пропонували рухівці. У цьому сенсі лише один матеріал можна назвати умовно нейтральним. Це надруковане інтерв'ю з професором С. Губарем, що побачило світ під назвою «Рух і рухівці зблизка». Дивує, як узагалі цей матеріал пропустила цензура, адже її автор був відомим ученим-економістом, на той час завідував кафедрою економіки Черкаської філії КПІ, а 27 серпня – обраний головою Черкаської крайової організації НРУ. Вочевидь «допоміг» компроміс, а саме, м'яка й лояльна до режиму думка автора, що назагал збігалася з поглядами «реформатора» М. Горбачова: «Наш Рух, безумовно, опозиція. Але опозиція антиперебудовним силам у партії. Наголошую: він не претендує на роль правлячої партії. Ми за те, щоб влада належала справді народові» [357]. Решту ж 9 матеріалів вказаного видання мали критично-осудливий характер, очорняли як саму подію, так і його учасників, чи їхні ідеї, що, по суті, були ідеями національно-державного відродження України. Так, у матеріалі інформаційного агентства РАТАУ «Що ж вирішив установчий з'їзд НРУ» (який слухняно передрукували всі обласні партійні видання), з'їзд названо «балаканиною, яка так і залишилася пустопорожнім звуком» [453, 27]. Саме зібрання було схарактеризовано як таке, що «не привернуло уваги широких верств населення і не зачепило людські душі» [493, 1]. А ось характеристика виступів промовців, у яких звучала ідея самостійності України, у матеріалі РАТАУ виявилася не позбавленою комуністичного емоційного забарвлення: «Волаючи про самостійність України, деякі промовці в словесному екстазі пов'язували цю самостійність із сподіваннями на допомогу ззовні. Інакше не можна розцінити виступ письменника П. Мовчана: «Ми мусимо оголосити нашу

республіку реанімаційною зоною, для повернення життя якої та здоров'я потрібно колосальні міжнародні зусилля» [493, 1]. Розрахунок зрозумілий – у той час пересічний обиватель упереджено ставився до всього «імперіалістичного», тому мав, якщо не підтримати офіційну позицію Москви, то хоча б лишитися нейтральним до української ідеї [493, 1]. У будь-якому разі, «спущена згори» стаття знайшла позитивний відгук у читачів, які не звикли думати самостійно.

Уже традиційна рубрика листів читачів невдовзі отримала нову, «злободеннішу» назву: «НРУ: точка зору» [363]. Так, у листі, нібито, ветерана Другої світової («Великої Вітчизняної») війни, пенсіонера й інваліда А. Савченка, який мешкав у с. Драбівці Корсунь-Шевченківського району, натрапляємо на вороже й обурливе ставлення до «націоналістичного бур'яну»: «До чого ж дійшли люди! Їхні націоналістичні лозунги про «вільну Україну» знову нагадали мені про минуле, про ті страшні й важкі часи, коли фашисти топтали нашу землю і поруч з ними розстрілювали, вішали, знущалися над народом їх найманці – українські націоналісти» [363]. Далі «автор» повідав про вигадані «звірства націоналістів» на Західній Україні: «А скільки від їхніх рук загинуло солдат і офіцерів, комуністів і безпартійних, над скількома жінками й дітьми вони познущалися...» [363]. Не оминув нагоди «дорікнути» національним прапором: «А Рух розмахує своїми жовто-блакитними (насправді синьо-жовтими. – О. М.) прапорцями й куди кличе... мені відомо – до розбрату, до ненависті між націями. Я хочу бачити нашу державу сильною, щоб чистим було поле, без отого націоналістичного бур'яну» [363].

Поряд ще один лист «Не від імені народу», підписаний так: «Л. Павлуша, м. Тальне» [296]. У ньому також – обурення «бандерівцями» й «жовто-блакитним прапором...»: «Я знаю бандерівців не з розповідей. То й хочу запитати: а хто поставить пам'ятник тисячам... людей, які загинули від рук бандерівців? Тепер Рух теж підняв за собою жовто-блакитний прапор з тризубом. Вважаю, що це не потрібно українському народу й варто вже дати відсіч всім, хто затіває досить сумнівну гру» [296].

За лічені дні в «Черкаській правді» під цією ж рубрикою «НРУ: точка зору» було вміщено листа ще одного ветерана – Я. Старухіна (мешканця

с. Бойківщина Драбівського району). Він мав промовисту назву «Ні, я не з вами» [395]. У традиційно більшовицькому стилі тепер ішлося про українську національну символіку. Автор наголошував, що він «...прочитав матеріали, присвячені створенню в області НРУ і втратив сон» [395]. Не минулося й без банального та оманливого порівняння: «...Саме цю символіку обрали й запродавці нашого народу часів фашистської навали – поліцаї. Тризубець на шапці і жовто-блакитна пов'язка на рукаві. А справи мерзенні: скільки людей невинних загинули через таких, з дозволу сказати, «щирих українців»» [395]. Читаючи ці рядки та аналогічні їм дописи, не важко переконатися, що основний акцент комуністичної пропаганди було зроблено на усталених у суспільстві міфах, стереотипах, наративах, що, природно, знаходили відгук у серцях як правлячої номенклатури, так і більшості пересічних людей.

Усупереч тому, що поступово ідея української державності набувала більшої популярності, місцева партійна преса наполегливо й слухняно толерувала комуністичні ідеологічні наративи. У них спостерігалася тенденція особливого ставлення московського центру до «українського питання». Про це дописувач «Визвольного шляху» писав так: «...(Москва. – О. М.) поблажливо глядить на те, що діється у Вірменії чи в Балтійських країнах, але боїться випустити з-під контролю Україну» [240, 458]. Імовірно тому, крім «чистки партійних керівників по майже всіх республіках, московський губернатор у Києві В. Щербицький і далі залишився на своєму посту (до 28 вересня 1989 р. – О. М.), як вірний собака імперії» [240, 458].

З огляду на цю обставину, «анти-рухівська» епопея в партійній пресі УРСР відбувалася в різних формах, зокрема й у вигляді так званих «відкритих листів» [459, 27 та ін.]. Це були дописи представників компартійних координаційних груп, що так чи так позивалися до учасників з'їзду НРУ. Ось фрагмент одного з них: «Нас глибоко хвилює і те, що щойно створена регіональна організація Народного Руху України вже знаходить точки зіткнення з Українською Гельсінською Спілкою, яка взяла на озброєння гасло «За вільну, незалежну, соборну Україну», яка прагне розбрату між народами й сама перенасичена ненавистю до всього радянського, чесного, святого»

[139, 1]. Після таких меседжів читач мав, напевне, сприймати Рух як щось «грішне», «прокляте» [460, 44–45].

Системно звучали залякування учасників «несанкціонованих» мітингів адміністративною й кримінальною відповідальністю за те, наприклад, що «...окремі, екстремістськи настроєні люди підносять жовто-блакитні прапори, тризуби та іншу незареєстровану символіку» [145]. Проте, ці погрози виглядали вже досить кволо й непереконливо (більший вплив вони мали на людей старших вікових груп, які пам'ятали сталінщину). Навіть чинний на той час міністр юстиції УРСР В. Зайчук демонстрував видиму безпорадність, коли заявляв: «Користування незареєстрованими прапорами й вимпелами, у тому числі названими Вами (кореспондентом. – О. М.) предметами, є не що інше як порушення закону» [145]. Високопосадовець навіть не спромігся уточнити, з якими саме прапорами було тоді заборонено брати участь у публічних заходах.

В антиукраїнській політиці використовувалися антидемократичні методи. Їх легко помітити в характері комуністичної преси. Також порушувалися загальноприйняті правила журналістики. По суті ці медіа були такими лише за назвою, насправді ж – виконували роль партійної пропаганди. Власне тому ані на розкриття теми, що стала предметом суперечки (програми та з'їзду НРУ), ані представлення альтернативного («рухівського») погляду в згаданих листах до редакцій читачам сподіватися не доводилося. Принаймні, на тому етапі розгортання українського руху.

У компартійній пресі раз по раз простежувався провокативний ідеологічний прийом, розроблений, найімовірніше, кремлівським центром. Пропагандисти намагалися уподібнити ними ж міфологізованих «бандерівців» з викривленим образом борців за національне відродження України кінця 1980-х рр. Спотворивши тлумачення дійсності, вони навмисне вказували на спільність символіки одних і других. А весь фактаж «неупередженої автури» до редакцій обласних партійних газет був сповнений «спогадів очевидців», яких «обурювали злочини бандерівців, від рук яких загинули тисячі безневинних людей» [493, 1]. Тому лише обізнаний та критично думаючий

читач міг збагнути суть цих наративів, маскованих під «думки ветеранів війни, селян, містян» [493, 1]. Але чи встигла вона – людина з запитливим поглядом – сформуватися за кілька років горбачовської «перебудови»? Судячи з усього, ні. Уже в наступних числах партійних видань ця риторика видимо посилювалася й це дає нам підстави запропонувати робочу гіпотезу тлумачення самого явища. Розуміючи, що в Україні «перебудова» використовується з перспективою національно-державного відродження, московський центр зробив ставку на оперативність політичного мислення. Неспроможний впливати на перебіг подій, позаяк практика залякування вже не діяла, він відчайдушно намагався спалювати український рух. В умовах збереження курсу на «перебудову» така тактика свідчила про відчай та приреченість режиму.

Працюючи в межах поточної кон'юнктури, республіканська та обласна партійна преса ще деякий час могли впоратися з поставленими завданнями. Нерідко вони навіть «перевершували план». Про останнє свідчив випадок у Черкасах: «Нещодавно до редакції «Черкаської правди» зайшов зовсім юний хлопчина. Серед проблем, які його хвилювали, була й така: чому це він, бачте, не може вільно пройтися містом із жовто-блакитним прапором, хіба це, мовляв, свобода?» [363, 1]. Після констатації факту автор статті намагався безапеляційно пожурити тих, хто дозволяв собі таку «вольність». Принагідно вдався до широко застосованої в компартійній пресі методики – підміни понять: «Ось вони, отруйні сходи... Тому, думається, варто уяснити очевидний момент: ні барвисті прапори, ні тризуби не додадуть врожайності полям, не наситять ринок. ...Треба всіляко зміцнювати дисципліну, ...посилювати вимогливість до кадрів» [363, 1]. У цьому випадку ми побачили й дещо інший контекст змін. Експромт-полеміка виникла навколо питання символіки, проте, на наш погляд, владу більше налякало не саме питання, а факт появи людини, спроможної ставити під сумнів «радянське, чесне, святе», узагалі щось когось запитувати. Погляд юнака був спрямований у майбутнє, тоді як пропагандистські медіа постійно апелювали до минулого, ними ж сфальшованого.

Криза інформаційної політики була більше помітною саме в молодіжній пресі [109, 7]. Сподіватися на якийсь «революційний прорив» у ній також не доводилося, проте відмінність усе ж спостерігалася. У статті «Бо ми українці», присвяченій обласній конференції НРУ в Черкасах, інноваційність вбачалася в самій назві, що однозначно вказувала на національну самоідентичність [47]. І хоча зміст статті виявився не стільки про мету Руху, як про повернення до «соціалістичних ідеалів» (з «покладанням квітів до пам'ятників Леніну і Шевченку»), у ній уже відчувався брак жорсткої партійної цензури.

А проте, влада була спроможною тримати інтригу й у таких умовах. Навіть за рік-два до краху вона вдало для себе нав'язувала людям свої наративи, про що свідчили тематично-іміджеві показники діяльності тогочасних медіа. На цьому тлі носії української ідеї перебували в опалі. Полеміка велася на нерівних умовах. Точніше не полеміка, а її імітація, де свою казуїстичну вправність демонстрували комуністичні ідеологи. З погляду політичної доцільності вони вміло робили «кроки назустріч», хоча, як і раніше, перевагу віддавали паплюженню опонентів. Їм діставалося за все – від «побутової аморальності» до «генетичного несприйняття народом націоналістичної ідеології». З цього приводу заступник завідувача ідеологічного відділу Черкаського обкому КПУ В. Мельниченко цинічно запитував: «На цьому тижні мені довелося побувати в заводських колективах, то люди так прямо і ставлять вимогу: «Куди ви (комуністи. – О. М.) дивитесь: куди ж нас хочуть вести (націоналісти. – О. М.)?» [398, 3]. Утім, саме «звернення до народу», що було, як відомо, не винаходом комуністів, уже свідчило про «кризу ідей», що нерідко виявлялася у крайнощах цинізму («хуцпі») [54; 244, 23]. Отже, при удаваній готовності до співпраці з Рухом, партійна номенклатура лишалася вірною своїм ідеалам і принципам, а контрольована нею преса чітко їх ретранслювала. Особливо виразно це спостерігалось на Півдні й Сході України.

Навішування ідеологічних ярликів на НРУ (за перебудову), який дедалі сміливіше пропагував ідею державної самостійності України, на думку дослідниці

Л. Нагорної, було пріоритетно, а десь і виключно розраховане «на суспільство Донбасу, обтяжене радянською ідентичністю» [234]. «Тиражування таких штампів у медіа задля зомбування населення відбувалося поруч зі своєрідним протиставленням донеччанам жителів західноукраїнських областей, передусім, галичан, створення їх негативного образу, як таких, значна частина яких була схильна до сепаратизму» [234]. Відтак медіа у східних областях України, окрім того, що були ретранслятором радянських суспільних настроїв, ще й самі продукували таку риторичку, орієнтуючись на непрофесійний, утім, надійний спосіб – писати (говорити) про те, що хочуть читати (чути) читачі (глядачі). Думки в медіа звучали різні, навіть про можливість збереження СРСР «за умови відновлення суверенітету України» [234]. По суті це був юридичний нонсенс, хоча в реаліях регіону він мав вигляд цілком пристойного гасла.

На противагу антиукраїнській пропаганді, що тривала в комуністичній пресі з мільйонними накладками, роль «активної меншості» у сфері ЗМІ випала офіційному друкованому органу СПУ – газеті «Літературна Україна». За ідеологічними засадами та завданнями, що стояли наприкінці 1980-х рр. перед суспільством, її можна з застереженнями назвати опозиційною пресою. Маючи наклад у 200 тис. 600 примірників, цей часопис ще задовго до «рухівського» з'їзду піднімав гострі питання української (само)ідентичності. Національне простежувалося в усьому – від статусу української мови до побуту, традицій, дошкільної й шкільної освіти, культури, екології. Від аналізу цих статей на предмет дотримання одного з основних правил медіа – при висвітленні «суперечливих» тем має бути присутній альтернативний (у цьому випадку – комуністичний) погляд – авторка свідомо утримується. Річ у тім, що теми, які піднімалися на сторінках «Літературної України», мали неоднозначний, десь навіть «ворожий» зміст лише на переконання самої комуністичної пропаганди. Для українців же (як нації) це були фундаментальні цінності. До того ж, найперші статті на сторінках газети, у яких автори торкалися національної ідеї, були щедро «підживлені» ленінською ідеологічною спадщиною, удаваною чи, радше, реальною вірою, що після десятиліть варварської антиукраїнської політики, більшовицька доктрина спроможна

змінитися й набути цивілізованого змісту. Не варто також забувати, що Б. Олійник, Ю. Мушкетик та багато інших авторитетних літераторів були тоді комуністами.

Ось приклад такого «підживлення». У статті «В чому ж вона, суть братерства?» О. Підсуха розмірковував так: «У нас... слово «народ» з кожним роком звучало дедалі рідше, а слово «нація» вважалось мало не крамольним... Тож, давайте поміркуємо, що важливіше: зникнення з лиця землі ще одного народу з його мовою, культурою, національним характером, чи опанування цієї мови й культури представниками інших національностей, які проживають на землі цього народу, – саме те, що заповідав нам Ленін?» [310]. У наступному номері тенденція надавати більшовицькій оболонці українського змісту продовжилася двома фундаментальними матеріалами – статтями згаданих Ю. Мушкетика та Б. Олійника [269]. В обох ішлося про потребу українців знати свою історичну минувшину, літературу, міфологію, створити пантеон героїв. Автори намагалися формувати в читачів нехай і розпливчасту, та все ж національну за суттю ідею. Зокрема, Ю. Мушкетик звертав увагу на злочинну політику атеїстичного режиму в Україні, початок якого поклала більшовицька революція 1917 р. Водночас, він називав «Жовтень» «ключовим дороговказом» [269]. Назагал панувала гнітюча плутанина в поглядах і трактуваннях. Вона спостерігалася навіть у спробах бути оптимістом, на тлі поєднання кон'юнктурного романтизму з подвійними стандартами.

Своєю чергою, Б. Олійник достатньо гостро й сміливо формулював питання «перекосів» у трактування офіційною пропагандою ставлення українців до своєї мови й минулого: «Найбезневинніший інтерес до рідної мови, історії, такий природній у нормальному суспільстві, кваліфікувався, як лукаве прикриття підступного замислу українських буржуазних націоналістів – відокремлення від Союзу, з метою зруйнування СРСР» [269]. Б. Олійник відкинув «застарілі» наративи, що існували з часів Петра I та Катерини II, чия «...шовіністична пропаганда намагалася вкоренити у свідомості сучасників, що Україна – це всього лише частина «єдиної, неділимої», а мова її – просто зіпсоване наріччя російської». Також він підняв питання державного статусу української мови, без чого «їй буде вельми і вельми нелегко посісти належне

місце в духовних структурах суспільства» [269]. Згадав і Голодомор 1932 / 1933 рр., і сталінські репресії («косу смерті»), і, що природно для комуністів, – трагедію Другої світової війни [269]. Десь правильно формулюючи складові української ідеї, сміливо торкаючись проблем національної пам'яті (що відбивали вороже й агресивне ставлення режиму до українців), Олійник, усе ж, лишався комуністом, наївно висловлював надію, що рятівна соломина у вигляді «перебудови тоталітарного режиму», що перебував на межі краху, зможе «розв'язати всі вищевказані проблеми українського буття» [269].

З таким арсеналом суперечливих думок та пропозицій, у яких послідовно простежувалася все та ж залежність від поточної політичної кон'юнктури, відбувалася полеміка навколо національної символіки України. На деякий час дискусійним майданчиком для неї стала Верховна Рада УРСР, точніше Комісія з питань патріотичного та інтернаціонального виховання й міжнаціональних відносин під головуванням Л. Кравчука. На її засідання запрошували академічних істориків, а також «представників трудових колективів» [234]. Відповідно до матеріалів, опублікованих РАТАУ, учасниками зібрання часто були завідувач відділу історії АН УРСР В. Смолій, його колега-науковець, старший науковий співробітник В. Трощинський, завідувач кафедри історії України Київського держуніверситету (імені Т. Шевченка) Л. Мельник, заслужений художник України В. Батурін, директор школи на Харківщині Г. Платоненко, апаратниця Калуського ВО «Хлорвініл» О. Рудельова, регіональні комуністичні функціонери та ін. [281]. Як бачимо, давалася взнаки помітно застаріла, але напрочуд жива ідеологічна калька про обов'язковість присутності на публічних заходах представників від «робітників і селян». Вони покликані були засвідчувати «народність» та «високу мораль» правлячого режиму, його «вірність класовим інтересам», котрий, щоправда, уже переживав ідеологічний, ба більше, історичний занепад. Щодо прийнятих рішень, то нагадаємо, що згідно з неформальним, десь навіть банальним правилом журналістики – «правильний» погляд прийнято розміщувати наприкінці статті, у, так би мовити, підсумок. Тож, і тоді тези Л. Мельника, котрі паплюжили символіку доби УНР (як спадкоємицю теорії княжої Русі

М. Грушевського), помістили насамкінець публікації з явно пропагандистською метою. На тлі роз'яснень про тризуб, власне Русь (як «державу виключно українського народу») згадано було на самому початку, лаконічно, а ось про «страхіття, які творились під жовто-блакитним прапором і тризубом», – говорилося багато й розгорнуто. Таким же, суто кон'юнктурним, виглядав і прикінцевий висновок, де йшлося про потребу «прищеплювати в людей глибоку повагу до прапора та герба Української РСР, формування у людей глибоких знань історії, виховувати в громадян любов до Батьківщини (російської Родины. – О. М.) й почуття гордості за нашу багатонаціональну (імперську. – О. М.) державу...» [281, 2].

У своєрідному авангарді офіційних ЗМІ тоді перебувала «Літературна Україна». Вона, зокрема, репрезентувала «рухівську» позицію. Це було добре помітно в тематичній статті про київську установчу конференцію Народного Руху України за перебудову [334]. Письменники, а лідерами НРУ були саме вони (І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський та ін.), наголошували на живучості в українському суспільстві російського великодержавного шовінізму, тотальному зросійщенні України навіть на побутовому рівні, критикували позицію Верховної Ради УРСР щодо питань національної символіки, звертали увагу на екологічні виклики та занепокоєння населення, з яких керівництво республіки «не робило належних висновків» [454, 138]. По суті, це був компроміс з імперією (політичною системою), але, сказати б, за «завищеною планкою вимог» [334]. При набагато гостріше поставлених завданнях вирішення проблем українського буття, про суверенність України, сформовану на цьому принципі національну ідею, ініціатори створення Руху мову не вели.

Власне тому задля розв'язання вищезазначених проблем НРУ демонстрував готовність до об'єднання з демократичним крилом комуністів. З цими ідеями рухівці організували й провели установчий з'їзд. На той час вони не вдавалися до з'ясування юридичних тонкощів формулювань, зокрема й щодо пояснення самого поняття «суверенна Україна в складі оновленого Союзу». Цілком передбачувано на з'їзді про такий «розпливчатий» суверенітет Л. Кравчук (на той час – завідувач ідеологічного

відділу ЦК КПУ) говорив: «Хто в цьому залі проти піднесення суверенітету нашої української держави? Але ж одні вбачають нові реальні можливості такого суверенітету в рамках удосконалення радянської соціалістичної федерації... Інші виношують ідею вільної соборної України, яка б розірвала із Союзом РСР. Я проти такої позиції» [67, 5]. Майже в унісон «головному партійному ідеологу» твердив у своєму виступі авторитетний письменник О. Гончар: «Ми різні, ми не однакові, але мета наша спільна – побудова правової держави, федерації оновленої, Союзу такого, звідки нікому не хотілось би вийти» [70, 2]. Така позиція, як ми вважаємо, була мотивована кількома обставинами, серед яких виокремимо такі: 1) ментальна залежність від чинника політичної кон'юнктури, 2) романтичне бажання бути корисним своєму народу, 3) особисті кар'єристські амбіції та прагнення. Зрозуміло, кожний із промовців (чи дописувачів) керувався власною мозаїкою цих чинників, проте результат виглядав «об'єднавчим». Ми натрапляємо на його прояв, коли знайомимося з п. 5, 6 програми НРУ за перебудову – «...Рух виступає за здійснення в Радянському Союзі конституційної реформи, згідно з якою Союз РСР має стати союзом справді суверенних держав на засадах повної рівноправності всіх його суб'єктів» [336, 3]. Отож, у результаті дебатів та компромісів перемогла концепція Л. Кравчука, що опосередковано підтверджують вибори Президента України 1 грудня 1991 р. Стосовно української ідеї «по Кравчуку», то вона виявилася не національною в розумінні її ціннісних пріоритетів.

А втім, ця ідея отримала не лише політичне вираження, а й набагато ширший, культурологічний вимір-контекст. До такого, на наш погляд, варто зарахувати перший фестиваль сучасної (популярної) української пісні та музики «Червона рута». Він відбувся 17–24 вересня 1989 р. у Чернівцях, на «малій батьківщині» автора однойменної пісні В. Івасюка. На той час минуло 10 років від трагічної загибелі талановитого композитора, проте й надалі монополія на таємницю розправи над ним лишалася в руках московських спецслужб [55, 60]. За таких обставин звернення до творчості, самої постаті «забороненого» В. Івасюка, який «хотів служити тільки

українському народові», потребувало впевненості людей у своїй правоті, сміливості, так чи так було справою ризикованою [204]. І показово, що республіканська та обласна партійна преса нічого не друкувала про фестиваль – власне ні до, ні після його проведення. Помітно щедрішою в цьому контексті була так звана «молодіжна преса», а заодно з нею – «Літературна Україна». У «літературці» (1989, №30), Т. Мельник, А. Калениченко та І. Малкович опублікували статтю, у якій чи не вперше підняли питання «фінансового» та «кадрового» занепаду україномовної естрадної пісні.

Власне фестиваль «Червона рута» покликаний був служити національно-патріотичним цілям. Газета «Молодь Черкащини», хоча й мала на той час статус органу Черкаського обкому ЛКСМ України, приділила йому належну увагу. У матеріалі «Знайти національний стиль» автор О. Стогнієнко оперував поняттями «національний мелос», «національна культура», а наприкінці зробив висновок, що «...як би хто не говорив, чого б не хотів, а заіржавілий віз української національної культури вже зрушив з місця» [396]. У наступному числі «молодіжки» побачила світ ще одна його стаття («Свято відродження»), що була присвячена підсумкам фестивалю. У ній автор вів мову про «дуже складні умови», у яких пройшов захід. Одним із виявів складнощів, на його думку, було «...відверте протистояння місцевої влади. До того ж, кожен концерт супроводжувало стільки правоохоронців, часом з собаками, що ставало моторошно і в голову лізли усілякі дурниці» [397]. Особливий ажіотаж викликав виступ В. Жданкіна на закритті торжества. Попервах його навіть виключили з програми заключного концерту, а згодом повернули, власне після того, як артисти почали обурюватися. Про цю подію з'явилася смілива цитата кореспондентки газети «Культура і слово» (Торонто, Канада) Н. Мохорук, яка була членом журі фестивалю: «А мені здалося, що естрадна пісня стала якимось молотом, яким б'ють по... владі. Але не треба, щоб це переросло у ворожнечу між молоддю...» [397].

Метафора про молот була влучною. З роками відкрилися факти, що фестиваль у Чернівцях проходив під пильним контролем репресивних органів – міліції і КДБ. Прояснилося також, що згаданий вище В. Жданкін несподівано для всіх заспівав

заборонений мотив «Ще не вмерла Україна». Тоді «...глядачі підвелися й почали підспівувати майбутній гімн держави [142]. Згодом «Молодь Черкащини» опублікувала матеріали про учасників фестивалю «Червона рута»: «Про український рок і не тільки» (№40), «Феномен Миколайчука» (№42). Це стало популяризацією нової української музики, що набувала небаченої доти популярності серед молоді.

Отже, проблему медіа як інформаційного простору формування української національної ідеї ми розпочали з аналізу тематично-іміджевих показників діяльності медіа УРСР короткого історичного періоду, що його визначили останніми роками існування комуністичного режиму, радянської державності. Потреба в цьому зумовлена тим, що сам кризовий стан у суспільстві сприяв небаченим раніше переминам, що мали загальну демократичну тенденцію. Незважаючи на те, що ЗМІ й надалі (до 1991) перебували під монопольним контролем КПРС та радянських спецслужб, вони встигли пройти відчутну трансформацію. Її загальну тенденцію ми визначаємо поняттям «мережа компромісів», а режим збереження – ментальною підпорядкованістю поточній політичній кон'юнктурі. Багато чого з цього збережеться й надалі – уже в період власне державної незалежності.

3.2. Українські ЗМІ та журналісти в умовах демократизації інформаційного простору

Медіа (mass-media – англ.) – особлива соціальна система, призначена для регулярного виробництва, тиражування й розповсюдження інформації в суспільстві. Нагадаємо, що термін «Засоби масової інформації» поширився в СРСР з початку 1970-х рр., як переклад із французької «Moyens d 'information de masse». По суті термін «мас-медіа» є повторенням англійської назви «mass media», що є скороченням від «media of mass communication». Оскільки тепер (згідно із Законом України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р.) прийнято використовувати «медіа», то інші назви – ЗМІ, мас-

медіа – доцільно вживати як синонімічний ряд. Термін «медіа» уперше з'явився в офіційних документах після його внесення до преамбули Статуту ООН 1946 р.

Демократичний процес, що тривав в українському суспільстві після 1991 р., став можливим лише завдяки обміну інформацією. Важливе значення мала політична інформація, тобто відомості, потрібні для ухвалення рішень у сфері державної влади, а також здійснення відповідних дій. У цьому контексті інформацію можна й варто розглядати як своєрідну передумову дій політичних суб'єктів і, водночас, ресурс для досягнення певних політичних цілей, зокрема й агресивних [108, 26].

В Україні роль ЗМІ в останнє десятиліття ХХ ст. помітно зростала. Вони брали дедалі активнішу участь у формуванні громадської думки та були (мали бути) причетними до всіх резонансних подій, що відбувалися в країні, східноєвропейському регіоні й усьому світі [45, 544]. Впливаючи на громадські настрої, медіа, з одного боку, акумулювали досвід багатьох людей, з іншого, «коригували» масову та індивідуальну свідомість, колективні дії населення. І українські медіа не стали винятком.

Що стосується подій кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр., то в медіа репрезентували широкий діапазон авторських оцінок суспільних змін. Власне як історичне явище в Україні, вони – авторські оцінки – і виникли якраз наприкінці 1980-х рр. Попервах її могли дозволити собі лише редактори самвидавів, що друкувалися з ініціативи місцевих активістів чи не в усіх обласних й багатьох районних центрах України та за кордоном, а з офіційної преси – хіба що редколегії газети «Літературна Україна» [492, 1–2.]. Щодо поширення самвидаву, то виявити всю його мережу досить складно, адже мова йде про численні регіональні газети, брошури, самодруки. Лише представникам одного Уманського осередку Руху належали «Червона калина», «Замкова гора», «Кур'єр», «Самостійна Україна», «Поклик долі», «Тарасове поле», «Націоналіст», «У тім найкращому селі», «Клич Наддніпрянщини», «Екологічний вісник», «Сходи», «Воля», «За вільне Поділля», «Громада» та ін. [277].

Риторика авторів цих видань була різною: від лояльної до радикально-проукраїнської. Головна ідея патріотичного крила дописувачів полягала в закликах до

відновлення державної незалежності України. У цьому зв'язку учасники Установчого з'їзду НРУ називали слова-додаток «за перебудову» «реверансом у бік Компартії, яка тоді ще мала досить сильні позиції, могла заборонити діяльність Руху» [56; 446].

З'їзд НРУ висвітлювали 130 українських та зарубіжних кореспондентів. Сам факт медійної підтримки такої неординарної події, як створення в УРСР опозиційної правлячій Компартії політичної сили, був серйозним поштовхом для професійної «переорієнтації» журналістів, видавців і самих ЗМІ [453, 12 та ін.]. Союзний центр був занепокоєний появою НРУ [459, 6–12, 21–23]. Вже самі гасла про відновлення незалежності України дуже його лякали, надто коли 16 липня 1990 р. їх було імплементовано в Декларацію про державний суверенітет України [113, 5–8; 457, 12].

Показовою була публікація в республіканській пресі (з подальшим передруком у регіональних виданнях) статті «Слово до українців і білорусів» «демократичного» російського письменника О. Солженіцина. Вдаючись до маніпулювання навколо теми моралі та до вдаваної емпатії, мовляв, «...ми не можемо залишити вас сам-на-сам з проблемами, викликаними розпадом СРСР, ще б нам не розділити біль за смертні муки України в радянський час...», «прогресивний» для багатьох (навіть для українських антикомуністів) письменник переслідував цілком прагматичну великодержавну, імперську мету: будь-що втримати Україну в лоні Союзу [389]. Найбільше це відчувалося в таких словах: «Сьогодні різати Україну – значить, різати через мільйони сімей і людей, ...цілі області з російською перевагою, а скільки людей, яким складно обрати одну національність із двох» [389]. В унісон сказаному звучав і висновок: «Брати! Не потрібно цього жорсткого розподілу. Ми разом перестраждали советський час, разом потрапили у цю вирву, разом і виберемося» [389]. За удаваною турботою про «братів-українців» у словах письменника простежувався далекоглядний намір Москви тримати в полі зору росіян, які жили в Україні, аби вони не втратили духу «русского мира». Зрештою, завбачливий щодо цього горе-демократ наголошував, що «...тільки місцеве населення може вирішувати долю своєї місцевості, а нацменшини повинні зустріти таке ж ненасилля до себе» [389].

Така, на перший погляд ненав'язлива проповідь «відгукнеться» в березні 2014 р., коли в АР Крим із цілком конкретною метою «захисту місцевого російськомовного населення» з'являться спершу російські «зелені чоловічки», а невдовзі потужні мілітарні засоби підсилення, що призведе до швидкої окупації півострова. Те саме трапиться влітку 2014 р. на частині Луганської й Донецької областей, котрі будуть захоплені все тими ж «солженіцинськими братами» [454, 167].

Реакція в медійному просторі на резонансну статтю О. Солженіцина не забарилася. Автора підтримав журналіст А. Лубенський, який назвав допис свого кумира «голосом здорового глузду» [58]. Конкретно це прозвучало так: «Українські комуністи своє відбули. Але бетонна надбудова ще не впала. І як би нам, замість звільнення, не розплющитися під її завалами» [356]. Натомість письменниця Л. Тараненко свою відразу до статті О. Солженіцина спробувала адаптувати до прикладів радянсько-німецької війни, коли «прориватися маленькими групами, а то й поодинці..., завжди було із значно меншими втратами» [356]. У висновках письменниця була досить однозначною: «Ми ж оточені загниваючим болотом вмираючої системи, яка, агонізуючи, здатна принести погибель не лише нам, а й людству...» [356].

Характерно, що в останні роки існування комуністичного режиму журналісти, які обслуговували пропагандистські ресурси в регіонах УРСР, були єдині в тому, щоб піддавати «ідею незалежної та соборної України» нещадній критиці [455, 7–9]. Частіше всього вони вдавалися до непрофесійного й нерідко навіть аморального прийому протиставлення прибічників ідеї вільної України людям «зі здоровим глуздом», також мешканців західних областей – жителям інших регіонів, закликаючи других «бути пильними, аби фашизм не пройшов («...Із західних областей до нас пнуться емісари – щедро розсипаючи чужу нам символіку, обливаючи словесним брудом комуністів»)» [304]. До таких порівнянь і закликів вдався, зокрема, головний редактор Черкаської обласної комуністичної газети «Черкаська правда» Б. Педченко [304].

Пізніше, уже після московського путчу 19–22 серпня 1991 р. і прийняття 24 серпня Акту проголошення державної незалежності України, коли було заборонено

КПРС (КПУ), риторика щодо ідеї національної держави в загальноукраїнській та регіональній пресі змінилася. По суті вона стала діаметрально протилежною. Проведений аналіз засвідчив, що слова й словосполучення «незалежність», «суверенна Україна», «національна держава» стали найбільш часто вживаними в медійному середовищі якраз від 24 серпня й до кінця грудня 1991 р. Причому, що цілком передбачувано, у позитивній конотації. Ця обставина дає підстави для висновку про надзвичайну політико-кон'юнктуру залежність медіа, зокрема друкованих масових видань, що обслуговували комуністичний режим. Тож, попри окремі вияви журналістської «гласності», назвати ЗМІ чинником, котрий позитивно позначився на переході до демократичного устрою, відповідно, виступив рушійною силою радикальних суспільних пертурбацій, не можна.

На тлі загального масиву журналістських матеріалів, що в перші місяці існування держави «Україна» встигли наповнитися ідеологічними кліше про «важливість події», «історичну справедливість», «вікопомну дату», резонували поодинокі сюжети критичного й, навіть, заперечливого характеру [464, 77–79]. Так, у дописі М. Озінського, оприлюдненого напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. натрапляємо на таке застереження: «Усі, хто не хоче втратити шанс побачити дружлюбне похитування гарматних жерл на танках, що виконують інтернаціональну місію під вашими вікнами, голосуйте проти незалежності України, а, значить, і проти національної армії, і тоді, може, ще таки імперія стягнеться на ще один ДКНС і не такий бездарний, як серпневий» [290]. Цей епізод додатково підтверджує наш висновок про невизначений стан, у якому перебували тогочасні медійники.

А втім, життя не стояло на місці. Разом з письменниками помітну прогресивну роль в актуалізації української національної ідеї відігравали діячі культури й мистецтва. Так, режисер театру й кіно Л. Танюк у час, коли президент СРСР М. Горбачов уперто не бажав відпускати Україну з «дружніх союзних обіймів», «затягував» її в оновлений союзний договір, назвав його, цей договір «...угодою між провінціями єдиної й неподільної; зоною оновленого соціалістичного ГУЛАГУ, де

Пуго, Язов ллють кров у Прибалтиці й Вірменії» [405]. Але ця кров зупиняла, як відомо, далеко не всіх. Зі сторінок преси, «головний комуніст» УРСР С. Гуренко закликав до вже неможливого: «Розбудувати суверенну Україну й цим самим зміцнювати Союз» [405].

В інформаційному просторі конфронтація наростала. Чим далі Україна віддалялася від союзного центру, тим радикальнішими ставали заяви (про)російських пропагандистів, представників наукових кіл, діячів культури [454, 101]. Так, у статті, що була опублікована в газеті «Подмосковье», яка, до речі, без обмежень продавалася в газетних кіосках УРСР, її автор – політолог Б. Куркін – вдався до порівняльної характеристики українців (заодно й інших народів СРСР), як одного з «племен», що не може претендувати на державність [221]. Він писав: «Ані історія, ані правосвідомість не знають такого правила: скільки племен, стільки й держав. Союзні республіки – це сталінсько-ленінський міф, що нині, в умовах перебудови загрожує перетворити Росію на ще один Карабах» [221]. Далі, у стилі великодержавного шовініста, зробив логічно передбачуваний висновок про так звані «братські зв'язки» росіян із підкореними колись Москвою народами, назвав їх «національно меншими братами»: «На жаль, ніхто не пояснив цим новообраним керівникам «суверенних» утворень, що Російська держава, географічна частина якої перебуває у їхньому віданні, – це не випадкове нагромадження територій і племен, а живий організм. Цей організм є духовна, мовна і культурна єдність, що історично пов'язала російський народ з його національно молодшими братами» [221]. Зі зрозумілих причин комуністичні високопосадовці УРСР критично не відреагували на таку, по суті політичну заяву росіянина-політолога, який презентував себе вченим, кандидатом юридичних наук. Більше того, з трибуни парламенту, зі сторінок республіканської преси продовжували лунати популістські заяви про те, що розбудова суверенної України нібито ні що інше, як «зміцнення Союзу» [162]. Проте змінити хід історії вони не могли. Аналіз формально українського медійного контенту зламу 1980-х – 1990-х рр. засвідчує, що навіть для налаштованих

«у бік Кремля» політиків, політологів, громадських діячів, працівників медіа та пересічних громадян Україна – вкрай важливий суб'єкт уже колишнього СРСР.

На тлі такої відвертої антиукраїнської пропаганди варто виокремити статтю російської науковиці Г. Старовойтової та співробітника Інституту слов'янознавства Лондонського університету В. Свободи «Остання імперія. Народження і розпад» [393]. Нагадуючи читачам про «світового масштабу катастрофічні наслідки – вбивство мільйонів кулею, голодом і холодом, уможливлення приходу до влади фашистів в Німеччині та розв'язання світової війни...», ці автори наголошували на виборі, схожому до того, що був у 1922 р.: «Історія вчить. Історія може повторитися. А втім, вирішувати – народів України» [393]. У головах багатьох українців творилося сум'яття, але їхній вибір, офіційні результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. (90,32% громадян, які взяли участь у волевиявленні, проголосували «за» незалежність) не залишили альтернатив появи на політичній мапі світу держави Україна [464, 4–12].

1 грудня синхронно відбулися вибори першого Президента України. Обраний тоді Л. Кравчук виявився людиною свого (перехідного) часу. Значно пізніше він заявить, що національна ідея для нього – *fata morgana*: «У кожного вона своя. Коли на початку незалежності ми злякалися слова «ідеологія», то подумали, а чим можна замінити цей термін. Хтось придумав тоді, і це був точно не я, «національну ідею». І почали навколо неї вести дуже серйозну розмову. Коли не було серйозних наслідків, то кожен президент говорив: національна ідея не працює» [115]. Утім, саме Л. Кравчук (чи від його імені) започаткував серйозний діалог навколо тематики національної ідеї. 21 лютого 1992 р. він ініціював круглий стіл за участю представників політичних партій і громадських організацій. Немає сумніву, що Кравчук, вигравши президентські перегони на гаслах про державність, демократію, достаток, духовність та довір'я, як виходець із середовища вищої комуністичної номенклатури, очевидно вагався з приводу того, якою має бути національна ідея для України. Треба зазначити, що й представники журналістського цеху виявилися не на висоті становища – по суті вони

«пробачили» лідеру держави таку «разючу некомпетентність», піддалися популістським оцінкам на кшталт «свідомого переходу (комуніста. – О. М.) Леоніда Кравчука на державницькі позиції» [200].

Натомість народний депутат I скликання Верховної Ради України В. Чорновіл, який був фаховим журналістом, колишнім дисидентом і головним конкурентом Л. Кравчука на президентських виборах 1 грудня 1991 р., достатньо виразно окреслював зміст концепту «національна ідея». В одному з телевізійних інтерв'ю він сказав: «...Треба національну ідею піднімати і робити з цього глевкого народу націю. І тут мова – це цементуючий фактор... Національна ідея – це значить будувати державу на базі корінної нації. Корінною нацією є українська нація. Нікому не шкодити, надати можливості нацменшинам. Але має бути чітко означено: так, як... майже всі європейські народи ми будуємо державу на базі корінної нації – значить, її державної мови, нашої історії, духовності» [79].

Отже, ми переконалися, що на зорі державної незалежності медійники не перебували в авангарді суспільних змін. Почасти їх «виправдовувала» та обставина, що тоді взагалі мало хто міг дати раду «кризовим негараздам», «вузлам невизначеності», причому чи не в усіх сферах життєдіяльності людей [325, 78]. Для прикладу, несподіваного розвитку нерідко набувало мовне питання. Так, співачка Руся, яка на початку 1990-х рр. продукувала український контент для тогочасної молоді й була однією із найпопулярніших естрадних виконавиць, у одному з інтерв'ю заявила, що відмовляється співати російською: «Ніколаєв написав для нас хорошу пісню, уже готовий сценарій кліпу. Маю їхати до Москви, уже надійшло запрошення. Але, чесно кажучи, я вагаюся. Ні, я мабуть, не поїду...» [260]. І хоча відповідь на запитання кореспондента, чи це принципова позиція, була свідченням колонізованої свідомості цієї українки (співачка відповіла, що «краще бути першим на селі, ніж останнім в городі»), тоді це було, нехай своєрідно інтерпретоване, проте добре зрозуміле вираження громадянської позиції: українські співаки мають співати українською [260]. Утім, це питання було набагато складнішим. Ще в 1940-х рр. англійський поет і

мислитель Т. С. Еліот зазначав «...Росіяни були першими серед сучасних народів, що свідомо підпорядкували культуру політиці» [13, 196–197]. У період, що його досліджуємо, люди легко відмовлялися від української, якщо їм траплялися російськомовні співрозмовники.

Оригінальною й, водночас, значно більш обґрунтованою «формулою» української національної ідеї в масовому мистецтві варто вважати намір композитора й співака початку 1990-х рр. В. Хурсенка «порушити стереотипи, довести, що українська естрада – це не гоп-ца-дрица» [425]. Журналістам така позиція імпонувала, хоча назвати її «продуктом» власне їхніх зусиль було б невірно.

Українським президентом, за двох каденцій якого авторське право, як і статус журналістів загалом, отримали ще «більшу неоднозначність», був Л. Кучма [445]. Зазвичай дослідники, коли торкаються проблеми медійної політики цього лідера держави, цитують його фрази про те, що, мовляв, «національна ідея в Україні не спрацювала» [483]. Він виголосив її на урочистих зборах, що відбулися з нагоди 5-ї річниці державної незалежності України (1996). Тоді проросійський учений П. Толочко поспішив відгукнутися на слова глави держави й навіть спробував підвести під них «науково-теоретичну базу» [164]. Зробити це не зумів, натомість вдався до розлогих українофобських розмислів: «Національна ідея не спрацювала, але тому, що у нас немає цієї самої ідеї. А немає її з тієї простої причини, що й української нації, як державної політичної спільноти, ніколи не існувало» [180]. На думку П. Толочка, висловлену пізніше, у 2003 р., треба було створювати політичну націю з українців, росіян, білорусів, кримських татар, румунів, угорців, євреїв та інших етнічних груп. І, взагалі, «історія не виробила надійних критеріїв корінного народу, тому акцентування на генетичних прерогативах українців не тільки нерозумно, але й шкідливо» [180]. Цікаво, що ведучий телеетеру В. Зілгалов був не лише журналістом, а й науковцем, істориком, який, як і П. Толочко, «підготував дві дисертації», проте в дискусії обмежився незгодами тільки стосовно відсутності на європейському ринку україномовних книжок. Захищати національну ідею він не став, що свідчило про не

бажання кидати виклик владі. У ті роки трагічні обставини загибелі Г. Гонгадзе служили для журналістів своєю «червоною лінією» їхньої професійної поведінки. Отже, ні президент Л. Кучма, ні академік П. Толочко, ні «демократ-опозиціонер» із журналістської когорти В. Зіггалов «не помітили», що живуть і працюють в умовах суттєвого обмеження свободи слова – олігархізації медійного простору.

Загалом слова Л. Кучми, як і пристосуванство під них кон'юнктурно «міркуючих» медійників, згубно позначалося на поширенні в ЗМІ-просторі концепту «національна ідея». На думку письменника й науковця В. Пахаренка, це поняття взагалі випало на тривалий час із інформаційного дискурсу [дод. Е]. Лише після Майданів, під час російсько-української війни його почнуть офіційно згадувати, та й то «мляво». Керівник сайту Національної спілки журналістів М. Степанов висловив припущення, що у 1990-х рр. «лише націоналісти, як, приміром, Степан Хмара, вважали, що така ідея в нас є, а інші казали, що її потрібно створювати» [дод. Е]. За такою «розмитою» позицією простежувалося небажання керівників держави заглиблюватися в суть назрілої проблеми. Замість того, аби поєднувати, гуртувати суспільство, вони по чергово прийматимуть позицію то «Сходу», то «Заходу», у такий спосіб демонструватимуть свою залежність від електоральних уподобань, а заодно обмеженість власного національно-державного мислення. Утім, ще задовго до свого президентства – 13 жовтня 1992 р., виступаючи на трибуні парламенту перед призначенням на посаду Прем'єр-міністра України, Л. Кучма зауважив: «Скажіть, яке суспільство ми збираємося будувати і я його будуватиму» [490]. Така ідейна незрілість посадовця згодом еволюціонувала у фразу іншого гатунку, оголошену наприкінці його другого президентського терміну. Під час промови до 13 річниці Незалежності, що транслювалася в прямому етері Національного радіо і на УТ-1, Л. Кучма, який переміг на виборах 1993 р. із проросійськими гаслами, говорячи про європейський вибір, як стратегічний курс розвитку України, назвав національною ідеєю «європеїзацію» [448, 187]. Також уперше на такому представницькому заході Л. Кучма заговорив про політичну націю, як «цемент для успішного державного проекту» й про місію громадян

покінчити зі «старим, зниклим світом, де пройшов добрий шмат їхнього життя (доба СРСР. – О. М.), бо ще не було такого в історії людства, щоб на соціально-економічний успіх претендували держави, мешканці якої не є патріотами» [222]. У своїй промові Л. Кучма згадував також «реальну Українську державу, що існувала з 1917 по 1919 роки (очевидно, йдеться про добу УНР. – О. М.), яка, на його думку, була «втіленням української національної ідеї, української національної мрії» [222]. Водночас, він заявляв про позитивне ставлення до радянської доби в історії України. Отже, уже коли перестав належати до комуністичної номенклатури, другий глава держави, навіть під завершення десятилітнього терміну свого президентства, так і не звільнився від радянського (московського) ментального спадку, продовжував «тягнути» його в українське інформаційне поле навіть у дні знаменних свят [448, 188; 236].

І все ж не варто підміну понять у політичній сфері вважати найбільшим «промахом» президента Л. Кучми. Тим більше, що згадана ним під час виступу європеїзація України передбачала свободу слова – одну з ключових ознак демократичного суспільства. Про Л. Кучму, як і решту очільників держави, краще говорили їхні справи. На момент виголошення промови про «європеїзацію» він двічі потрапляв у рейтинги десяти найбільших ненависників демократії (згідно з рейтингом Комітету захисту журналістів, м. Нью-Йорк). До цього варто додати викрадення й убивство журналіста, засновника Інтернет-видання «Українська правда» Г. Гонгадзе 16 вересня 2000 р., «касетний скандал», (само)вбивство Ю. Кравченка – міністра внутрішніх справ (1995–2001), прізвище якого фігурувало серед тих, кому президент, як це можна почути на плівках охоронця В. Мельниченка, наказав розібратися з «балакучим журналістом» [481]. Ця подія значною мірою була предтечею акції «Україна без Кучми», пізніше – Помаранчевої революції. Варто також нагадати про вже згадану систему «темників», розроблену й впроваджену керівником Адміністрації Президента України (Л. Кучми) В. Медведчуком. Доречно також зауважити, що практично всі респонденти, які були опитані в рамках цього дослідження, відповідаючи на питання, як часто, починаючи з 1991 р., концепт «українська

національна ідея» був медійно представлений в українських ЗМІ, зазначили його беззаперечну актуалізацію під час та після Помаранчевої революції, тобто в період президентської каденції В. Ющенка. Щодо його попередника, то в його публічних виступах 2004 р., коли закінчувався термін другої каденції, про українську ідею не йшлося взагалі [223].

Якщо мова йде про реалізацію авторського права журналістів у демократичному розумінні, то саме В. Ющенка більшість опитаних нами політиків та громадських діячів, як і дослідників (що підтверджує аналіз історіографії), визнаватимуть, словами Є. Сверстюка, першим «національно і морально визначеним Президентом, який був і може бути серйозно прийнятий у світі» [369; 495, 35]. Власне він «активізував» у медіа історію, без чого, відомо, жодна модерна нація не могла відбутися. Львівський історик Я. Грицак, щоправда, зауважив, що «більшість національних проєктів Ющенка не вдалися, адже, замість того, щоб об'єднати українців, вони (укази про присвоєння посмертно звання Герой України С. Бандері та Р. Шухевичу. – О. М.) їх роз'єднали» [56, 7]. А проте, як показав час, започаткування суспільної й, беруче вужче, медійної дискусії навколо питань історії України поклато старт незворотнім процесам з вивчення та ствердження української національної пам'яті. На цьому тлі почало з'являтися розуміння, озвучене у 2004 р. З. Бжезинським: коли аналізуєш події у своїй країні, то «не треба все вимірювати тим, що відбувається в Росії...» [45, 547.].

Факт актуалізації концепту «українська національна ідея» в медіа після та внаслідок Помаранчевої революції засвідчила кількість публікацій з відповідними назвами. Вони були представлені в часописах «Визвольний шлях», «Дніпро», «Віче», «Народна творчість та етнографія», широко поширюваній пресі, зокрема в газетах «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Україна Молода», «Українська газета», «Газета по-українськи», «День», «Дзеркало тижня», численних брошурах [105; 494].

Серед великої кількості таких публікацій нашу увагу привернула тематична стаття історикині О. Мандебури, яка ознайомила широку читацьку аудиторію з постаттю М. Костомарова. Потрапляння цього імені в інформаційне поле вже само

собою «націоналізувало» його. Суголосними виявилися й оцінки авторки про те, що Костомаров «відстоював самостійність українського народу, окремішність... історичного процесу, відмінність мови, літератури, укладу, характеру» [243].

А втім, чи не найкраще «націоналізували» медійний простір пострадянської України неординарні, революційні події [462, 73]. Так, у грудні 2004 р., коли вирували події Помаранчевої революції, політик і дипломат Г. Удовенко на круглому столі, що був організований Національним інститутом стратегічних досліджень, порушив актуальну проблему сутності та становлення політичної нації. З цього приводу він сказав: «Без національної ідеї перспективи існування та розвитку будь-якої нації є сумнівними. Українське суспільство повинне вирішити питання вкрай актуальні, що стосуються, зокрема, сучасної політичної ситуації в державі. З цього випливає, що на сучасному етапі існує необхідність об'єднання України на засадах національної ідеї. Усі українці, незалежно від етнічного походження, становлять одну політичну націю. І лише в такому напрямі ми повинні реалізовувати національну ідею, втілювати в ній національні інтереси, що стосуються всіх сфер життєдіяльності суспільства» [44]. Також Г. Удовенко зауважив, що ці питання опосередковано пов'язані з процесами розвитку держави, громадянського суспільства, формуванням своєрідної української ідеології і, безперечно, медійного простору, його інституціоналізації.

Водночас, науковець і освітянин В. Брюховецький, розмірковуючи над змістом національної ідеї на сторінках газети «Україна Молода», зауважував, що «різні суспільні верстви вкладають у це поняття інакший смисл. Для «Просвіти» (Всеукраїнського товариства «Просвіта імені Тараса Шевченка». – О. М.) це розвиток української мови. Та ж сама шароварщина для когось це – суттєва частина національної ідеї. А для, скажімо, індустріального союзу Донбасу виробництво потужної чорної, не дуже інтелектуалізованої продукції – це частка національної ідеї. Брати Клички – це втілення національної ідеї у світовому спорті, вихід у фінал ЧС (Чемпіонату світу з футболу. – О. М.) – теж частина національної ідеї» [278, 5]. У цих міркуваннях простежувалася глибока обізнаність відомого на той час інтелектуала,

можна сказати, його компетентність у такому складному й суперечливому питанні, проте ще мало відчувалися «механізми» усвідомлення персональної приналежності до «своєї епохи» – інформаційного суспільства.

Така ситуація була десь типовою. У численних інтерпретаціях автори національної ідеї нерідко обмежувалися суто лінгвістичними конструктами, або, що траплялося ще частіше, емоційними логічно-інтелектуальними утвореннями. Про останнє свідчили назви статей у часописі «Нація та держава» за 2006 рік: «Пробудися, національна совісте», «Єднаймося, бо ми того варті», «Пам'ятаймо: разом нас багато, нас не подолати». Іноді дописувачі вдавалися до стилістично більш виразних словосполучень, посилених заперечним «не». Так, письменник В. Пепа закликав «не товкти воду в ступі, просторікуючи: що таке національна ідея, спрацювала вона, чи ні» [305]. І рекомендував «не забалакувати доленосне, а достойними вчинками возвеличувати Україну...» [305]. Проте, як легко помітити, і вони не були позбавлені пафосу емоційного піднесення.

Як це було пов'язано з реалізації авторського права журналістів? Проведений нами системний аналіз історичних документів засвідчив, що в перші (пострадянські) десятиліття медійники зазвичай виступали ретрансляторами думки третіх осіб щодо національної ідеї. Самі ж украї рідко висловлювали власні міркування, як і не поспішали ініціювати відповідні дискусії. При цьому в заголовки інтерв'ю з респондентами, які поставали експертами з питань геть віддалених від теми (скажімо, медицини), навмисне вносили словосполучення «національна ідея». Звучало це приблизно так: «Немає національної ідеї? А здоров'я нації – хіба це не ідея...?» [4].

Показово, що за тегом «національна ідея; В. Янукович» Всесвітня інформаційна мережа дотепер видає чимало матеріалів, де четвертий президент намагається розтлумачити своє бачення цього поняття. Ще напередодні нового 2011 р., під час інтерв'ю телеканалам «Інтер», ICTV, «1+1», «Україна», він висловив думку, що «в різні періоди життя національна ідея була різною, продиктованою викликами часу. Тепер, нібито, треба дбати про суверенітет, «охороняти її (Україну. – О. М.) з усіх

сторін і думати про ідентичність нашої країни» [500]. Раніше, 11 листопада 2010 р., на нараді з питань соціально-економічного розвитку в «західному» Івано-Франківську, Янукович заявив, що національна ідея – це «любити свою батьківщину, державу, землю, працювати, а не шльопати язиком» [499]. Така примітивізація інтерпретації проблеми за змістом, як і за лінгвістичною формою, була, свого роду, відповіддю на суспільний запит щодо невідкладного розв'язання соціально-економічних питань. Останні спостерігалися в економіці після глобальної фінансової кризи 2008 р., а також були наслідком маніпулятивної медійної політики тогочасної влади. Це підтверджують висновки багатьох дослідників. Вони, між іншим, констатували цікавий факт: бажаючих надати висловлюванням Януковича дискусійного формату було не багато.

У цьому контексті доречно звернутися до статті журналіста П. Масляка «Національна ідея. Теорія і практика», де він цілком справедливо зауважив, що висунення національної ідеї в площину економічної сфери є свідченням «абсолютної некомпетентності, а іноді і просто божевільності... От якби президент держави заявив, що національною ідеєю України є перетворення її на регіонального лідера серед країн регіону Східна Європа, або створення світової Української корпоративної держави на основі України і української діаспори, чи відтворення Української помісної православної церкви... – оце б і була національна ідея» [245]. Своєю чергою, письменник Ю. Андрухович у 2010 р., тобто відразу після приходу до влади В. Януковича, в інтерв'ю журналісту Р. Чайці заявив, що згубною є сама ідея думати про національну ідею, «і треба було таки користати з шансу у 2004-му і дати Донбасу можливість таки відділитися. Бо ж сепаратизм і розкол – це препоганий сценарій, але найгірший – це реалізація проекту «русский мир» ...Що Схід і Захід разом – із цієї ейфорії треба також вибратися» [468]. Як бачимо, роль ретрансляторів думок третіх осіб інколи поєднувалася з досить аргументованою критикою влади, але все одно пасувала перед визнаними в суспільстві авторитетами.

Схоже, фразу «не шльопати язиком» В. Янукович розумів буквально, адже 16 січня 2014 р. Верховна Рада України Законом «Про внесення змін до Закону України

«Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» з другої спроби таки «криміналізувала» не лише свободу слова, а й громадську протестну діяльність (перша спроба була 26 вересня 2012 р., коли парламент ухвалив у першому читанні законопроект депутата від владної Партії регіонів В. Журавського про кримінальну відповідальність за наклеп, щоправда, сам нардеп його ж і відкликав після голосування). Ці закони були ухвалені в розпал Революції Гідності, а вже 28 січня – скасовані (окрім Закону України «Про держбюджет» і Закону України «Про амністію»). Зрозуміло, що всі ці кроки, з голосуванням парламентарів включно, здійснювалися «під пильним оком» оточення Януковича. Водночас, сам глава держави або вдавав, що глибоко стурбований станом свободи слова («Янукович сказав Медведьку (Генеральному прокурору України. – О. М.) потурбуватися про свободу слова»), або переконував європейських партнерів, що з цим атрибутом демократії в Україні все гаразд («Янукович запевнив ПАРЄ, що на свободу слова він не зазіхає») [503; 501]. Таке своєрідне («неоімперське») акцентування уваги на демократичних свободах у контексті концепту «національна ідея» вбачаємо в тому, що В. Янукович був українським президентом лише за формою. Він публічно шанував державну атрибутику, ретельно дотримувався ритуалів та відповідної риторики у виступах, але не більше, бо «за змістом» лишався проросійським політиком. Про це, крім мовного закону «Ківалова-Колесніченка», свідчили Харківські угоди від 21 квітня 2010 р. про продовження терміну перебування російського флоту в Севастополі до 2042 р. та багато інших рішень і акцій. Проукраїнська позиція була ментально ворожою, відтак чужою й неприйнятною Януковичу, його політичному оточенню, електорату, не кажучи вже про кремлівських кураторів. Системна та послідовна боротьба зі свободою слова пояснювалася тим, що вона – боротьба – передбачала ствердження в суспільстві альтернативну українській національній ідеї думку, ідентичність, цінності.

Боротьба виявилася безкомпромісною, жорсткою, десь жорстокою. За весь пострадянський період висвітлення в медіа суспільно-значущих тем, серед яких були

не лише ідеологічні, а й «викривальні» (правові), пов'язані зі зловживаннями як центральної, так і місцевої влади, корупційною діяльністю депутатів та чиновників усіх рівнів, правоохоронних органів тощо, коштувало не одному журналісту життя. Згідно статистики, вбивство працівників медіа відбувалося щороку [дод. Г]. Загалом, як уже зазначалося, від 1991 р. до 2013 р. в Україні при різних обставинах офіційно загинуло 54 журналісти. Особливістю злочинів, точніше покарань за них, було те, що попри статус «резонансних», розслідування цих проваджень залишалося на рівні досудових розглядів, за винятком хіба що справи Г. Гонгадзе. Ті ж із них, що були класифіковані як «нешасний випадок» або «самогубство», узагалі губилися серед інших проваджень. Це свідчило, що протягом перших десятиліть новітньої державної незалежності журналістика, незважаючи на видимі проблеми, набувала помітної соціальної ваги, ставала чинником суспільних процесів, репрезентантом болісних місць перехідного суспільства і, відповідно, однією з небезпечних професій.

На запитання «команда якого Президента України, на Вашу думку, найбільше зашкодила ствердженню української національної ідеї», більшість опитаних респондентів відповіло, що політична сила та оточення В. Януковича. Інший погляд запропонував освітянин, військовик і політик С. Воронов, який аргументував твердження, що саме президент-втікач найбільше зробив для того, аби об'єднати борців за українську ідею: «Якщо хтось вважає, що найбільше шкодив... Янукович, то об'єднуючи проти себе опозицію у вигляді чітко виражених проукраїнських сил, Віктор Федорович, навпаки, кристалізував борців за національну ідею і давав тільки нові й нові поштовхи для подальшої боротьби за українську Україну» [дод. Е]. На нашу думку, сутність контрверсійних підходів до відповіді на це питання приховується в якості та відповідних оцінках політичної культури українських еліт. Не демонструючи готовності до національного єднання «за бажанням», вони виявляли ці наміри й зусилля «за потреби», тоді, коли до такого вибору був причетним електорат.

Отже, журналісти мали досить широкий спектр уподобань, симпатій, вибору. Щодо останнього, то це від обслуговування забаганок влади (незалежно від

національної ідеї) до дотримання норм високої моралі, що потребувало витримки, стійкості, інколи – готовності до самопожертви. Загалом медійники не завжди перебували на «висоті становища», належно оцінювали перспективи впровадження української національної ідеї. Певною мірою тому, що лібералізація суспільних відносин «пропонувала» ще одну альтернативу – тепер можна було вести особисту сторінку, також відкрито публікувати інформацію, а ще запрошувати до діалогу старих / нових партнерів.

Журналістика, як сфера реалізації думок, переконань, манер професійної поведінки медійників із приводу суспільно важливих тем, від 1991 р. зазнавала відчутних змін: і за формою подачі, і за змістом. Така трансформація залежала від «щедрості» матеріального забезпечення, технічного та технологічного прогресу, що назагал позитивно позначалося на розвитку медійної галузі. Не менш вагомими чинниками виявилися суспільно-політичні процеси, знакові для демократизації країни події, рішення керівництва держави, його взаємини з медійними власниками. Зрештою, процес інституційного становлення медіа України варто схарактеризувати як складний, неоднозначний, водночас поступальний і десь цілеспрямований.

3.3. Інспірування національного контенту в ЗМІ 1990-х – першої половини 2010-х рр.

З огляду на те, що до початку 1990-х рр. лідерам та всім учасникам національного відродження України не вдалося «революціонізувати» інформаційний (медійний) простір УРСР, головним здобутком можна вважати еволюційне інспірування національного контенту. Як це відбувалося надалі, тобто в 1990-х – у першій половині 2010-х рр., розглянемо в цьому підрозділі.

Попри те, що до початку 1990-х рр. поняття «національна держава» й «українська національна ідея» були вже теоретично обґрунтованими, для вищого керівництва держави, зокрема вихідця з комуністичної партійної системи Л. Кравчука,

якого було обрано Президентом України, звично й вигідно було її забути. Це він, власне, і зробив. Кравчук швидко «перекрашувався» в «українського патріота», на свій лад адаптувався до нових обставин, а надалі лавірував між націонал-демократами (представлених переважно західними областями), проросійською інтелігенцією Півдня й Слобожанщини, робітничим активом Донбасу. При цьому в східних і західних областях українську ідею люди розуміли справді по-різному.

Явищем «культивування регіональної ідентичності» або «регіональний патріотизм» дослідник Ю. Ніколаєць називає формування концепту «української національної ідеї» у жителів Сходу України, зокрема Донецької та Луганської областей, а також його представлення в медіа цих регіонів України [286, 86]. Нагадаємо, що наприкінці 1980-х рр. ЗМІ Донбасу стали своєрідним ретранслятором настроїв населення чи не всіх східних областей України. Варто також відзначити, що в той час вони значно більше критикували Москву – як центр ухвалення рішень, аніж, для порівняння, це мало місце в пресі решти регіонів України. Проте вона була специфічною: здебільшого стосувалася соціальної сфери. Деякий час топовою вважалася тема зростання заборгованості з виплати заробітної платні шахтарів. З цієї причини особливої гостроти в медіа Донеччини та Луганщини набували зауваження на адресу комуністичної верхівки, а союзні вибори народних депутатів СРСР 26 березня 1991 р. для кандидатів-комуністів узагалі виявилися на Донбасі провальними.

20 квітня 1991 р. газета «Вечірній Донецьк» мала сміливість надрукувати заяву Донецької міської ради народних депутатів з вимогою про проведення референдуму щодо висловлення недовіри союзному уряду та вирішення питання про відкликання народних депутатів СРСР від Донецька [88]. Зважмо, місцеві донецькі депутати зробили цей крок, «перестрибнувши» через республіканський на той час Київ. Було б, очевидно, помилково вважати таку «вольність» народних обранців Донецька однією з форм вияву української національної ідеї, хай навіть в соціально-економічному аспекті. Адже щойно Україна відновить свою державну незалежність, як фокус звинувачення в соціальних негараздах жителів Донбасу переміститься з Москви на Київ. Утім, тоді,

коли комуністичне керівництво України завзято закликало громадян або схвалити на «горбачовському» референдумі 17 березня 1991 р. збереження СРСР, або підтримати оновлений Союзний договір, який мав бути підписаний 20 серпня 1991 р., будь-які дії, що змушували Москву вагатися в «надійності» України, послаблювали її вплив, прямо чи опосередковано рухали «молодшу сестру» в бік національної ідеї, головним стрижнем якої ставало відновлення державної незалежності.

Згаданий вище «маніфест» місцевих (донецьких) депутатів сам собою в цьому контексті представляє певний пізнавальний інтерес. Тим більше, що перший крок на цьому шляху було зроблено – ще 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України [451, 29]. Водночас, на тлі розбурханого національно-демократичним рухом суспільного життя (ланцюг єднання 21 січня та Революція на граніті 2–17 жовтня 1990 р., однією з вимог якої було відтермінування підписання Союзного договору, не кажучи вже про менш масштабні, локальні акції), медіа, що ще продовжували виконувати роль органу комуністичної пропаганди, завзято «тягнули» Україну в новий Союзний договір. Про це свідчать назви тогочасних газетних публікацій: «Ліквідація Союзу – це повернення в середньовіччя» [46], «Сім разів відміряти» [375], «Я двічі відповім: так» [265]. При цьому цікаву тенденцію можна було спостерігати щодо молодіжної преси України: чи то відчуваючи неминучість змін, чи не вбачаючи сенсу замовчувати небажані для публікування теми, оскільки це ще більше привертало до них увагу з боку громадськості, регіональні видання Центру, Сходу, Півночі та Півдня України безапеляційно друкували альтернативний «союзному договору» погляд: «Прихильник повної державної незалежності України, економічної децентралізації, політичного плюралізму, деідеологізації державних і економічних структур, свободи і совісті, релігійного миру» [23]. Думка була тим більше цікавою для читачів, що її автор – політик, чиє ім'я ще кілька років тому лишалося табу для преси, в'язень радянських таборів, що віднедавно був обраний головою Львівської обласної ради народних депутатів – В. Чорновіл.

Отже, можемо зробити попереднє узагальнення, що, попри шалений опір комуністичного керівництва, яке усвідомлювало значення впливу медіа на настрої в суспільстві, навіть у середовищі підконтрольної йому преси, що виконувала роль пропагандиста, спостерігалася тенденція зміни поглядів на національну проблематику. Це ще було далеко від стандартів професійної журналістики, але у випадку із можливістю ствердження концепту «українська національна ідея» пробитися до читачів у вигляді не частих і коротких тез – це був відчутний істотний прогрес. Національно-демократичний рух, що ширився Україною, перехоплював політичну ініціативу. Поступово формувався прошарок активістів, які вирізнялися не лише громадянською позицією, професійністю, а й особистою мужністю. До таких належала частина українських медійників, котрі готували такі матеріали до друку, тиражували й розповсюджували газети: К. Коваль, О. Стогнієнко, Л. Даценко, Л. Блищик, С. Козак, також літературознавці П. Таланчук, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Р. Іваничук та ін.

Тут варто звернути увагу на результати опитування, яке газети «Жизнь Луганска» та «Наша газета» провели 1991 р. Тоді 54,9% респондентів назвали себе особливою спільністю людей, що мають джерелом походження і Україну, і Росію. А якщо зважити на той факт, що кількість опитаних (які дотримувалися думки – на Донбасі живуть переважно росіяни й представники інших народів, котрі «обрусіли») у 1996 р. зросло, порівняно з 1991 р., у геометричній прогресії – з 9,1% до 31,9%, то є підстави зробити висновок: до сприйняття української національної ідеї в актуальному наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. значенні, а це відновлення державної незалежності України – жителі східних областей не були готовими. Місцеві медіа, своєю чергою, усіляко підігрівали таку громадянську інфантильність. І це в кращому випадку, бо в гіршому – інспірували антиукраїнські настрої, «затягуючи» місцеве населення в пострадянську (неоімперську) ідейну парадигму [272, 35; 458, 13].

На тлі відсутності потужної цілеспрямованої державної політики в ідеологічній сфері в перше десятиліття незалежності України такі тенденції лише посилювалися. І дуже швидко знайшли вираження у вигляді занепокоєння від «посилення українізації»

на Донбасі. Історик Ю. Ніколаєць наголошує, що мовне питання стало однією з найбільш поширених тем у медіа Донбасу відразу після ухвалення 18 травня 1989 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про мови в УРСР» [146]. Дослідник зауважує, що наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. «у гаслах донбаських страйкарів широко розповсюдженою була вимога відмови від українізації російських шкіл, що фіксувалося на сторінках ЗМІ» [286, 91–100].

У випадку із висвітлення теми «українізація Донбасу» місцевими донецькими медіа про дотримання журналістських стандартів, що, як відомо, полягають у подачі кількох поглядів (якщо мова про конфліктне питання), узагалі не йдеться. Статистика ж щодо «посилення українізації Донбасу» полягала в тому, що 1989 р. у Донецьку відкрили першу й єдину на той час школу з українською мовою навчання. І як це зробили? Про поневірвання її колективу згодом була публікація в «Літературній Україні»: «А ця єдина в такому великому місті школа, відколи почався навчальний рік (число газети за 5 жовтня 1989 р. – О. М.) досі не має приміщення...» [372, 3]. До речі, місцева преса передбачувано ігнорувала цю тему, у чому простежувався стиль російських ЗМІ.

Надалі, фактично до середини 2010-х рр., мовне питання, як один із маркерів української національної ідеї, та й загалом національно-культурного відродження України, зберігало свою актуальність. У медіа Донбасу воно, водночас, поступалося більш токсичним українофобським публікаціям, автори яких акцентували увагу на «соціально-економічній, етнічній та політичній історії.., наголошували також на російських коріннях Донбасу.., на відсутності тісного зв'язку між регіоном і іншими українськими землями, а історію України протиставляли історії Донбасу» [286, 96]. Лідером за кількістю антиукраїнських публікацій дослідники називають газету «Салон Дона і Баса», що виходила з 1992 р. у Донецьку й тривалий час вважалася лідером регіонального ринку реклами. Маючи важелі впливу на суспільну думку, видання, очевидно, свідомо поширювало сепаратистські, проросійські наративи [454, 17].

Загалом ситуація була неоднозначною. З одного боку, Донецька та Луганська області України, як одні з густонаселених регіонів країни, зробили важливий внесок у відновлення державної незалежності, але надалі, через інфантильність суспільства, відсутність роз'яснювальної просвітницької роботи з боку офіційного Києва, комунікації між регіонами України та «завдячуючи» усе тим же медіа, які перетворилися на рупор місцевих бізнесових кланів, абсолютна більшість котрих швидко політично переорієнтувалися на Росію, східні області України так і не перетворилися на регіон ствердження української національної ідеї [286, 912–93].

Моніторинг медіа та електронних ресурсів Донеччини, Луганщини, південних областей за наступні десятиліття дає підстави стверджувати, що редактори сайтів здебільшого акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті історичних подій та політичних діячів жителями східноукраїнських і західноукраїнських областей. У цьому контексті показовими є дані за 2004–2013 «(пост)помаранчеві» роки. Ось деякі назви тогочасних статей: «Надання Бандері Героя України знеславило державу», «Польський шлагбаум для львовських бандеровців» [274; 315]. Часто така риторика співпадала з демагогією вороже налаштованих російських медіа [201]. Вряди-годи це набувало особливої гостроти. Так, згадане присвоєння 2010 р. Президентом України В. Ющенком звання Героя України С. Бандері викликало в медіа південно-східних областей справжній інформаційний бум: учасників та симпатиків Помаранчевої революції порівнювали з вигаданими «фашистами»: «Так звана ініціатива з присвоєння звання Героя України фашистському прихвостню С. Бандері цілком і повністю вписується в той курс на відродження фашизму, який Президент України В. Ющенко проводить з перших днів свого правління» [286, 97]. Причому подача інформації була такою, що ім'я лідера українського націоналістичного руху згадувалося поруч з іменами Й. Сталіна, А. Гітлера, які, зазвичай, негативно сприймалися населенням всієї України: «Герман вважає, що Бандера, Шухевич і Сталін залишаться героями українців» [83]. Варто лише додати, що інформаційний «бій» навколо постаті лідера українських націоналістів ХХ ст. відбувався в умовах приходу до влади В. Януковича,

коли все проросійське «підняло голову» [135]. Показово, що перший публічний виступ четвертого президента – звернення до «штабістів» і представників ЗМІ після встановлення результатів голосування 8 лютого 2010 р. – він виголосив російською мовою. Його ж інавгурацію наживо транслювало 10 телеканалів: «Перший національний», «1+1», «Інтер», «Україна», «Новий канал», «ICTV», «СТБ», «5 канал», «24 канал» та «Рада».

Очевидно, що системні й перманентні медійні маніпуляції були спрямовані на те, аби формувати в глядацької (читацької) аудиторії асоціативний ряд, спроможний викликати негативне ставлення до відомих діячів, у згаданому випадку – лідера національно-визвольного руху С. Бандери. Позиція російських ЗМІ була аналогічною. Зокрема, МЗС Росії відреагувало на цей «новинний серіал» так: «...ЗМІ та громадські структури висловилися вичерпно, тональність цих оцінок варіює від їдкої іронії до жорсткої критики, що повною мірою відповідає настроям громадської думки Росії» [286, 97–99]. По суті в такому збігу поглядів відчувалися ознаки гібридної війни.

Для кращого розуміння проблем, пов'язаних із інспіруванням в Україні національного медійного контенту, доцільно було провести порівняльний аналіз регіональних відмінностей. Він засвідчив, що в «антибандерівській» риториці ЗМІ східних областей відчутно відстали від медіа центральних областей, десь орієнтовно на півтора-два десятиліття. Пригадаймо, як ще 17 липня 1990 р., тобто наступного після прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України, «центральна» газета «Черкаський край» вийшла з заявою від редакції, де були такі слова: «Ніхто не стане на коліна перед червоно-чорним бандерівським полотнищем, заплямованим кров'ю невинних...» [355]. У період Помаранчевої революції про подібний «демарш» черкаських журналістів уже не могло бути й мови [462, 82–87].

Ситуація в медіа південно-східних областей України була інакшою. У контексті відображення концепту «українська національна ідея» вона позначалася кількома принциповими особливостями. По-перше, територіальна близькість до Росії, відповідно, певна суміжність інформаційних, економічних, соціальних зв'язків; відтак

геополітичний чинник, що був «під їхнім впливом» і «формував» світоглядні погляди жителів цих регіонів. По-друге, здебільшого вкрай обмежена чи й узагалі відсутня інформаційно-просвітницька політика Києва щодо ідеологічних та світоглядних засад, похідних від них проблем, що набули першочергового суспільно-політичного значення відразу після відновлення Україною державної незалежності. По-третє, свідомо маніпулятивна позиція підконтрольних медіа, котрі радше упереджено, аніж через (не)професійність позбавляли свою читацьку (глядацьку) аудиторію альтернативних поглядів на «неоднозначних» історичних діячів та інші подібні питання; кажучи інакше, жителі південно-східних регіонів України були позбавлені можливостей отримувати неупереджені, тим більше проукраїнські тлумачення історичних подій. По-четверте, маніпулювання політиків, їхніх помічників («експертів») «завжди актуальною» соціально-економічною проблематикою. Робити це було нескладно, адже чиновники з «хлопським мисленням», і як у часи І. Франка, жили за логікою «дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше» [410, 141; 441, 437].

Ця сфера, як зазначено вище, час від часу набувала особливої гостроти, у перше пострадянське десятиліття, зокрема, вона 5 разів призводила до болючих для всіх шахтарських страйків. Варто нагадати, що сама спроможність «себе нагодувати» була одним із важливих мотивів голосування жителів східних областей за незалежність України. А невдачі уряду України в соціально-економічній політиці зазвичай викликали не лише критику, а й ментальне несприйняття політики загалом, у тому числі в іншій – гуманітарній сфері.

Дослідник Ю. Ніколаєць справедливо зауважує, що «одним із результатів формування образів історичної пам'яті населення Донбаського регіону його пресою впродовж 2000–2010 рр. стало нав'язування думки про державність України, мовляв, як «тимчасового непорозуміння», «необдуманого вияву місцевого націоналізму», «невиваженого кроку» такої собі російської провінції, що нібито завжди була в руслі загальноросійських інтересів» [286, 95–99]. Щоправда, така позиція не була абсолютно

домінуючою. Згідно з результатами соціологічних опитувань, проведених центром «Социс» восени 2010 р., «населення негативно сприймало можливість федералізації України, або передачі Російській Федерації... Криму та Донбасу» [286, 99]. У цьому випадку регіональна (донбаська) ідентичність розглядалася в місцевих медіа як засіб протистояння «невваженим крокам» політичного керівництва України на чолі з В. Ющенком, яке ніби «ініціювало загострення стосунків з Росією...» [439]. В унісон цьому зовнішньополітичний курс, що не мав бути орієнтованим на поглиблення співпраці з північно-східним сусідом, медійники називали «шляхом, що призведе до ліквідації бодай найменших здобутків української незалежності» [198]. На цьому тлі мовна практика, додержання українських традицій, усвідомлення національної приналежності взагалі не розглядалися як щось важливе й затребуване для мешканців Донбасу й Півдня України.

Відтак концепт «українська національна ідея» в ЗМІ східних регіонів України мав своєрідне вираження: він характеризувався інформаційною політикою, що по суті перебувала у фарватері російської пропагандистської системи щодо України, її «політики пам'яті» [188, 244].

У контексті інспірування концепту «українська національна ідея» в медіа різних регіонів України варто окремо простежити досвід західноукраїнських регіонів. На той час Львів (разом із Києвом) став своєрідним лідером за кількістю «неформальної преси». Про що власне йдеться? Згідно з матеріалами фондів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, «неформальні» видання в 1989 р. виходили під 107 назвами. Основна їхня частина була започаткована новоутвореними партіями й громадськими об'єднаннями. Мова йде, зокрема, про «Вісник Руху», «Зелений світ», «Демократ», «Вибір», «Вільне слово», «Віче», «Ломикамінь», «Рідний край», «Визволення», «Вільна земля» та ін. Ці видання, що ідентифікували себе за модним тоді словом «часопис», не були схожими на періодику ані за змістом, ані формою. Їх друкували на машинках, а тиражували на ротопринті. Зазвичай вони не відповідали стандартному формату, не мали реєстрації, а їхній наклад не перевищував тисячу

примірників. Теми, що їх порушували дописувачі й, відповідно, редактори, були або теми-табу для радянської преси, або такими, що зберігали комуністичний «присмак» у подачі матеріалів. І це попри те, що на сторінках неформальної преси дедалі частіше піднімалося питання самостійності України, її суверенітету, національної символіки.

Знаковою подією став вихід заснованої Львівською обласною радою газети «За вільну Україну». Часопис швидко набував популярності не лише в західноукраїнському регіоні, а й інших областях України. Виходячи у світ 6 разів на тиждень, він став суттєвою альтернативою комуністичній пропагандистській пресі. Уже в першому числі головний редактор В. Базів у «слові до читачів» сформулював одну з цілей, що, по суті, збігалася з ключовою складовою української національної ідеї: «Найвища ціль газети, яка оправдовує її політичну місію, – побудова незалежної, соборної, демократичної Української держави, стабільний мир у Європі немислимий без розв'язання українського питання на користь українського народу» [40]. На такій ідеологічній платформі часопис активно включився у висвітлення безпрецедентних на той час подій у політичному й суспільному житті. Підвищений інтерес читачів викликали статті: «Політична ситуація в Україні і завдання Руху. Доповідь Івана Драча», «Україна буде абсолютно самостійною», «72-й річниця утворення Західноукраїнської Народної республіки присвячується» [314; 169; 469].

Завдяки актуалізації питань українського національного відродження популярності набула газета «Молода Галичина» (до 1989 р. – «Ленінська молодь»). Вона друкувала програмні інтерв'ю кандидатів у народні депутати України від опозиційно-демократичних сил – В. Чорновола, М. Гориня, Б. Гориня, І. Юхновського, І. Калинець та ін. [461, 10–11].

А втім, в історіографії цієї проблематики ми натрапляємо на контрверсійні оцінки інспірування національного контенту в ЗМІ. Так, В. Владимиров дорікатиме медіа «Правобережної України, а, особливо, західних областей» надмірною захопленістю темою національного відродження України, звеличенням імен Є. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери, цитуванням їхнього бачення української ідеї

[71, 164]. Редакторам часописів діставатиметься за такі слова: «Вже майже всі імперії розвалилися під тиском революційних, національно-визвольних змагань поневолених колоніалізмом народів. Залишилась одна, проте найжорстокіша, найбільш варварська імперія в історії людства, яка стоїть, як гнила колода, на шляху до побудови справжнього справедливого і вільного ладу – російсько-комуністична імперія» [163, 1027]. Парадоксально, але подальший перебіг подій, зокрема й російська війна проти України, підтвердять правдивість не науковців, а якраз журналістів. Висловлена ними ідея розколу та дефрагментації Росії набуде актуальності й вже спокійно сприйматиметься чи не всіма.

Не оминатимуть критикою історики, учені-гуманітарії й занадто «різкі заяви», так би мовити, «перехідного періоду» [455, 5–6]. Так, навіть у номерах регіональної партійної преси, де йшлося про відзначення річниці ухвалення Декларації про державний суверенітет України, більшість матеріалів, хай навіть із благозвучними назвами «Крила наших надій» тощо, були наповнені словами про «суверенну Україну, але за союзний договір» [6]. В унісон ішлося про перестороги від небезпеки «хутірського націоналізму»: ми, мовляв, «не повинні дозволити ошукати себе привидам минулого, які паморочать декому голови бандерівськими прапорами. Я – за Союз» [6]. Утім, навіть сама українська автура визнавала, що різниця між подачею матеріалів Києвом і Львовом – три роки («Вся суть у ракурсі. Київський – на всю республіку – подає, як треба, львівський – на західний регіон – як є») [234].

Тож, попри строкатість і неоднозначність відображення української національної ідеї у 1990-х – першій половині 2010-х рр., можемо стверджувати, що вже сам факт появи на зламі епох альтернативної до комуністичної преси неформальної преси, й, відповідно, альтернативної думки був позитивним явищем у формуванні медіасередовища України й ствердженні його своєрідним суб'єктом демократичного відродження національної держави. Ба більше, учорашня / сьогоднішня комуністична преса, відчуваючи неминучість політичних змін, інколи дозволяла собі подавати матеріал не лише в традиційному для себе стилі, а й без маніпуляцій і перекручувань.

Наявність діаметрально протилежних трактувань, як подій національно-демократичного відродження, так і власне концепту «українська національна ідея» у медіа східних регіонів України і західних були зумовлені кількома чинниками. Передусім територіальною близькістю до східних регіонів України Росії, котра мала на них значний інформаційний вплив, а також тією обставиною, що чимало мешканців Донецької та Луганської областей ідентифікували себе або росіянами, або представниками інших національностей, котрі «обрусіли». Відтак національна ідея, що була представлена у ЗМІ Донбасу, мала специфічну обумовленість тотальним російським впливом і по суті своїй не була українською національною. Вона не лише толерувала, а й пропагувала зближення з північно-східною країною, яка від моменту розпаду СРСР не залишала спроб повернути Україну під свою імперську залежність.

Регіональні медіа центральних регіонів, для прикладу – Черкащини, попервах дотримувалися кремлівського пропагандистського шаблону у висвітленні тем українського національного відродження. Водночас центральні медіа перебували на засадах таких собі подвійних стандартів. З одного боку, вони постійно видавали матеріали про «радянську суверенність України, але в складі Союзу», «неможливість вижити самотійно», «небезпеку, котру несе в собі героїзація УПА», з іншого, не цуралися тем українського героїчного минулого, що особливо помітно було в матеріалах до 500-річчя утворення козацтва – «Всі ми діти твої», «Великий вогонь повернення», «Козацькому роду нема переводу» тощо [331; 212, 4–5; 373, 1; 476, 97].

У перші роки державної незалежності України панував інформаційний вакуум, який невдовзі був змінений пошуком сенсів, наповнення новим змістом «крамольних» у недалекому минулому понять. Аналіз матеріалів численних центральних та регіональних видань дає підстави зробити висновок, що протягом 1990-х рр. концепт «національна ідея» в ЗМІ зустрічався рідко. До того ж контекстом його застосування здебільшого були сюжети «соціокультурної інтеграції суспільства» [353, 115]. Але час вимагав більшого. Як слушно зауважував із цього приводу літератор Д. Павличко, «...національна ідея спрацювала на етапі самотійності України, і саме ця ідея на етапі

державності мала б ще працювати» [294]. Однак через відсутність люстрації комуністичних кадрів цього не сталося – «її не прийняли, не зрозуміли, відсунули вбік високі чиновники, при звичаєні до гнучкого патріотизму, який у Львові славить Мазепу і Грушевського, а в Донецьку боїться слово сказати українською мовою» [294]. Ідейну (ідеологічну) плутанину Д. Павличко пояснював відсутністю урядової національної політики, «...суб'єктом якої був би народ, як суверен держави, її творець» [294].

Про ідейний вакуум у медіа першого пострадянського десятиліття радник Президента України (2005–2010), радник Секретаря РНБО, народний депутат України III скликання І. Діак писав так: «...Старої національної ідеї досягли, а над змістом нової, сучасної ідеї ніхто не замислився, адже ніхто особливо не думав, що саме робити після того, як державність буде виборена. Щодо цього існували тільки загальні та вельми туманні уяви про демократію та внутрішній устрій, що розв'яже проблеми всіх та кожного, щонайменше, забезпечить народ дешевими сільськогосподарськими продуктами. Їх достаток стане таким, як повітря, снігу взимку і води у морі» [125]. Власне така чи подібна їй «соціально-економічна» риторика, що відлунювала минулим, була домінантною в медіа України й надалі, принаймні до революційних подій 2004 р. [456, 3]. Основним спонукальним мотивом міркувань авторів щодо національної ідеї лишатиметься прагнення підбити підсумки певного періоду суспільних трансформацій в Україні напередодні, під час та після закінчення виборчих кампаній. У такому сенсі ЗМІ тут будуть дуже затребуваними. Так, у всеукраїнських виданнях – газетах «День» і «Дзеркало тижня» – поняття «національна ідея» у 1999 р. згадувалося 3 й, відповідно, 7 разів, 2004 р. – 5 і 12 разів, 2005 р. – 7 і 16 [456, 7–13]. Його зміст трактували по-різному, частіше як чинник та заклики до об'єднання нації, як показник усе того ж економічного піднесення країни та зростання добробуту населення, як ключова ознака державності, історичних традицій, також як пріоритетність особистості, соціальної справедливості чи просто сучасна ідеологія. Той факт, що за частотою згадувань такі важливі складові національної ідеї як державність та ідеологія опинилися на четвертому та, відповідно, восьмому місцях, дослідник О. Ромашко пояснює виявом

громадської думки, що Україна, як суверенна держава, відбулася. Прийдешні події засвідчать «зайвий оптимізм» у цих словах.

Сплеск медійної активності навколо теми національної ідеї чи не найбільше був пов'язаний із президентською виборчою кампанією 2004 р. Основна боротьба тоді розгорнулася між провладним кандидатом, чинним Прем'єр-міністром України В. Януковичем, якого підтримував Президент України Л. Кучма й Кремль, та кандидатом від опозиції, народним депутатом від «Нашої України» В. Ющенком. Другому висловлювали свої симпатії США й країни ЄС. На той же час найбільших масштабів набула кремлівська політтехнологія про, нібито, поділ (історичний, ментальний, електоральний) України на «східну» й «західну». Москва робила все, аби проросійського В. Януковича підтримували південно-східні регіони, тоді як симпатії виборців західних і центральних регіонів до опозиційного В. Ющенка вони подавали як «русофобські» й навіть «нацистські». Медіа також розділилися за регіональних принципом на «помаранчевих» і, відповідно, «синьо-білих» [133].

Так, у Луганській області державні й недержавні ЗМІ, згідно з оцінками аналітиків, «обслуговували» провладного кандидата. У регіоні не було жодного медіа, де дотримувалися б принципу рівних умов для обох кандидатів, як це було передбачено ст. 60 Закону «Про вибори Президента України» [148]. Прикметно, що на місцевих телеканалах «ЛОТ», «ЛКТ», «ЛТ» панувала справжня монополія В. Януковича. Не було секретом, що на тій же Луганщині, котра межує з «небайдужим» до України північно-східним сусідом, велику роль у зомбуванні виборців відіграли російські федеральні телеканали, що панували в кабельних мережах. Натомість у західних областях України навіть сам кандидат В. Янукович був небажаним гостем. Доречно згадати «ячний замах», що стався 24 вересня 2004 р. [5]. Тоді в кандидата від влади, який прибув до Івано-Франківська з метою агітації й саме виходив з автобуса, курячим яйцем поцілів студент Прикарпатського університету Д. Романюк. Курйозна подія істотно вплинула на рейтинг В. Януковича, змінила хід виборів.

Щодо ЗМІ центральних областей України, то вони також були переважно «біло-синіми». Річ у тім, що на той час мережа регіональних державних телерадіокомпаній лишалася представленою в усіх 24 областях України й АР Крим. А вони, маючи фінансування з обласних бюджетів, вимушені були здійснювати агітаційну кампанію на користь провладного кандидата. Хоча, траплялися випадки представлення на регіональних телеканалах опозиційного кандидата В. Ющенко, як це, зокрема, відбулося в Черкасах, на «ВІККА» та Телестудії авторського телебачення «Студія-2».

Після Помаранчевої революції в центрі суспільної уваги опинилася тема зовнішньополітичного курсу, передусім у контексті повернення України до статусу позаблоковості. Проблематика знайшла своє відображення переважно в новинах та тематичних передачах всеукраїнських медіа. Заразом «восени та взимку 2004–2005 рр. у центрі уваги опинилися ті проблеми соціокультурного та інших розколів, які постали у вигляді реальної загрози громадському миру й суверенітету» [353, 122].

В історіографії ствердилася думка про очікувану інтенсифікацію публічної дискусії щодо змісту національної ідеї, ще більшого її спрямування на об'єднавчу перспективу, універсалізацію національної ідеї як такої, спроможної слугувати консолідації різних соціальних, етнічних, конфесійних, релігійних груп в єдину політичну націю. Утім, об'єднавчої риторики вистачило хіба що на період помаранчевої ейфорії [462, 88]. Уже наприкінці 2005 р. представники нової влади змушені були зайняти позицію оборонців базових засад національної ідеї: «Скільки серед нас здатних витерпіти матеріальні труднощі, але не піти на торги зі своєю совістю та гідністю? Хто зараз, перш ніж чогось вимагати від України, запитає в себе: А що я для неї зробив? Те, що дбав за хліб для себе і сім'ї, – то це ще не все, адже тільки волів задовольняють повні ясла, а свиней – корито» [376]. Як бачимо, суспільство, політикум фактично поверталися в режим «дискусії з минулим».

А втім, такий контент, та ще й з домінуючою емоційною складовою, практично не мав шансів потрапити до широкої глядацької (читацької) аудиторії. Передусім тому, що його друкували у виданнях, які мали малі накладки. По-друге, як свідчить аналіз

опрацьованих медійних матеріалів, у медіасередовищі, що дедалі більше потрапляло під вплив політично зацікавлених власників, не спостерігалось тенденції на наукову чи бодай публіцистичну дискусію з приводу національної ідеї. З цього приводу небезпідставну критику українських медіа згодом (2012) висловить аналітик С. Дацюк: «...З 2006 року відбувається поступовий відхід медіа від позиції загального блага. Медіа стають усе більш споживацькими, налаштованими на розваги, менш змістовними, в принципі не інтелектуальними» [134]. Він мав на увазі загальноукраїнські медіа, проте тенденція була типовою й для регіональних.

Тоді ж помітним стало спрямування на «соціалізацію» (соціальну сферу) медійної тематики. Ментально воно кореспондувалося з колишніми радянськими поглядами. Зазвичай ішлося про подорожчання комунальних тарифів, так зване «економічне зубожіння» (що спонукало всі влади оголошувати «боротьбу з бідністю»), низькі пенсії й загалом будь-які соціальні виплати. Словом, про весь набір соціально дразливих тем, що їх політичні опоненти використовували в дискусіях.

Не в останню чергу така риторика була результатом політтехнологій опозиційних на той час політиків від Партії регіонів, блоку В. Медведчука «Не так!», Комуністичної партії України та ін. Це були проросійські сили, які вдавалися до жорстких медійних маніпуляцій соціального характеру, що знаходили (бодай на короткий час) відгук у населення. Не випадково одним із перших своїх президентських указів В. Янукович задекларував «боротьбу з бідністю». Він отримав назву «Про невідкладні заходи з подолання бідності» і став свого роду популістською відповіддю Януковича на запит, який існував у все ще пострадянському за світоглядом суспільстві [423]. За умови, що аналогічного запиту на питання національного відродження, ствердження, розвитку не було, кілька років тематика національної ідеї перебуватиме на периферії актуальності й медійної активності.

Сам лідер «регіоналів» В. Янукович, його оточення та кремлівські куратори (не в останню чергу найняті політтехнологи) спростили й примітивізували тематику національної ідеї. Це простежувалося ще під час перебування Януковича в 2006–2007

рр. на посаді Прем'єр-міністра України. Тоді було заявлено, що вона нібито в тому, аби «любити свою сім'ю, державу, землю, працювати, а не шльопати язиком» [499]. На тлі електоральних розчарувань помаранчевими політиками такі медійні маніпуляції дали свій результат – на президентських виборах 2010 р. Янукович здобув перемогу з результатом у 12 млн 481 тис. 268 голосів виборців, тоді як чинний глава держави В. Ющенко опинився з 1 млн 341 тис. 539 голосами лише на п'ятому місці. Показовою в цьому контексті була статистика по областях. Мова йде, зокрема, про показники чергових виборів до Верховної Ради України 2007 р. Із 32,14% голосів виборців на перше місце в парламентських перегонах тоді вийшла Партія регіонів. Уже під час президентської кампанії 2010 р. її лідер істотно покращив особистий результат у центральних, північних областях і на Заході України, а східні й південні області та АР Крим і так були «синьо-білими». «Єдиним винятком на цих виборах Президента стала Чернігівська область. Там Янукович 17 січня 2010 року набрав на 1,2% менше від показника партії регіонів 2007 року» [64].

Окремий дослідницький інтерес представляє динаміка електоральної прихильності до Партії регіонів і В. Януковича в такій західноукраїнській області, як Тернопільська. На позачергових виборах до обласної ради в березні 2009 р. Партія регіонів набрала в ній 43 тис. голосів. А менше ніж за рік, уже на президентських виборах, за Януковича віддали голоси 60 тис. виборців регіону. Цікаво, що раніше, у 2004 р., за лідера «синьо-білих» голосувало лише 20,5 тис. виборців. Тобто за період перебування при владі помаранчевих електорат проросійського політика на Тернопільщині зріс майже втричі.

Проведений аналіз матеріалів медіа та усноісторичних польових досліджень дає змогу зробити висновок, що на виборах 2010 р. «регіональні» політтехнології, розроблені не без участі московських кураторів щодо пріоритетності соціальної складової над національною (а саме вона була домінантною в політиці Президента України В. Ющенка), спрацювали. Це засвідчила динаміка зростання популярності Партії регіонів у період між 2004-м та 2010-м рр. практично в усіх регіонах України.

Водночас, регіоналам «посприяла» світова економічна (фінансова) криза 2008 р., що, безумовно, негативно позначилася на господарстві України та соціальному становищі її громадян. На це й було зроблено розрахунок. Особливістю програми В. Януковича було те, що жодного разу – ані 2004-го р., ані 2009-го – у ній не згадувалося слово «нація». Щоправда, аби задекларувати «цивілізованість», «європейськість» політика, були запропоновані певні ритуальні словосполучення – «національні механізми самоорганізації та консолідації», «самобутні національні культури», «національна економіка» та ін. [306].

Та це, схоже, не викликало запитань у людей, принаймні, під час виборів. Аналіз репрезентативних джерел засвідчує, що у виборчій програмі В. Януковича були відсутні такі «гострі» дискусійні питання, як віра, відновлення «історичної пам'яті окремого соціуму», повернення з забуття знакових для України історичних постатей, котрі все ще подавалися як «неоднозначні» [137, 230]. Передбачуваним винятком стали тези з виборчої програми 2009 р. про надання російській мові статусу другої державної.

Загалом у політичному сенсі маніпулятивні технології на домінування соціальної тематики, свідоме замовчування проблем історичної пам'яті, національного відродження виявилися дієвими. Це дало змогу В. Януковичу під час перебування 10 грудня 2009 р. на Рівненщині та Волині заявляти про те, що він впевнено почувається у західних областях України («...Немає різниці між Сходом і Заходом, Центром і Півднем за рівнем життя людей. Люди скрізь живуть погано і це їх об'єднує у, м'яко кажучи, негативному ставленні до чинної влади») [498].

На тлі такого очевидного повернення в радянське минуле інспірування національного контенту постає як не як вузько політична проблема, а питання самозбереження, виживання. Тут доречно зайве наголосити на очевидній відсутності в пострадянському суспільстві запиту на національну ідею. Ця обставина й дала змогу лідеру Партії регіонів використати спрощену в смисловому значенні риторіку, аби здобути перемогу на президентських виборах 2010 р. Ставка на нібито готовність

вирішувати найважливіші (а фактично другорядні) соціальні проблеми дала тимчасовий, але ефективний результат. Що ж до обіцянок надати російській мові статусу другої державної, то вони по суті репрезентували своєрідний варіант відповіді на впровадження (анти)національної ідеї, відповідної політики пам'яті [454, 159]. Він був озвучений вустами «регінала» В. Колесніченка, до речі, одного зі співавторів так званого «мовного закону Ківалова-Колесніченка». В етері ток-шоу «Велика політика» з Є. Кисельовим це прозвучало так: «Жителі Півдня і Сходу (України. – О. М.) не пропонували взяти знамена вбивць Бандери і Шухевича і знищити тих, хто не розуміє якоїсь мови. Жителі Півдня і Сходу не закликають комусь говорити: валіза, вокзал, Австро-Угорщина. Львівським і галицьким діалектом засмічений наш етер. А те, що нам пропонують – це відрижка тих окупантів, які окупували ту територію (частину Західної України. – О. М.), яка ...приєдналася до України» [43]. Зневажлива й українофобська, по суті промосковська риторика народного депутата України, як мінімум, залишила байдужим ведучого Є. Кисельова – російського журналіста, який позиціонував себе «демократичним», приїхав на заробітки в Україну через придушення свободи слова в Росії, але ментально не позбувся імператив неоімперськості.

Зрештою, такі меседжі на центральних телеканалах України періоду президентства В. Януковича набули системного характеру. У програмі «Свобода слова», присвяченій статусу воїнів УПА, тодішній голова Харківської ОДА М. Добкін цинічно вигадував: «...Ми завжди залишимося непотребом суспільства, якщо не зможемо побороти у собі бацилу фашизму і націоналізму» [408]. У цих словах державного службовця звучав прямий натяк на ідентифікацію воїнів УПА в стилі російської неоімперської пропаганди.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що відразу після зміни статусу з опозиції на владу Партія регіонів відкоригувала медійну риторіку: тема бідності невдовзі зникла, «актуальна» соціально-економічна проблематика тепер подавалася як заклики до всіх керівників комунальних підприємств «...після виборів... не піднімати ціни, бо це неприпустимо» [502]. А ось концепт «національна ідея» у медіа,

насамперед центральноукраїнських, набув помітно протилежного, тобто українофобського звучання. Подібна ситуація спостерігалася і в регіонах, щоправда, більшою мірою медійний контент визначався там місцевою кон'юнктурою.

Наприкінці 2011 р. генеральний директор Черкаської ОДТРК «Рось» Ю. Уздемір, який приїхав керувати черкаським медіа із м. Харцизька Донецької області, принагідно повідав про те, які програми були на той час найрейтинговішими: «Рось шукає таланти», «Серцю не накажеш», «ЧСН-постфактум», «Живе багатство України», «Вухаті та хвостаті», «Автодруг», концерт Лесі Харченко [82]. Шість із семи згаданих програм – це розважальний контент. Варто зауважити, що в цьому переліку одна суспільно-політична програма – інформаційна, а програм історичного, політичного, просвітницького характеру, наповнених будь-яким роз'яснювально-інтерпретаційним змістом, не було взагалі. Поглиблений розгляд інформаційного контенту засвідчив, що відсутність наукового й узагалі будь-якого інтересу до історичного минулого України – визначальна ознака й тенденція розвитку регіональних медіа часів президентства В. Януковича. Узагальнено з іншими рішеннями та діями її можна назвати політикою «закручування гайок» навколо теми свободи слова.

За допомогою контрольованих владою медіа В. Янукович намагався залякати людей, звужити вплив громадянського суспільства, проте отримав зворотній ефект: протестні акції у «конвенціональній формі» спочатку податкового майдану, згодом – мовного [342, 222]. І попри те, що поборники податкової справедливості й мовних стандартів мали різну мотивацію – приватного підприємництва й ідеологічну – вони, разом з іншими чинниками, достатньо ефективно окреслювали політичний режим Януковича як диктатуру, причому і за змістом, і інституційно. Його апогеєм стали так звані «диктаторські закони». Законодавчі акти, проголосовані 16 січня 2014 р. з порушенням процедури, були ухвалені підняттям рук, без використання системи «Рада» й мали на меті «криміналізувати» опозицію, громадський рух як такий. Фактично це були імплантовані норми російського законодавства, зокрема такі його антидемократичні положення як «екстремістська діяльність» та «іноземний агент» [1].

Ухвалення цих законів призвело до найгострішого політичного та силового протистояння, відомого під назвою «Євромайдан» або «Революції Гідності» [28, 22].

На той час протести вийшли за межі Києва й охопили багато областей України. Роль основних інформаторів про події Революції Гідності взяли на себе соціальні мережі (social networking service – англ.). Мова йде про вебсайт або іншу службу у Веб, що давала змогу користувачам створювати (напів)публічну анкету, скласти список користувачів, з якими вони мали зв'язок, переглядати список власних зв'язків [30].

Поява так званого «мережевого суспільства» по суті стала своєрідним чинником розгортання протестних рухів у всьому світі. І тут Революція Гідності в Україні не була винятком. Тоді як особливістю традиційних медіа в Україні став у кращому випадку новинний контент з нейтральною подачею матеріалу. Взагалі ж за рейтингом «Індекс свободи слова» від «Репортерів без кордонів» Україна за президентства В. Януковича опинилася на 131 місці. Це трапилося вже 2010 р., тобто в рік, коли він «тріумфально» переміг на виборах. Це дуже низький показник свободи слова, який надалі не змінювався: 2013 р. (завершення каденції Януковича) Україна займала в рейтингу ганебне як для європейської країни 126 місце [171]. Ті ж медіа (переважно телеканали «Інтер», «Україна», «1+1», ICTV), що належали приватним особам і компаніям, хоча й демонстрували удаваний плюралізм, були лояльними до влади.

Іміджевою особливістю українських ЗМІ епохи В. Януковича, на думку дослідника О. Довженка, було те, що «джинса» втратила характер головної медійної проблеми. Натомість з'явилася інша – більш системна й серйозна: «...Ті порушення, які ми спостерігаємо зараз, є наслідком централізованої інформаційної політики, тобто певних «меседжів», які посилаються з Банкової..., що журналісти... отримують настанови щодо певного позитивного ставлення до влади... Ця самоцензура заснована на абстрактних вимогах, вона... повністю зв'язує журналістам руки» [140]. У таких умовах говорити про інспірування національного контенту в медіа не доводилося.

Загалом у період з листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р. (розстрілу Небесної Сотні), тобто навіть у найдраматичніші дні Революції Гідності, згадані вище

телеканали займали вичікувальну позицію. Ця обставина забезпечила соціальним мережам, блогерам та активній меншості громадських діячів роль ньюзмейкерів (newsmaker – англ.), ретрансляторів подій, визначила їх як тих, хто власне творив в Україні історичні зміни. Водночас, традиційні медіа (мова насамперед про загальнонаціональні, бо головні події відбувалися тоді в Києві) залишилися, попри наявні технічні можливості, на периферії суспільного оновлення.

Причинами такого явища не варто вважати лише тотально контрольований корупційним державним апаратом та «сім'єю» Януковича інформаційний простір. Проблема була набагато глибшою й особисто торкалася медійників, їхньої (не)готовності відстоювати професійні стандарти журналіста. Мова йде про честь і гідність, бажання й рішучість перебувати у фарватері важливих змін, як це було напередодні інших важливих подій, наприклад референдуму 1 грудня 1991 р.

Після втечі Януковича до Росії, якій він віддавав перевагу протягом усіх років свого перебування на посаді Президента України, ситуація зі свободою слова відчутно покращилася – в українські ЗМІ повернувся плюралізм. Тоді ж український медійний продукт почав втрачати тотальну залежність від російського впливу, а ідеї «русского мира», вочевидь, «назавжди будуть відкинуті більшою частиною українського суспільства» [229]. Оновлений порядок денний в інформаційному просторі як такому «повернув» у поле зору медійників тему українського національного відродження. Багато в чому вона зазвучала по-новому. Причиною такої модернізації (крім згаданих вище) стала причетність / участь у громадсько-політичних процесах молодії, умовно більш «непострадянської», а національно-свідомої генерації українців.

Отже, протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр. інспірування національного контенту в ЗМІ України позначалося як окресленою в підрозділі 3.1 збіжністю, так і певними відмінностями. Радянська спадщина виявилася живучою, що було пов'язано не стільки з бажанням людей дотримуватися традицій, як відсутністю революційних змін в ідеології, політиці, кадровому питанні, повсякденні тощо. Унаслідок такого своєрідного історичного компромісу, політико-медійний дискурс перших десятиліть

державної незалежності лишався «напіврадянським». Надалі ситуація коливалася, залежно від настроїв у суспільстві, а, особливо, усе тієї ж політичної кон'юнктури. Це добре було помітно у регіональних відмінностях. На нашу думку, за два з половиною десятиліття національний контент медіа не набув ознак універсальності.

Висновки до третього розділу

Аби вести мову про дискурс «українська національна ідея» у пострадянську добу, варто попередньо з'ясувати сутність відповідних суспільних явищ, чітко уявити й простежити історичний контекст їхньої трансформації. Проведена розвідка дає підстави визначити хронологічні етапи таких процесів, а отже, оптимізувати структуру дослідження – це кінець 1980-х рр. та набагато триваліший період 1990-х – першої половини 2010-х рр. Щодо формування національної ідеї, то медіа тут представлено, з одного боку, як своєрідний «майданчик», з іншого, «суб'єкт» такої трансформації.

Тематично-іміджеві показники діяльності медіа УРСР кінця 1980-х рр. тривали в річищі тогочасних суспільних пертурбацій, що їх можна окреслити як кризу комуністичного режиму й, водночас, першими кроками наближення до сучасних демократичних, орієнтованих на кращі світові стандарти медіа. Їхня тематично-іміджева діяльність була «вмонтована» в чинну систему суспільно-політичних відносин, панівну ідеологічну доктрину. Її визначали відповідні алгоритми існування й функціонування, серед яких ми виокремлюємо принципи чи не тотальної орієнтації на політичну кон'юнктуру та готовності до компромісів між «старим» (звичним, усталеним) і «новим» (затребуваним). Не дивно, що формування національної ідеї, що в той час почало привертати увагу опозиційних українських політиків, частини громадськості, окремих журналістів, також виглядало як все та ж підпорядкованість поточній кон'юктурі. Провідна роль «українізації медіа» належала переважно ідейним борцям старшого й середнього віку, що апріорі спонукало міркувати й діяти в контексті (пере)осмислення пережитого, минулого. Така традиція зберігатиметься надалі – протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр.

Реалізації авторського права журналістів у ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. відбувалася в складних умовах. Людям професії доводилося пристосовуватися до заплутаних, нерідко дуже каверзних обставин, водночас, мати справу зі справді незраними раніше тактичними й стратегічними викликами. Впоратися з цим «вантажем відповідальності» було непросто. Журналісти часто «плелися у хвості» змін, принагідно – училися заробляти «на гаряченькому», задавати незручні питання провладним і опозиційним політикам, часто з побоюванням втратити імідж, роботу, а інколи й життя. Згадана складність реалізації авторського права полягала також у тому, що далеко не весь журналістський корпус був орієнтований на плюралістичні цінності, кращі для спільноти життєві перспективи, недискримінаційні стандарти професійної діяльності. Причому ця, умовно друга його половина, своєю чергою поділялася на кілька прошарків. Серед них виокремимо «звичайних заробітчанин», «ідейних» та тих, котрі свідомо обслуговували інтереси громадсько-політичних кіл колабораціоністів. Попри таку неоднозначність, загальна тенденція формування корпорації газетярів, оглядачів, ведучих, кореспондентів, репортерів, публіцистів мала демократичну спрямованість.

Пострадянська доба, завершення якої ми умовно окреслюємо початком російського вторгнення (2014), позначалася перманентною активізацією національного контенту в ЗМІ. І попри те, що радянська спадщина раз по раз нагадувала про себе, зокрема й щодо визначення місця та ролі медіа в суспільстві (державі), загальну тенденцію їхньої трансформації можна окреслити словами «професійне становлення», «демократизація», «націоналізація». Оскільки Україна й надалі перебувала під потужними геополітичними впливами, відбувалося штучне розшарування за регіональною ознакою. За таких умов інспірування національного контенту перетворилося в змагання протилежних ідейних доктрин: газети декларували «свої» партійні програми, а телевізійний етер був насичений шоу, «ліберальний» характер якого давав змогу надавати слово як прихильникам, так і ворогам української ідеї.

РОЗДІЛ 4

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА «НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ» МЕДІА

4.1. Олігархізація медійного простору й проблема формування національних пріоритетів у суспільстві

Як ми переконалися, трансформація політико-медійного дискурсу «українська національна ідея» залежала від багатьох обставин. Проведений аналіз засвідчив складність, суперечливість, рефлексивність, багато в чому непередбачуваність взаємовпливів політичної сфери та інформаційної галузі, що, логічно, потребує більш чіткого з'ясування ролі різних, насамперед потужних чинників («суб'єктів») впливу на медіа України. Серед них звертаємо увагу на такі: олігархізація медійного простору, революційні події, відомі як Майдан (Помаранчева революція) і Євромайдан (Революція Гідності), і, дещо рефлексивно, спроба демонтажу національної ідеї в період правління В. Януковича [463, 37].

Олігархізація українського суспільства, як інспірований владою процес, справедливо пов'язують з 10-річним президенством Л. Кучми. Надалі, тобто у 2000-х – першій половині 2010-х рр., їй судилося перетворитися на одну з характерних ознак пострадянської політики та всього суспільного розвитку України, зокрема й медійної індустрії [466]. Як нестійкий та нестабільний режим, до того ж позбавлений одного центру впливу, олігархія відповідно впливала на функціонування ЗМІ, персональну діяльність і навіть особисту долю конкретних журналістів. Причиною «безкінечного конфлікту інтересів», що його продукувала олігархія, П. Олещук вбачає не політичну кризу, а суперечки «майнового характеру» [291]. Проте в суспільному вимірі перманентна «війна» між невеликою групою людей, тобто йдеться про «лічені родини та людей «близьких» до них», котрі володіють усім, та намагаються «розширити будь-

яким способом свої бізнесові імперії», набуває вигляду саме політичного протистояння [291]. Інакше й бути не може, позаяк до нього так чи так долучається все (чи більшість) громадянства. Причому незалежно як – усвідомлено чи опосередковано.

Поява олігархів як суспільного явища припала на другу половину 1990-х рр. У публічному просторі, де своє місце належало ЗМІ, розігрувався політичний фарс у вигляді протистояння між «лівими», «правими», «лібералами», «демократами», «зеленими», «консерваторами» та ін. Громадяни (виборці) ще не навчилися добре розуміти відмінності між цими політичними угрупованнями (партіями, блоками), а вже були поставлені в умови вишуканого маніпулювання й шахрайства. Так, 19 червня 1999 р. на установчому з'їзді у Києві було засновано Трудову партію України. Її керівником став «батько» Конституції України 1996 р. М. Сирота. 2006 р. партія брала участь у парламентських виборах у складі Блоку Б. Олійника та М. Сироти й сукупно набрала 0,08% голосів [300]. Більш успішними виявилися позачергові парламентські вибори 2007 р. На цей раз партія пішла в блоці з Народною партією В. Литвина. За підсумками голосування блок набрав 3,96% голосів виборців і отримав 20 мандатів у Верховній Раді України VI скликання. 7 мандатів дісталися членам Трудової партії України [301]. Після загибелі М. Сироти в автомобільній катастрофі головою політичної сили, що була перейменована на «Сильну Україну», став С. Тігіпко. Що в цій «однопартійній» історії привернуло нашу увагу? Передусім той факт, що за назвою «Трудова партія України» – це ліва, або, у крайньому разі, ліво-центристська сила; відповідно, за характером і метою діяльності – права, про що, між іншим, свідчило й перейменування її на «Сильну Україну»; а ось за ідеологією, програмними положеннями, пропагандою, іміджевою роботою – центристська. І це далеко непоодиноким випадком такого «міксу». Як було усьому цьому давати раду громадянам, звичних орієнтуватися на думку керівників?

Складності ситуації додавала та обставина, що рано чи пізно олігархічний режим Л. Кучми (тим більше, В. Януковича) вів «до втрати державного суверенітету (навіть примарного)» [291]. Адже національна держава (українська ідея) як така олігархії не

була потрібною. Якщо про неї мова коли й заходила, то лише в контексті «гарантії непорушності власності» [291]. Усе сказане дає підстави зробити попередній висновок: формування національних пріоритетів у пострадянському українському суспільстві відбувалося в жорстко-несприятливих умовах відсутності попиту на таке специфічне замовлення. Ще більше його послабляла практика співпраці олігархів із іноземними силами, котрі вже точно не бажали реалізації України як національного проєкту. Дійде до того, що очільник північно-східної держави почне читати лекції росіянам про історію українців, у якій останні «не впізнаватимуть себе» [435].

Формування олігархічної системи в Україні не є предметом нашого дослідження. Між тим, варто зазначити, що в 1990-х та на початку 2000-х рр. медіа розвивалися в складних умовах «масової» («сертифікатної») у кілька етапів приватизації державного майна (лише у 1999 р. розпочнеться «грошова приватизація») [159, 1–9; 121, 4–10]. Перехід до ринкових відносин так чи так був націлений на створення прошарку олігархії [485, 85]. Непрозорість, кулуарність, комплексна корупційність, рекет, абсолютний пріоритет інтересів директорського корпусу та верхівки криміналу швидко забезпечили концентрацію капіталів (виробничих активів) у руках окремих кланів [485, 83]. До їхніх рук чи під їхній контроль перейшла й вища влада в державі. За часів президентства Л. Кучми сформується корупційно-олігархічна модель, що спричинить, щоправда, дещо згодом, масове невдоволення населення. А попервах синхронно, різними шляхами відбувалося захоплення / підпорядкування медійного ресурсу. Хто не підкорявся, мав звільнитися або загинути. Характерним був випадок, що трапився 3 липня 2001 р., коли «біля входу в під'їзд будинку... невідомі із бейсбольними бітами» зі звірячою жорстокістю побили журналіста, директора телекомпанії «ТОР» Ігоря Александрова і він через чотири дні помер у лікарні [129, 66].

Помаранчева революція не зупинила процесів олігархізації суспільства, державної влади та медійного простору, проте вона радикально по-іншому поставила на порядок денний питання демократичної альтернативи розвитку України, власне української ідеї (про що йтиметься нижче). У 2010 р., з приходом до влади

В. Януковича ситуація зі свободою слова, як і загалом політикою в інформаційній сфері, знову погіршилася. Україна ніби повернулася в епоху Л. Кучми, з якою, здавалося, уже було покінчено.

Під тиском проросійських олігархів частина українських медіа вимушено чи добровільно змінила свою редакційну політику, насамперед стосовно історії й актуальних питань сьогодення. Деякі припинили функціонування взагалі. Наскільки тоді погіршилася ситуація зі свободою слова, свідчили статистичні дані рейтингів. У 2010 р., згідно з порядковим показником успішності «Репортери без кордонів», Україна опинилася в рейтингу на 131-му місці, тоді як 2009 р. була на 89-му. На думку представників цієї міжнародної неурядової організації, це було результатом повільного та постійного погіршення ситуації зі свободою преси, з перемогою В. Януковича на виборах. Надалі ситуація не покращувалася: 2013 р. Україна зайняла 126 місце в рейтингу зазначеної організації, додатково втративши 10 позицій, порівняно із попереднім 2012 р. Це був «рекорд падіння» медіа з часів Помаранчевої революції.

Докладніше проаналізуємо діяльність медіа в умовах олігархізація взагалі й у період правління В. Януковича зокрема. Річ у тім, що за його президентства це явище набуло особливо видимих ознак і найбільше позначилося на редакційній політиці ЗМІ, особливо на загальнонаціональних.

Журналістика, як слушно зауважують дослідники В. Тарасюк і Д. Дроботун, у статті «Про причини і наслідки олігархізації українських медіа», стала соціально-відповідальним бізнесом [407, 301–315]. А метою будь-якої підприємницької діяльності виникла «егоїстична потреба в отриманні прибутку, а не створення робочих місць, розвиток галузі, чи формування зрілого громадянського суспільства» [407, 305]. Отримання прибутків від продажу газет або ж платного перегляду (підписання) на контент покривало, як правило, меншу частину витрат і мало кому навіть зі світових лідерів медійного ринку вдавалося заробляти лише на цьому. Водночас, неконтрольований продаж реклами нерідко мав негативні наслідки. Варто зважити, що рекламодавець не міг зловживати довірою аудиторії, а медіа, відповідно, розміщувати

недостовірну інформацію. У міру того, як у новітній історії відбувалося поетапне становлення українські медіа, ставало очевидним, що основною загрозою свободи слова повсякчас лишалося їхнє складне економічне становище.

Згаданий В. Тарасюк вважав, що причиною такої ситуації був недостатньо розвинений ринок реклами. А наслідком цього явища – залежність медіа від власників-акціонерів, для яких засоби інформації служили вже не ресурсом отримання прибутку, а інструментом політичного впливу. Йшлося не про підприємництво, і, тим більше, не соціально-відповідальний бізнес. Інвестуючи кошти в медіа-бізнес – телеканали, газети, Інтернет-ресурси, production, власники-олігархи бачили зацікавленість не в їхній прибутковості, а дещо іншому. «Журналістами легше управляти, – узагальнили В. Тарасюк і Д. Дроботун, – коли вони знають, що їхня платня напряду залежить не від аудиторії і реклами, а від власника медіа. Укорінилася практика «мотивування» журналістів обіцянками, або ж надання їм пільгових кредитів на придбання житла. Журналісти, зазвичай, не мають вибору в подібній ситуації» [407, 307].

На нашу думку, було б помилково називати процес зростання залежності медіа від власників одностороннім, що був викликаний слабкістю ринку реклами в медіа. По-перше, вплив капіталу, тим більше, політично вмотивованого, справді гальмував природній розвиток ринку реклами в медіа (цей ринок міг би слугувати передумовою фінансової спроможності як самого медійного ресурсу, так і його політичної неупередженості). По-друге, такій капіталізації медійного ринку, і навіть «концентрації капіталу в цій галузі», не суперечили самі працівники ЗМІ [242]. По суті йшлося про негласний соціальний договір. Зрозуміло, що в кожному конкретному випадку відносини між власником і журналістом мали свої особливості.

Принагідно потрібно зауважити, що мова йде про журналістику як своєрідне соціокультурне явище. І завжди знаходилися редактори, кореспонденти, публіцисти, які порушували правило «мати право вибору чи ні». Щодо свідомої відмови від цього права, то така позиція створювала журналісту певний комфорт, при цьому перетворювала його на «ремісника» (заробітчанина). Наскільки це було масово,

сказати важко, адже соціологічні опитування з цього питання не проводилися. Однак те, що в умовах олігархізації воно набуло поширення, сумніву не викликає.

Як українським медійникам доводилося працювати в «системі координат», коли редакційна політика залежала від «усесильного» акціонера, проілюструємо на такому прикладі. Станом на першу половину 2010-х рр. власник не лише висловлював побажання, а й відверто диктував свою волю; зазвичай настільки категорично, що редакціям було складно відмовитися від неї. У такій ситуації опинилася низка загальноукраїнських телеканалів: «Інтер», «1+1», «Україна», «ICTV», «СТБ», «Новий канал», «5 канал» [195]. З потужних медійних структур винятком була хіба Національна телекомпанія України, що з 1998 р. по 2015 р. виходила в етер під логотипом «Перший національний». Її засновником була держава в особі Кабінету Міністрів України. Це значною мірою визначало інформаційну політику НРУТР України [280]. Також привертає увагу етерний контент окремих із зазначених вище телеканалів, їхня ідеологічна спрямованість і можливий вплив на політичні симпатії (антипатії) глядачів. Протягом 2010–2013 рр. ці конкурентоспроможні канали функціонували в інформаційному полі, мали власний контент та, відповідно, пропаговані (часто ними ж самими) на електоральну аудиторію рейтинги.

Зауважимо, що на виконання вимог Закону України «Про телебачення і радіомовлення», «Порядку подання телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги інформації про структуру власності», затвердженого рішенням НРУТР від 21 січня 2016 р., зазначені та всі інші телерадіоорганізації оприлюднили інформацію щодо структури своєї власності лише після вказаної дати [347]. Так, згідно з повідомленням про структуру власності приватного акціонерного товариства «Телеканал «Інтер» від 10 березня 2021 р. кінцевим бенефіціаром (власником) зазначеного каналу був Д. Фірташ, а власниками істотної участі – В. Хорошковський, С. Плужникова. Показово, що серед акціонерів телеканалу «Інтер» числилося троє громадян Російської Федерації, які мали родинний зв'язок із кінцевим бенефіціаром каналу, – Л. Фірташ, Г. Фірташ, Д. Фірташ. Власне Д. Фірташ, як кінцевий бенефіціар,

був українським проросійським олігархом, який з 18 червня 2021 р. перебуватиме під санкціями РНБО. Відомо також, що ще до оприлюднення наведених вище офіційних даних, телеканал «Інтер» «симпатизував» таким проросійським партіям як СДПУ(о), КПУ, Партія регіонів (уже після 2014 р. він співпрацюватиме з Опозиційним блоком, ОПЗЖ). Попри ротації в керівництві каналу – зміну генерального продюсера, керівника новин та інші кардові перестановки – у зазначений період телеканал позиціонував себе як успішний на медійному ринку України; а з 2011-го по 2013-й рр. мав слоган «Головний канал країни» [126]. Участь у численних загальнонаціональних номінаціях, десятки нагород підсилювали візію цього слогану в «нерозбірливого» глядача.

Повернемося до подій 2009 р. Головна новинна програма каналу «Подробиці» була номінована на «Еммі», а 2011 р. конкурс на найвищу нагороду в галузі журналістики України «Золоте перо» назвав «Подробиці» найкращою програмою новин [196]. Того ж року, а також наступного (2012), «Інтер» отримав по 7 статуеток премії «Телетріумф», 2014 р. – 6, того ж року увійшов у топ-10 найповажніших роботодавців України. У 2013 р., за виробництво документального фільму «Хрещення», канал було номіновано на Гран-прі Міжнародного фестивалю православного кіно «Покров» (посилання на яку в Інтернеті наразі неактивне) [98]. За період 2010–2014 рр. журналісти каналу Г. Вівденко, А. Цаплієнко, О. Даниленко, Р. Бочкала були удостоєні звання «Заслужений журналіст України». Аналіз контенту свідчить, що крім виробництва значної кількості розважальних програм («Новорічні свати», Новорічний квартал», «Чудо починається» (рос.), «Ніч великих сподівань» тощо), телеканал «Інтер» створював контент, що за змістом, а нерідко й формою, був пострадянською версією програмного продукту, лєвова частина якого не суперечила російській візії мовлення українського телеканалу. Так, 2013 р. «Інтер» влаштував російськомовний марафон до Дня Незалежності «День рождення страны» і концерт «Живи в Украине», а 2015 р. (в умовах російського вторгнення) цей телемарафон уже буде україномовним – «Україна вражає». Утім, концерт «Мечта об Украине» не порушив попередньої «традиції». З 2013 по 2021 рр., до дня «победобесія» 9 травня цей

канал влаштував марафони «Наша Победа» (рос.) і концерт «Победа. Одна на всех» (рос.). А у травні 2014-го, коли вже в розпалі було АТО, відбулася анексія Росією Криму, канал ініціював створення української версії російського руху «Безсмертний полк» («Бессмертный полк»), лише дещо змінивши назву на «Наш полк». Також «Інтер» активно долучався до висвітлення хресної ходи очільників та вірян УПЦ МП до Дня хрещення Русі. Зокрема, 2019 р. він транслював інтерв'ю митрополита Онуфрія (предстоятель УПЦ МП) про «вибір князя Володимира, що хрестив Русь, ... про гоніння, які переживає сучасна Церква» [2].

Ще один телеканал, що в досліджуваний період належав олігарху й позиціонував себе загальнонаціональним та «одним із найбільш рейтингових», – ТОВ «ТРК «Україна». Згідно з документами, доступ до яких наразі відсутній на сайті телеканалу, але збережений у матеріалах журналістських розслідувань, кінцевим бенефіціаром цього каналу станом на 31 грудня 2015 р. був Р. Ахметов. Відомо, що канал «симпатизував» таким політичним силам, як Партія регіонів, ОПЗЖ, Радикальна партія О. Ляшка. Сам же Р. Ахметов не просто був народним депутатом України від проросійської Партії регіонів (2006–2007, 2007–2012), а й мав серйозний вплив на В. Януковича; відкриті джерела в медіа називали його «покровителем Януковича» [129, 38]. Зазначений телеканал неодноразово був удостоєний премії «Телетріумф», причому як за промостиль (2018), так і телевізійний дизайн (з 2011 до 2016), авторські проекти: «Говорить Україна» (з 2012 до 2016), «Великий футбол» (з 2006 до 2018) тощо. Основний контент каналу «Україна» складали телешоу, російськомовні художні стрічки та серіали українського виробництва. У 2013–2017 рр. гаслом каналу було «Моя країна. Моє телебачення!» Російськомовність презентували як одну з ексклюзивних особливостей. Згідно з даними Рахункової палати України, зі 100% російськомовного контенту 2003 р., станом на вересень 2014 р. його частка зменшилася лише до 87%, що порушувало ст. 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [74]. Тільки з 19 серпня 2018 р. «Україна» почне транслювати вечірні випуски програм «Сьогодні» та «Сьогодні. Підсумки» українською мовою.

Для об'єктивного розуміння інформаційного поля України станом на середину 2010-х рр. варто звернути увагу на «5 канал», що позиціонував себе «українським інформаційно-просвітницьким». Протягом 2003–2021 рр. господарем каналу був П. Порошенко. Згідно з висновком НРУТР від 28 вересня 2023 р., співвласниками істотної участі стали І. Герасимова, В. Мжельський, Л. Губіна, Д. Жданов, І. Геращенко, В. Ар'єв, Я. Конотоп, І. Фріз, В. Сюмар, С. Цеголко, а кінцевим бенефіціаром – С. Глуховська. Фактично маємо прецедент, що на умовах дольової участі приватний телеканал перейшов у власність його колишнім і нинішнім працівникам, які утворили медіаконгломерат «Вільні медіа». Цю пертурбацію пов'язують із набуттям 5 листопада 2021 р. чинності Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну, або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» [153].

У досліджуваній період «5 канал», що позиціонував себе як «Канал чесних новин» (з 2003 по 2015 р. таким був слоган каналу) і левову частину контенту в прайм-таймі присвячував обговоренню поточних політичних подій (як і робив це в численних гостьових студіях), мав досвід вдалого журналістського проекту, спрямованого на відновлення й формування національної пам'яті, зокрема й про трагедію Голодомору-геноциду 1932 / 1933 рр. [8]. Таким був, зокрема, проект «Машина часу», що його з 2010 р. створював і курирував публіцист-документаліст А. Охрімович. Варто відзначити, що зазначений телевізійний проект був не єдиним, що мав історико-просвітницьке спрямування вже за президентства В. Януковича. На Першому каналі Українського радіо виходила програма «Мить історії», на телеканалі «Культура» транслювалися художні стрічки, що репрезентували історичне минуле України з проукраїнських позицій. Періодично висвітлювали маловідомі (чи не представлені) широкому загалу сторінки історії газети «День», «Україна молода», часописи «Український тиждень», «Країна», «Дзеркало тижня», Інтернет-видання «Історична правда» [417]. Утім, ані про прайм-тайм (у випадку із телеканалом «Культура»), ані масовість та загальне поширення вказаної періодики не йшлося.

Загалом олігархізація медійного простору України мала як глобальні (історичні) наслідки, що стосувалися перспектив розвитку суспільства, держави, політичних та інших внутрішніх процесів, так і проміжні, що торкалися суто професійної медійної, зокрема й телевізійної сфери. Конкуренція поміж медіа, а тут ідеться, знову ж таки, передусім про телеканали, їхнє прагненні стати «кнопкою номер один», спонукала акціонерів-власників до капіталовкладень, що істотно покращували якість програмного продукту. Передусім, йдеться про формат зображення SDTV (від англ. Standard-definition television – телебачення стандартної чіткості), що забезпечувала вищу роздільну здатність, ніж звичайне аналогове телебачення. Згодом відбувся перехід на HDTV (від англ. High-definition television – система трансляції цифрового телебачення) зі ще вищою роздільною здатністю, ніж аналогові системи телебачення (NTSC, SECAM, PAL) [31]. Це істотно покращило якість телевізійного сигналу та самого відео. Гонитва «за глядачем» спонукала медійних власників розширювати географію мовлення – тобто добиватися покриття каналів по всій Україні, встановлювати наземні антени та кабельні мережі трансляції. Скажімо, згаданий вище телеканал «Інтер» мав технічне покриття 99,7% території України, канал «Україна» – 95%, «5 канал» – 86,4% [172]. Застосування передових технологій в оформленні студій (світлове, звукове, інтеграційне обладнання, 3D), візуалізація, залучення глядачів до участі в ток-шоу й можливість відреагувати на репліку, чи виступ спікера у студії за допомогою змонтованих пристроїв для голосування, експлуатування соціально вразливих тем і тем, здатних викликати суспільний резонанс (емпатію або осуд), концертні номери артистів – усе це створювало ілюзію контенту високої якості. Такий формат ток-шоу й подача новин із використанням великої кількості технічних засобів свідчили про важливість форми подачі інформації, часто – домінування форми над змістом, ба навіть аналітичні підсумки перетворювали на «програми з елементами театралізації або шоу» [403]. Технічну складову в подачі інформації варто відзначити, як прогресивну й таку, що позитивно позначилася на розвитку українського телебачення. Варто також відзначити, що технічне удосконалення українського телебачення було проміжною

ціллю акціонерів українських телеканалів, натомість ключовою метою, виходячи із представленого вище аналізу, був зміст. Метою змісту стало поширення й домінування в українському інформаційному просторі того контенту, який був вигідний акціонерам і, зрештою, кінцевому бенефіціару. Передусім ідеться про політичну користь, адже одну з основних цілей діяльності таких досить технічно потужних телеканалів їхні власники вбачали, як вже було зазначено, в отриманні політичних дивідендів.

Щодо телеканалів «Інтер», «Україна», то за місцем реєстрації обидва були українськими. Зміст їхнього контенту з погляду програм, що сприяли б поширенню серед глядацької аудиторії української національної ідеї, у кращому випадку можна назвати відсутнім. Зазвичай інформація, що її пропонували телеканали, не сприяла утвердженню української ідеї, а нерідко була й ворожою до неї [172]. Адже розповідати про події в Україні російською мовою чи демонструвати російську версію подій, адаптовану до українських терен (хода вірян УПЦ МП, святкування перемоги над нацизмом в унісон із Москвою тощо) було свідченням абсолютної віддаленості (цілком можливо – свідомої) акціонерів каналу та виконавців роботи (медійників) від української історії. Знову ж таки, раз по раз відчувалися відтінки неприхованої ворожості. Домінування ж російської мови в етері можна було розглядати як усвідомлену, умисну політику телеканалів із протиставлення мешканців Півдня й Сходу України, де російська мова була домінантною, жителям Заходу України, де в повсякденному спілкуванні переважала українська [454, 103].

Зрештою, домінування в політичних проєктах (ток-шоу, прямих етерах) політиків від проросійських партій, громадських організацій, що з ними співпрацювали (Партія регіонів, ОПЗЖ, ГО «Київський центр політичних досліджень і конфліктології» тощо), варто розглядати як очевидні політичні цілі бенефіціару каналу. І саме цю мету потрібно визначити основною, тобто такою, що різними методами й прийомами, зокрема й шляхом «затребуваного» у суспільстві соціального популізму (через що окремі медійники набували іміджу «одіозних»), формувала світогляд глядача-виборця і, відповідно, впливала на його вибір під час загальнодержавних

(парламентських, президентських) та місцевих виборів [52].

Тож, олігархізація медійного простору у випадку України 1990-х – першої половини 2010-х рр. мала кілька особливостей. По-перше вона перетворила телеканали (тут як найбільш ефективний ресурс) на знаряддя політичного впливу, як правило – маніпулятивного. Цим сприяла створенню інформаційних потоків, що давали змогу формувати громадську думку, електоральні настрої. По-друге, олігархізація загострила конкуренцію між телеканалами. Нерідко можна було спостерігати очевидне домінування «форми» над «змістом». За цим простежувалася проста й зрозуміла мета – змагання за глядача, кожен голос якого, як учасника виборчого політичного процесу, був справді важливим. По-третє, олігархізація призвела до значного проросійського впливу на громадян України, що не в останню чергу позначалося на досить високих показниках популярності кількох проросійських партій. Скажімо, на виборах 2012 р. до Верховної Ради України провладна Партія регіонів отримала найбільшу підтримку – майже 6,117 млн голосів виборців (30% чи 186 місць у парламенті) [344]. І легко було помітити, що олігархізація, надто та, публічність якої поставала в постатях президентів Л. Кучми та В. Януковича, та, з іншого боку, українська національна ідея – це в принципі явища несумісні. Для порівняння, на виборах до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 р., що проводилися після Революції Гідності, анексії Росією Криму й початку війни на Донбасі, партія Є. Мураєва і В. Новінського, що була утворена внаслідок ребредингу Партії регіонів, потрапила до складу парламенту, отримавши лише 29 місць (1,486 млн голосів у багатомандатному окрузі, 9,43%).

Звісно, помилково було б думати, що олігархізація медіа обернулася для України засиллям винятково проросійського контенту, хоча саме він наповнював їхню лівову частину. З чого це видно? Коли інші медіа («СТБ», «1+1», «Новий канал») були зосереджені на розважальному, соціальному контенті, а суспільно-політичній тематиці, зокрема й у новинах, якщо й приділяли час, то зазвичай або інформативно, або в контексті внутрішніх українських справ (парламентським дебатам, передвиборчій боротьбі, геополітиці), північно-східний сусід не шкодував ресурсів на

експансіоністські зусилля проти України. Спершу він вестиме інформаційну, з 2014 р. – гібридну та конвенційну війну. На ниві контрпропаганди Україна, попри своє розмаїте інформаційне поле, діяти, як виявилось, не була готовою [424]. Та й політичне керівництво (Л. Кучма, а ще більше В. Янукович) не мало на той спротив політичної волі. Тематика української національної історії й національної ідеї серед опрацьованого масиву програм і концепцій мовлення каналів домінантною не була [450, 238]. Нерідко вона взагалі була відсутня. Проте альтернатива олігархічним та підконтрольним державі (режиму) медіа, усе ж з'явилася. Нею стали соціальні мережі, месенджери, особисті блоги тощо.

Дослідник Помаранчевої революції як комунікаційної проблеми Ю. Квіт, говорячи про олігархізацію центральних та місцевих медіа, а також про державу, як основного «порушника норм», пов'язаних зі свободою слова ще в добу Л. Кучми, відзначив, що винятково важливу роль у тих подіях відіграв Інтернет. Він «розвинувся саме з журналістського боку не лише як засіб передачі нецензурованої інформації, але також як публіцистичний засіб. Наприклад, за короткий час витворилася ціла культура політичної сатири» [186]. Науковець також наголосив на перемозі опозиції. Вона означала, що «...серед тих, хто шукав правдивої інформації та, зрештою, мав вплив на прийняття рішень, вона була повною і беззастережною» [186]. У цьому контексті дослідниця історії розвитку українських соціальних мереж та їхнього значення для журналістів І. Мудра виокремила три етапи розвитку українських соціальних платформ, і кожен з них, треба підкреслити, припав на важливі історичні періоди. Перший (2005–2013), коли з'явилися ресурси 1ua.com.ua. (2005), Connect.ua (2007), Українці (2009), vreale.net (2010) та інші, усе ж навряд чи ніс основне комунікативне навантаження під час Помаранчевої революції [462, 33]. Радше самі події спонукали активних громадян до «пошуку об'єднавчої національної ідеї», зручних і швидких засобів порозуміння, що в той час були доступними у світі [120, 357–358]. Під «перемогою Інтернету», при тому, що рівень проникнення був достатньо низьким, а користувачів досить мало, і то переважно в столичному Києві та обласних центрах,

варто мати на увазі такі епізоди, на один із яких звернув увагу блогер М. Саваневський на порталі «Українська правда». Він зазначив, що «Серіал «Операція Професор» частіше люди дивилися на комп'ютерах, не під'єднаних до мережі, переносючи серію-за-серією на дискетах» [361]. Відповідно, цей витвір жанру політичної сатири відіграв не останню роль у політичному виборі громадян між Ющенком і Януковичем.

Другий етап розвитку соціальних мереж (2014–2021), початок якого припадає на Революцію Гідності й російську агресію, характерний тим, що саме в цей період виникли соціальні мережі винятково «для своїх», тобто покликані згуртувати українців, об'єднувати їх задля спільної мети й дій («На Майдані», «У Монітора», «Ukrsocial.com» та ін.) [463, 47]. Варто зауважити, що вже з розгортанням подій на Донбасі країна-агресор активно використовувала у власній антиукраїнській пропаганді такі досить поширені й популярні на той час серед українців соціальні мережі як «В контакте» та «Однокласники» (ОК.ru). Це був не перший, однак досить знаковий симптом, що Москва активно залучатиме в гібридній війні всі доступні їй «блага цифровізації». 28 квітня 2017 р. РНБО своїм рішенням закрила на території України доступ до вказаних вище російських соціальних мереж [151].

З'явившись в Україні 2008 р., соціальна мережа Facebook невдовзі (станом на 2019 р., згідно з відкритими даними) матиме в Україні 13 млн користувачів. Про ефективність цієї та інших соціальних платформ стане відомо після того, як в умовах фактично інформаційної блокади, організованої владою В. Януковича восени 2013 р., журналіст М. Наєм закликає передплатників у Facebook зустрітися 21 листопада о 22.30 біля монументу Незалежності [165]. За лічені години допис журналіста тоді збере тисячі перепостів і таку ж кількість людей у перший вечір. Цей випадок, коли нотатка на соціальній платформі допомогла організувати масову акцію, не став самотнім у новітній історії України. Російська пропаганда, чия цільова аудиторія буде розрахована далеко не лише на українського споживача, а й на зарубіжного, також активно використовуватиме цей ресурс. Тобто, крім телебачення RT, мультимедіа Sputnik, ще й соціальні мережі, зокрема багатомовні канали YouTube, інші інструменти соціальних

медіа, розроблених для конкретних національних (Велика Британія, США, Німеччина) та мовних (французька, англійська тощо) аудиторій [263, 114]. В Україні такий потужний потік ІПСО буде мало контрольованим і потребуватиме підвищення загального рівня медіаграмотності громадян.

Отже, формування національних пріоритетів у пострадянському суспільстві протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр. відбувалося непослідовно, суперечливо, зигзагоподібно, а однією з причин такої тенденції була олігархізація медійного простору. Держава (передусім в особі вищих посадовців Л. Кучми, В. Януковича, їхніх «команд» та політичних однодумців) сприяла цим процесам, а медійники, які так чи так їх підтримували, більше уваги звертали не на права й свободи, десь навіть не нові можливості соціальних мереж, а матеріальні й соціально-правові умови праці, тому здебільшого легко погоджувалися на такі обмеження. Унаслідок олігархізації політико-медійний простір виявився неоднорідним, таким, що відчутно змінювався під впливом нестабільного політичної кон'юнктури.

4.2. Революційні події (Помаранчевий Майдан та Євромайдан) – рушійна сила українізації медіа

Як ми зазначали вище, історичні трансформації медійного дискурсу української національної ідеї розвивалися за своєрідною аритмічною траєкторією. Здебільшого вона залежала від політичної кон'юнктури. Якщо олігархізація «гальмувала» ці складні суспільні процеси, то формування громадянського суспільства, навпаки, їх активізувало. Як зазначила Д. Орлова, «медійна складова Євромайдану від початку подій опинилася у фокусі уваги оглядачів, оскільки нові медіа, особливо – соціальні мережі, стали... драйвером протестного руху» [292].

Власне Помаранчева революція, викликана фальсифікаціями результатів президентських виборів 2004 р. на користь «провладного» В. Януковича, постала «продуктом» громадянського суспільства. Медіа, як важливий інститут такого

суспільства, упродовж революційних подій переживали свою, так би мовити, «внутрішню» еволюцію. Загалом її можна окреслити тенденцією трансформації медіа від об'єкта політичного режиму до права суб'єктності, принаймні, внутрішньо-редакційної. В окремих випадках це виявлялося в принциповій позиції журналістів (надто тих, для яких Помаранчева революція стала чинником професійної самореалізації, кар'єрного зростання). Проте нерідко простежувалося в заявах щодо редакційної правосуб'єктності – як рефлексія на політичні події, що на певному етапі набули незворотного характеру. У контексті досліджуваної теми таке розшарування передбачає потребу з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, що відображали не лише поточні події, а й фактори впливу на них, зокрема політичний, соціальний, ідеологічний, ментальний, медійний.

Національним телеканалом, що з початком Помаранчевої революції першим перейшов в опозицію до Януковича, був створений 2003 р. журналістами А. Шевченком, Р. Скрипіним, Є. Глібовицьким «5 канал» (на той час він був підконтрольний П. Порошенку, який не підтримував кандидата від влади). Через цензуру ці журналісти залишили, відповідно, «Новий канал», «СТБ» та «1+1». Ще за місяць до революційних акцій режим Л. Кучми вдалася до блокування «5 каналу». «У відповідь на блокаду журналісти 18 телеканалів 28–29 жовтня 2004 р. заявили про свій спротив цензурі» [202]. Зокрема, йшлося про 25 працівників медіа «Нового каналу», 15 – з ICTV, по 12 – з «Першого Національного», «Інтеру» та «1+1», 11 – з каналу «Тоніс». До 5 листопада це звернення підтримали вже 329 журналістів з 34 компаній. Як засвідчить Р. Офіцинський, принциповість виявили й колеги з державного телеканалу УТ-1. «3 листопада ведучий новин Володимир Голосняк відмовився читати заяву штабу Віктора Януковича, тому що редактори програми не подали позицію конкурента. За кілька днів після цього випадку його звільнили» [293].

Така деталізація редакційної політики медіа мала важливе значення, оскільки в боротьбі між проросійським В. Януковичем і «ліберально-демократичним» В. Ющенком збільшення проукраїнського контенту справедливо пов'язували саме з

ім'ям опозиційного на той час політика. Утім, відмови ведучих читати підводки в новинах, заяви від журналістських спільнот та окремих медійних колективів ще не означало такої самої різкої зміни їхньої риторики в етерах. Як і збільшення продукованого ними проукраїнського контенту, особливо якщо говорити про перспективу, хоча б середньотермінову.

А проте, у розпал Помаранчевої революції така тенденція все ж спостерігалася. Щоправда, цей контент був специфічним – із революційним присмаком. Мова, по суті, про український феномен, який опинився серед топ-новин світових медіа й для українських журналістів означав бути ретрансляторами подій, однією з важливих сил самої революції. Як неодноразово зауважував згаданий вище А. Шевченко, «...ми отримали помаранчеве телебачення... Ми говоримо не тільки про появу ведучих у помаранчевих краватках та дівчат-кореспондентів у помаранчевих светрах, а й про зміст новин... Навіть ті канали, які раніше обливали Ющенка лайном, вони просто почали відкрито підтримувати Ющенка» [252]. Тут не зайве повернутися до думки про специфічність цього контенту: переважно йдеться про новинні сюжети, що передбачали прямі включення (репортажі) з місця подій, гостьові й тематичні студії, де спікерами були здебільшого політики з команди Ющенка. Також експерти, які доносили проукраїнську позицію, емоційно насичену прямою мовою (БЗСХ) в live-форматі самого лідера помаранчевих сил. Чи не найважливіший у тих подіях заклик прозвучав так: «Ми зараз закликаємо о 9-й ранку прийти на Майдан...» [308]. Пізніше людям запам'ятався такий синхрон від учасників протестних акцій: «Господи... Народе, схаменися, підтримай нас у цей доленосний час, щоб ми не були рабами, щоб ми були... народом... Я хочу, щоб моя Україна встала з колін... щоб нас перестали вважати бидлом» [308]. За цими фразами майданівців простежувалися вимоги політичних свобод, про які було заявлено лідерами української ідеї (національного проєкту). І роль медіа в їхньому донесенні до широкого загалу важко переоцінити.

Дослідники відзначають незавершеність Помаранчевої революції. У статті «Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в

Україні» А. Головенько цілком слушно зазначив, що «з кінця 2005 року за багатьма своїми якісними показниками українське громадянське суспільство знову почало відкачуватися назад» [91]. Медіа, як один із інститутів громадянського суспільства, не стали тут винятком. Тож, якого вигляду набула риторика працівників ЗМІ в постмайданній Україні має не менший, а десь навіть більший науковий інтерес, оскільки саме цей контент ліпше «відповідав» на питання: якою ж мірою українська національна ідея прижилася в медійному дискурсі українських ЗМІ?

Безумовно проукраїнської тематики в медіа побільшало (насамперед інформації про «увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху, Українську революцію 1917–1921 рр., воєн, жертв Голодомору 1932 / 1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр., політичних репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях»), що є цілком логічним, позаяк персона президента, незалежно від прізвища, передбачала повсякденну й прискіпливу увагу з боку журналістів [319]. Причому, як до всіх подій за його участю, так і до публічних виступів-брифінгів, прес-конференцій, інтерв'ю тощо. А оскільки В. Ющенко лишився вірним проукраїнській політиці, то медіа супроводжували повсякденну діяльність цього Президента України відповідним новинним форматом. Це простежувалося в інформаційних сюжетах на центральних та регіональних телеканалах у прайм-тайм та на перших шпальтах газет, що, як і раніше, означало донесення найголовніших меседжів. При чому роль ньюзмейкера часто виконував сам Віктор Андрійович. А новинні матеріали нерідко були акцентовані не стільки на самих подіях (героях, історичних дискурсах тощо), як на особі президента: відкрив, назвав, заявив, відвідав. У цьому контексті показовими стали інформаційні сюжети, повідомлення в пресі, що дотепер рясніють в Інтернеті: «Ющенко відкрив Меморіал пам'яті Героїв Крут», «Президент відкрив пам'ятник героям Крут», «Ющенко поїхав відкривати музей», «2008 рік оголошений роком пам'яті жертв Голодомору», «Президент продовжив держпрограму «Золота Підкова Черкащини» та ін. [7; 322; 323; 496; 497].

Така подача матеріалу – більше, ніж прес-реліз і менше, ніж тематичний авторський матеріал, безумно, наповнювала інформаційне поле національним контентом. Суттєвим доповненням новинного формату були зазвичай авторські тематичні програми, серед яких потрібно відзначити започатковану С. Шустером 9 вересня 2005 р. програму «Свобода слова». Вона виходила в прямому етері на ICTV. Її концепція передбачала обговорення за участю політиків, високопосадовців (міністрів та ін.), експертів важливих поточних подій в Україні. Згодом у програмі змінився ведучий – ним став А. Куликов, Шустер створив власний проєкт «Свобода Савіка Шустера» (з літа 2008 р. – «Шустер-Live»), що виходив з 24 серпня 2007 р. на телеканалі «Інтер», пізніше – на телеканалі «Україна».

Зазначені проєкти стали продуктом одного з ключових завоювань Помаранчевої революції – свободи слова. Вони наповнили інформаційне поле українським медійним продуктом – гостями студії, спікерами, експертами були українські політики, чиновники, журналісти, фахівці багатьох галузей. У етері мова йшла про важливі питання українського життя, переважно політичного сьогодення (на той момент): вибори, створення коаліцій у парламенті, голосування важливих законопроєктів, міжнародну політику. А проте, вважати, що цей контент був цілком проукраїнським, було б помилкою. І справа не стільки в тому, що частина гостей студії та подекуди ведучі були російськомовними. Програми мали формат ток-шоу, нерідко зміст у них підмінявся формою, а ведучі чи спеціально запрошені гості використовували маніпулятивні технології. Зрештою, частина спікерів дотримувалися однозначно проросійської позиції. Разом з тим, такий формат на українському телебаченні виправдано було б вважати позитивним досягненням в царині свободи слова.

У таких непростих умовах проукраїнському контенту, що, згідно з нашими оцінками, помітно впливав на формування української ідеї, вдавалося з'являтися в інформаційному полі. Менш популярним, бо збирав нечисленну глядацьку аудиторію, хоча б з тієї причини, що не виходив у прайм-тайм, а також мав відмінний від ток-шоу формат, був історичний, освітньо-пізнавальний проєкт А. Охрімовича «Машина часу».

Його передачі виходили на «5 каналі» й покликані були розкривати «таємниці минулого задля якісного розуміння майбутнього» [250]. Ведучий володів особливим стилем «зачаровувати глядачів», позаяк мав досвід – ще в 2004 р. створив на телеканалі «Перший Національний» історичний проєкт «Далі буде...», а з 2010 р., після його закриття вже новим керівництвом, започаткував згадану «Машину часу». Такі телевізійні проєкти, безумовно, сприяли «націоналізації» українських медіа, ба більше, сприяли формуванню в журналіста(ів) власного авторського «почерку», як і критичному (пере)осмисленню дійсності вже глядацької аудиторії. Українська журналістика перестала буди нейтральною, бо «...в українських реаліях залишатися нейтральним» означало «бути провладним», у крайньому випадку – «дотримуватися цензури та самоцензури» [473]. Проєкт А. Охрیمовича та йому подібні сприяли посиленню журналістики як інституції громадянського суспільства загалом, так і зростанню ролі медійників у політичних процесах зокрема

Пропоновані міркування насамперед характеризують ситуацію, що склалася в період президентства В. Януковича. Фактично опонувати проросійському главі держави, особливо з початком Революції Гідності, цілком очевидно означало займати проукраїнську позицію. Зважмо, зокрема, на вимоги Євромайдану: крім євроінтеграційних пунктів, мова йшла про зміну влади, дострокові президентські вибори, свободу політв'язням, свободу слова, скасування цензури, люстрацію «синьо-білих» чиновників тощо. Власне сам Євромайдан, як і Помаранчева революція, став для українських медіа кульмінаційним моментом, коли «українського» в українських медіа знову значно побільшало. Конкретно йшлося про прямі (наживо) трансляції подій із Майдану Незалежності. І тепер справа не обмежувалася «5 каналом». Політико-медійний контент української національної ідеї переживав піднесення якраз у площині причетності до його творення чи не всіх провідних телеканалів, збільшення кількості прямих включень з різних місць, причому не лише Києва, а й інших міст, переважно обласних центрів, регіонів. Поширення набуло таке явище як блогерство, що давало змогу через соціальні мережі в режимі live спостерігати за подіями, причому

в різних локаціях. Ще одна новинка – нові телеканали [136]. Їхній професійний старт відбувся саме з трансляції й обговорення подій Революції Гідності.

Загалом новітні («кольорові») революції сприяли піднесенню патріотичних почуттів у населення, підвищили відсоток громадян, які ідентифікували себе українцями. Згідно з соціологічними опитуваннями, у 2005 р. «пишалося, що є громадянами України, близько 70% населення країни, вважало себе патріотами 75%, понад 90% сприймало Україну як Батьківщину» [102, 175]. У 2014 р. «ці показники виявилися ще вищими, а серед учнів останній сягнув рекордних 95%» [327, 4].

Хвиля протестів, що була викликана відмовою від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, і ввійшла в історію під назвою «Революція Гідності», стала першою на пострадянському просторі рішучою незгодою, що була пов'язана з демократичними прагненнями, а не виборами. «Про це свідчить порівняння детермінант участі у протестних діях в обох Майданах (противників В. Януковича і його прихильників. – О. М.). Спільними чинниками обох протестів були мікрорегіональні розколи та стурбованість населення зовнішньополітичними пріоритетами...» [343]. Станом на 2014 р. у суспільстві сформувалися сили, які готові були боронити свободу слова, виступати проти цензури, чинити спротив розгонам мирних акцій, протестувати проти виявів корупцією, за люстрацію чиновників часів президентства В. Януковича тощо.

Аналітики Інтернет-видання «Детектор медіа» (основним напрямом діяльності якого є «інформування читачів про події в українському й світовому інформаційному просторі»), у звіті, опублікованому 8 січня 2014 р., відзначили: «Загалом, більшість телевізійних каналів висвітлювали ці події з достатнім рівнем стандартів журналістики, тому лише окремі матеріали цієї тематики мали ознаки замовності [122]. У негативному контексті з погляду дотримання стандартів журналісти щодо побиття студентів у ніч з 30 листопада на 1 грудня 2013 р. аналітики «Детектор медіа» відзначили «Перший Національний» телеканал: «Перший Національний – єдиний, де

майже всі матеріали були з відверто грубими порушеннями стандартів, що є ознаками цензури на каналі» [309].

Проведений аналіз також засвідчив, що протягом грудня 2013 р. усі українські загальнонаціональні канали порушували стандарти в сюжетах про владу (позитивні, нейтральні, без балансу думок). На «Першому Національному» таких матеріалів було 44, 29 – на Інтері, 27 – на «1+1», 19 – на ТРК «Україна», 15 – на «СТБ». Відповідно, про опозицію, вимоги якої співіснували в площині поширення української ідеї, матеріалів було менше. До того ж, вони були негативні, без балансу думок, тобто містили ознаки цензури. На «Першому Національному» таких сюжетів за один місяць виявлено 26, на «1+1» – 17, «Інтері» – 14, ТРК «Україна» – 12, «СТБ» – 11 [309].

З 2 по 7 грудня того ж року аналітики зафіксували замовчування телеканалами тем, фактів і думок, озвучення яких було невігідним владі. По 277 таких тем було на телеканалах «Новий» і «ТВі» (функціонував із 17 березня 2008 р. по 13 червня 2019 р.), по 276 – на «Першому Національному» і «5 каналі», 266 – на каналі «Україна». Для розуміння, наскільки ж (не)сприяли «націоналізації» медіа події Євромайдану, наведемо кілька фактів, що були замовчані: «близько 200 людей вийшли на мітинг проти влади в Луганську» (1 грудня); «у Харкові в Народному віче взяли участь понад дві тисячі людей» (2 грудня); «у Харкові на Євромайдані проходить концерт «Рок за зміни»» (4 грудня); «на Євромайдані в Донецьку вимагали відставки президента і уряду» тощо [309]. Тож, вважати, що збільшення кількості матеріалу дорівнювало аналогічному зростанню проукраїнської риторики в медіа в період Євромайдану було б помилково. Утім, процес «націоналізації» медіа був підсилений особистісним чинником самих медійників під час кульмінації Євромайдану – розстрілу Небесної сотні, коли під час репортажів, прямих включень журналісти не приховували вияву емпатії (симпатії) до загиблих й робили це, незалежно від медійного ресурсу [дод. Г].

Якщо порівнювати постмайданне представлення української ідеї в медіа після Майдану й Євромайдану, то на основі аналізу численних фактів (свідчень) стверджуємо: в обидва періоди суспільство отримало значний потенціал (імпульс) для

розвитку медіа, свободи слова, ствердження українського національного дискурсу. Цією по суті історичною нагодою медійники скористалися частково. І хоча після Євромайдану також є підстави говорити про «відкочування назад», передусім у політичному житті й сфері ЗМІ, що його ретранслює (обслуговує), усе ж анексія Росією Криму та початок російської збройної агресії на Донбасі спонукали, аби контент, принаймні новинний, раз по раз з'являвся в інформаційному полі. Варто погодитися з міркуваннями журналіста П. Кралюка, який у відомій статті «Війна з Росією та руский мир у мас-медіа України» зауважив, що «...і на нашому телебаченні панує «русский мир» чи російський дух. Десь це є більш виражено, як на «Інтері» чи на каналі «Україна»... а десь це менш виражено, як на «плюсах» (каналі «1+1». – О. М.) [211]. Він сказав це про російську інформаційну й культурну експансію в Україні станом на 2017 р., проте вона є переконливим свідченням тієї аритмічної невизначеності, про яку йшлося вище.

Загалом Помаранчева революція й Революція Гідності надали значний імпульс розвитку громадянського суспільства, сфери медіа, як важливої його інституції. Під час активної фази зазначених подій спостерігалось збільшення проукраїнської риторики, що відбивало загальну трансформації українських медіа. При цьому російська інформаційна експансія лишалася активним гравцем на медійному ринку, що позначалося в збереженні традиції – за відповідної політичної кон'юнктури частина телевізійних ведучих, оглядачів, репортерів, газетярів, публіцистів продовжувала працювати в українському інформаційному полі за російськими правилами. Утім, поступальна українізації медіа ставала очевидною.

4.3. Політика В. Януковича в інформаційній сфері як спроба демонтажу національної ідеї

Потреба докладніше дослідити політику четвертого президента України в інформаційній сфері продиктована багатьма обставинами, з яких варто виокремити

деякі найтрагічніші феномени, причому і для суспільства (людей), і держави. Річ у тім, що саме в період правління В. Януковича відбувалася суцільна (щоб не сказати тотальна) олігархізація медіа, причому вже на безальтернативній, як можна було на це раніше розраховувати, основі. Крім того, російський чинник впливу, своєю чергою, набув потужного, з претензією на незворотність характеру; розрахунок робився на неоімперську перспективу інкорпорації України [118, 22]. За такого перебігу подій українська національна ідея мала або вкотре канути в небуття, або боротися й вижити в найбільш несприятливих умовах.

Знайомство політика В. Януковича з національною ідеєю відбулося раніше. Для прикладу, коли 4 серпня 2006 р. Президент України В. Ющенко дав згоду на призначення В. Януковича Прем'єр-міністром, він запропонував йому підписати «Універсал національної єдності». Той «погодився на цю умову, оскільки виконувати вимоги Ющенко не збирався, натомість Універсал відкривав... (йому. – О. М.) шлях до державних інструментів збагачення та політичного домінування» [228, 77].

Наближення до завершення каденції В. Ющенко позначалося, між іншим, інституційним протистоянням між главою держави й Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Конфлікт «окремих індивідів, які не можуть діяти як єдина група» виявився настільки безкомпромісним, що фактично унеможливив конструктивну співпрацю високопосадовців, зокрема в царині реформ [289, 316]. Світова фінансово-економічна криза 2008 р. негативно позначилася на бізнесі й звичайних громадянах, оскільки супроводжувалася зростанням індексу споживчих цін більше ніж на 12%. Затяжна внутрішня політична криза, разом із погіршенням стану господарства України сформували в суспільстві запит на забезпечення стабільності й припинення політичного протистояння. В. Янукович та його політтехнологи швидко збагнули цю невідповідність. Ба більше, поспішили подати її як «руїну», що її, як казали, створила «помаранчева» команда. Як показує аналіз передвиборчої програми «Україна – для людей!», з першого рядка документа (місцями використовуючи режим великих літер) «синьо-білі» нещадно критикували чинного президента та його оточення,

звинувачували їх в тому, що вони, нібито, «ВОНИ ЗАБУЛИ ПРО ДЕРЖАВУ, ДОВЕЛИ КРАЇНУ ДО БАНКРУТСТВА, ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ РУЇНИ, принесли в жертву особистим амбіціям майбутнє України...» [306]. Водночас, В. Янукович прямо протиставляв себе команді «помаранчевих», обіцяв «...подолати катастрофічні наслідки їхнього злочинного правління...» [306]. Головна його опонентка на цих виборах – Ю. Тимошенко, яка раніше двічі обіймала посаду глави уряду, у преамбулі своєї програми «Україна переможе. Україна – це ти!» єдине, чим дорікнула «попередникам» (по суті своїм колишнім ідейним союзникам) – олігархією. У розмитому формулюванні йшлося про «руйнування вертикалі влади», закладеного, з її слів, невдалою конституційною реформою 2004 р. Тож, запит на рішучість був, певною мірою, свідченням розчарування виборців (їхньої частини), які очікували професійних дій і швидких позитивних результатів. Натомість, до гри на довгу політичну (історичну) дистанцію виявилися неготовими, а політиків у царині виконання завдань національного відродження оцінили поверхнево. Загалом, у першому турі взяли участь 18 кандидатів, а за підсумками другого туру, за участю В. Януковича та Ю. Тимошенко, перемогу здобув перший (набрав 48,95% голосів проти 45,47% у лідерки «Батьківщини»; в абсолютних показниках 12481266 осіб проти 11583357) [63].

Першоджерело формулювання базових положень української національної ідеї вбачаємо у передвиборчій програмі кандидата, котрий переміг на виборах і став президентом. Адже, виходячи саме з власних програмних засад та положень він і мав здійснювати (у взаємодії з іншими органами влади) державну політику. Тож, бачимо, що найбільше уваги В. Янукович приділяв п. 2 «Від соціальної незахищеності – до державних гарантій!» (фактично він займав найбільше місця в програмі: освіта, житло, пенсії), значно менше – про охорону здоров'я, стільки ж – про армію і боєготовність ЗСУ, про місцеве самоврядування [452, 32]. На відміну від програми 2004 р., чотири рази вжив прикметник «національний» (національне законодавство, національні інтереси держави, національна безпека держави, державна політика в інформаційній сфері, що... забезпечить захист національних інтересів), програма 2010 р. виглядала

прагматичною. Насправді ж – більш популістською. Про українську національну ідею в значенні «Україна – частина світових політичних процесів», мова йшла лише в контексті «ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ» [306]. Якщо ж зважити, що у своїй програмі він назвав позаблоковий статус України «...ключовим елементом національної безпеки, гарантом піднесення її міжнародного впливу..., а також головним завданням зовнішньої політики...», обіцяв відновити «дружні і взаємовигідні відносини з Російською Федерацією...», виступив за надання російській мові «статусу другої державної», то можемо зробити висновок про підготовлений реванш не лише самого В. Януковича, а й усього промосковського політикуму.

Сам же концепт «українська національна ідея» як президентом, так і його політичними соратниками подавався як щось загальне, місцями вульгаризоване. Крім широко відомої з публіцистичних видань фрази, сказаної на нараді 11 листопада 2011 р. у Івано-Франківську, що «національна ідея – це любити свою сім'ю, державу, землю, працювати, а не шльопати язиком», В. Янукович розлогіше про неї висловився під час підсумкового інтерв'ю трьом українським загальнонаціональним телеканалам – «ICTV», «Інтер», «1+1» 24 грудня 2010 р. [500]. З подачі своїх спічрайтерів він сформулював думку, що в різні періоди історії України національна ідея була різною. Самі виклики часу диктували її сутність: «Свого часу національною ідеєю була боротьба за незалежність України..., ці часи пройшли, Україна незалежна. Треба дбати про суверенітет, охороняти її з усіх сторін і думати про ідентичність нашої країни» [500]. Подальші дії четвертого президента засвідчать дещо зворотне.

Одним із перших кроків «регіоналів» та особисто В. Януковича на шляху удаваної турботи про суверенітет стали підписані 21 квітня 2010 р. ним та тогочасним очільником Росії Д. Медведевим «Харківських угод про перебування Чорноморського флоту... на території України» [421]. 27 квітня документ було ратифіковано. Україна йшла на поступки взамін на зниження ціни на імпорт російського газу до України та вилучення пункту про штрафи, якщо вона закуповуватиме менше палива. По суті посилювалася присутність іноземних військ на території України – термін перебування

російського з'єднання в АР Крим продовжувався з 2017-го по 2042-й р. (на 25 років). Про наявність складу злочину в цих рішеннях / діях четвертого президента через 7 років після його втечі з України заявить Державне бюро розслідувань, яке 28 січня 2021 р. повідомить про підозру вже колишньому главі держави в учиненні державної зради (ч. 2 ст. 111 ККУ) саме за підписання Харківських угод [112].

Як заявили тоді в СБУ, «...підписання угод призвело до збільшення кількості особового складу військових формувань і спецслужб РФ, які згодом були причетні до анексії Криму» [443]. Тож, думка В. Януковича про потребу оберігати суверенітет України, на тлі ратифікації капітулянтської угоди парламентом (що не була позбавлена драматичної екзотики – димових шашок, бійки тощо), мала вигляд політичної мімікрії, політичного популізму [451, 56]. Це була демонстрація політики подвійних стандартів, що реально загрожувала національній безпеці.

Про це свідчив той факт, що вже влітку 2010 р. комуністи «прибрали до рук» десь ключовий інструмент історичної політики держави – УІНП. Цю інституцію очолили люди, які в принципі не були готовими працювати в царині таких пріоритетів як «Україна» й «нація». Першу вони уявляли на радянський манер, другу взагалі не сприймали як цінність. Показово, що керівником УІНП було призначено колишнього працівника Інституту історії партії при ЦК Компартії України, дійсного члена КПУ Валерія Солдатенка. Склалася парадоксальна ситуація: коли близько 70% населення України вже пишалися тим, що є її громадянами, а давати оцінку злочинам комуністів мала інституція, яку очолив представник тієї ж партії.

В освітній сфері політику «регіоналів» проводив профільний міністр Д. Табачник (після перемоги Революції Гідності він втече до Росії і за свою колабораціоністську діяльність буде заочно засуджений на 15 років тюремного ув'язнення) [253]. У середовищі українських політиків та громадських активістів набув прізвисько «міністра-українофоба» [124]. Табачник не визнавав українців народом у сучасному (етнічному та національному) розумінні, більшу частину з них називав «малоросами», складовою частиною «єдиної великої російської нації» [330, 78]. Під його

керівництвом було розроблено новий навчальний план для 5–9 класів середньої школи, що передбачав скорочення годин на вивчення української мови, скасування окремого предмету «Історія України» [404]. В інтерв'ю журналістам Табачник заявляв, що не бачить для України іншого шляху, як у «...духовній єдності із Росією і іншими православними країнами...» [318]. А в етері «5 каналу» навіть намагався обґрунтувати зближення з Росією «духовним фактором», мовляв, «...американський монополізм не відбувся, і тому, щоб успішно розвиватися, ...потрібне цивілізаційне єднання православних народів. Воно не обов'язково триєдине – Україна, Білорусія, Росія... Центром... є Росія» [318]. Згідно з такою логікою, найбільше, на що могли розраховувати українці, – «виблагати у Росії право на власну державність» [318]. Отже, на переконання високопосадовця виходило, що Україна мала повернутися до колоніального статусу, але вже не в рамках СРСР, а неоімперії – Російської Федерації, а на зміну «радянській людині» (*homo soveticus*) – прийти знеособлене, великодержавне за змістом «русский».

В умовах такої кадрової політики українська національна ідея перебувала на периферії державного життя [329, 15]. Утім, навіть тоді «гарант» Конституції України продовжував імітувати політичний курс свого попередника В. Ющенка. Зокрема в тій частині зовнішньої політики, що стосувалася зближення з ЄС. Для пострадянської України процес зближення (інтеграції) з Євросоюзом означав налагодження взаємовигідної економічної співпраці, також поетапний та, зрештою, остаточний розрив із Москвою. А все, що мінімізувало її вплив, автоматично наближало до справжньої незалежності, суверенності, європейських демократичних перспектив. Процеси євроінтеграції цілком претендували на роль української національної ідеї.

Нагадаємо, що зближення між Україною та ЄС тривало ще з 1991 р. Спільнота європейських країн вітала демократичний характер Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. [464, 21]. Логічно припустити: з наступним нарощуванням інституційної взаємодії сторін мав би зростати й запит у суспільстві на євроінтеграційні процеси. А, скажімо, у період правління В. Януковича його доречно

було б розглядати як свого роду «мірило українськості» проросійського президента. Однак цього не трапилося. Тривало зближення з Росією, що в перспективі несло пряму загрозу для всього українського, і не лише національного. У першому кварталі 2011 р. товарообіг між Україною і РФ склав 157% до аналогічних показників 2010 р. і продовжував зростати. За час свого президентства Янукович матиме близько 40 контактів із кремлівськими лідерами. Вони свідчитимуть про очевидну симпатію четвертого президента до запропонованого Кремлем вступу в Митний союз (міжнародного економічного об'єднання (інтеграції) Росії, Білорусі, Вірменії, Казахстану). Дані соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2022 р. стосовно динаміки цивілізаційного вибору громадян України, показали, що з 2002-го до 2013-го р. громадяни України, які схвалювали вступ до ЄС, були в стабільній меншості – близько 40%. Натомість, ідея приєднання України до будь-якого російсько-білоруського союзу набирала до 60% респондентів. При цьому проєвропейська орієнтація спостерігалася переважно в жителів західних та центральних регіонів, заодно етнічних українців та україномовних. Водночас, євразійська орієнтація здебільшого була поширена серед мешканців східних, південних регіонів, етнічних росіян та тих, хто послуговувався російською мовою. Ці дані не були стабільними. Після 2010 р., коли Янукович узяв курс на встановлення авторитарного режиму, підтримка ідеї «східнослов'янського» союзу втрачала прихильників (з 61,4% до 48,9%), але й показник підтримки союзу з ЄС також зменшувався, щоправда, не так стрімко (з 45,5% до 41,6%). Між тим, діяло щонайменше два чинники, що спонукали Януковича стримувати підписання обіцяної ним Угоди про асоціацію з ЄС. По-перше, особиста воля президента, котрий більше тяжів до союзу з Росією. По-друге, 40% населення, які підтримували зближення з ЄС. Виходило, що 60% прихильників «східнослов'янського» союзу не становили абсолютну більшість, але й 40% симпатиків Євросоюзу не були абсолютною меншістю. Заодно й політика уряду М. Азарова, як зазначав комісар ЄС з питань розширення Штефан Фюле 12 травня 2010 р., «не виключала інтеграції у ЄС» [442]. Підтвердженням було прийняття «Плану

першочергових заходів щодо європейської інтеграції України на 2013 рік» [333]. Проте зробити вибір на користь європейської перспективи Янукович не наважився.

Політика подвійних стандартів, чи навіть політичної шизофренії, тривала до 21 листопада 2013 р. Того дня розпорядженням Кабінету Міністрів України №905-р було вирішено «...призупинити процес підготовки до укладання Угоди...», і «...відновити активний діалог з Російською Федерацією та іншими країнами Митного Союзу і державами – членами Співдружності Незалежних Держав щодо поживлення торговельно-економічних зв'язків...» [349]. На Вільнюському саміті «Східне партнерство», що відбувся 28–29 листопада, Янукович не підписав Угоди про створення всебічної та поглибленої зони вільної торгівлі (Deep and Comprehensive Free Trade Agreements (DCFTA)), чим фактично звів нанівець багаторічну роботу «своїх» же урядовців. Британські науковиці Р. Драгнева та К. Волчук дійшли висновку, що «...і європейська, і євразійські інтеграції були для Януковича вторинним питанням на фоні контролю за фінансовими потоками... Зовнішньополітичний вектор розглядався як засіб обміну на грошові преференції, а не як напрям розвитку країни» [117]. У статті «Правління Віктора Януковича в зарубіжній історіографії» схожу думку висловив український дослідник В. Денисенко. На його переконання, відмова від європейського вектору була зумовлена внутрішньою природою самого режиму Януковича, адже «...масштабне реформування країни, згідно з Угодою, ставило під загрозу фундаментальні інтереси донецького клану: паразитування на державних структурах, вибіркове судочинство, адміністративний ресурс» [117].

Важливим аспектом руйнування президентом В. Януковичем концепту «українська національна ідея» було обіцяне в його передвиборчій програмі запровадження в Україні офіційної двомовності. Ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики» №5029-VI Верховною Радою України відбулося 3 липня 2012 р., а президент підписав його 8 вересня [154]. Процедура розгляду й обговорення цього закону в липні 2012 р. викликала протестні акції як у столичному Києві, так і в інших містах (переважно обласних центрах) України. У медіа й

публіцистиці вони відомі як мовний майдан. Мовний закон «Ківалова-Колесніченка» (за прізвищами народних депутатів від Партії регіонів, які внесли відповідний законопроект) мав найменшою мірою лінгвістичне навантаження, а передусім політичне, ідеологічне значення. Згідно з версією авторів, закон, при незмінності визнання української мови державною, істотно розширював використання інших мов, якщо в конкретно взятих регіонах кількість носіїв цих мов становила не менше 10% населення. Дія закону поширювалася на 18 мов, серед яких, зокрема, білоруська, болгарська, вірменська, кримськотатарська, молдавська, російська та ін. Отож, першочерговою була мета (й експертне середовище це підтвердило) розширення сфери впливу російської мови, відтак впливу Росії на Україну як такого. Директор Інституту української мови НАН України П. Гриценко принагідно зауважив, що його правильно було б називати «Законом Кремля-Ківалова-Колесніченка», адже це ніщо інше, як лекала й сценарій Москви. «Мова – один із головних напрямів давно здійснюваної гібридної війни проти України. У нас була традиція недооцінки ролі мови в житті суспільства. І тому ми мали викривлену в багатьох виявах мовну політику», – резюмував учений [351].

Народний депутат (ВО «Свобода») А. Ілленко назвав цей закон «...абсолютною антиукраїнською провокацією..., організованою з метою русифікації України і підготовки до російського вторгнення...» [351]. Водночас, один із російських ідеологів «русского мира» П. Щедровицький вирішив помудрувати на цю тему: «Мова задає спосіб мислення, і те, як ви думаєте, думаючи по-російськи, ваш спосіб мислення і результати вашого мислення будуть іншими, ніж коли ви думаєте по-українськи, по-китайськи, на фарсі, чи будь-якою іншою мовою... І тоді зовсім не важливий колір вашої шкіри, і на якій території ця людина живе, і хто її батьки. Якщо хтось вихований в одній із російських інтелектуальних шкіл, то він – людина Русского мира!» [96]. Така чи подібна логіка, що нею керувалися Янукович і його оточення, призвела до звуження вживання державної української мови в східних та південних регіонах до рівня провінційної (муніципальної).

Тож, як легко переконатися, важливою складовою української національної ідеї в новітній історії України, після інституційного оформлення державного суверенітету й утвердження права цивілізаційної суб'єктності в реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, було утвердження української мови як державної. 23 лютого 2014 р. парламент скасував «закон Ківалова-Колесніченка», натомість ухвалив поданий ще 28 грудня 2012 р. В. Кириленком проєкт Закону «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про засади державної мовної політики» [337]. Лише після трирічного (у лютому 2018) розгляду питання Конституційний Суд України визнав «закон Ківалова-Колесніченка» неконституційним, таким, що втратив чинність.

При усій, на перший погляд, однозначності політичної характеристики В. Януковича взагалі, його ролі у формуванні та утвердженні (чи ліквідації, демонтажі) концепту «українська національна ідея» й того, з чого вона складалася, зокрема, респонденти, які були опитані в рамках цього дисертаційного дослідження, висловилися неоднозначно. Нагадаємо, що після масових розстрілів учасників Революції Гідності 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській у Києві, коли були смертельно поранені 48 мирних учасників (усього, згідно з даними Генеральної прокуратури України, під час Революції Гідності постраждали 2,5 тис. осіб, 104 з яких – загинули) Янукович 21 лютого втік зі столиці Києва. Спочатку, нібито, до Криму, а звідти – у Росію. Тож, у відповідях на питання «Хто, на Вашу думку, найбільше зробив для утвердження української національної ідеї?» та «Хто, на Вашу думку, найбільше зашкодив українській національній ідеї?», 9 респондентів із кожних 10-ти згадали прізвище Януковича. Це найвищий показник серед усіх президентів. Відповідно, 6 із них назвали Януковича тим, хто найбільше зашкодив українській ідеї, а 3 – хто найбільше зробив для її поширення. Ось кілька аргументів-пояснень. Студентка В. Швець зауважила, що «...його команда була за проросійську політику, що призвело до посилення культурних і політичних розбіжностей в країні..; під час його президентства державні медіа часто висвітлювали події в Україні в негативному світлі, нав'язуючи наративи, що підтримували проросійську позицію...». Водночас, учений-

літературознавець В. Пахаренко відзначив: «Фактично то була команда колаборантів. Вони... зробили міщанським наш інформпростір. Передовсім, досить професійно перетворили телеканали на знаряддя навіювання народіві своєї політики й ідеології» [дод. Е]. Із діяльністю Януковича пов'язав заподіяння найбільшої шкоди українській національній ідеї історик, освітянин В. Лазуренко: «Медіа стали підконтрольними апарату цього президента, де потужне лобі мали проросійськи-орієнтовані чиновники, які всіляко гальмували впровадження в державну політику потужних елементів національної самоідентичності» [дод. Е]. Як бачимо, так чи так, але всі респонденти відзначили десь опосередковану, проте все ж досить сильну роль медіа, як маніпулятивного засобу підтримки й популяризації проросійської політики влади «регіоналів». Учасники ж опитування, які побажали відзначити «позитивну роль» Януковича в утвердженні української національної ідеї, керувалися тією аргументацією, що біглий президент, зрадивши своїй присязі, нібито посприяв згуртуванню українських патріотів навколо тих питань, за які їм доводилося боротися й навіть гинути. Журналіст і волонтер із Донеччини О. Качура сказав про це так: «Він розбудив українську національну ідею в кожному з нас, змусивши нас на ділі довести, що ми не раби й жити в російській диктатурі ми не будемо». Освітянин і військовик С. Воронов зауважив, що «...об'єднуючи проти себе опозицію у вигляді чітко виражених проукраїнських сил, Віктор Федорович, навпаки, кристалізував борців за національну ідею і давав тільки нові й нові поштовхи до подальшої боротьби за українську Україну» [дод. Е]. Як бачимо, респонденти, які опинилися на протилежних позиціях щодо ролі Януковича в сприянні / перешкоджанні ствердження української національної ідеї, різнилися хіба що оцінками міркуваннями щодо наслідків його політики. Це дало нам підстави вважати, що самі опитувані формулювали свої відповіді, керуючись різними поглядами: одні шукали логіку в самій ідеї, інші – вбачали її в результаті та чинній політичній кон'юктурі. При цьому чи не всі збагнули найбільш системну антиукраїнську діяльність Януковича серед усіх президентів, не кажучи вже про те, аби за лаштунками протистояння помітити інших «рушіїв перемін»,

наприклад появу на історичній арені нового покоління громадян.

Отже, підбиваючи підсумки політики В. Януковича в інформаційній сфері, констатуємо факт розширення за його правління царини використання московського контенту в українських медіа. В умовах легалізації російськомовного режиму це стало прямим свідченням збільшення впливу «русского мира» на українське суспільство. Ба більше, у південних і східних регіонах країни концепт «українська національна ідея» в медіа-просторі по суті було ліквідовано.

Висновки до четвертого розділу

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. українська національна ідея, як політико-медійний дискурс, не стала домінуючою. У пострадянському суспільстві, що зберігатиме свої базові характеристики щонайменше протягом наступного покоління, національне спрямування розвитку виявиться лише одним із багатьох. Натомість до панівних належатиме інша тенденція трансформації суспільства, що її назвуть олігархізацією. Вона стане своєрідним «продуктом» протистояння, кримінальних розбірок, водночас поступок, компромісів провладного політикуму й пов'язаного з ним великого бізнесу, що помітно «поглинуть» ідеологічних опонентів – комуністів і націоналістів. Власне з лібералізацією суспільних відносин була пов'язана олігархізація й медійного простору. Питомою ознакою цього процесу в періоди президентських каденцій Л. Кучми та В. Януковича була підпорядкованість російському впливу.

Українською й водночас демократичною альтернативою стануть події, що ввійшли в історію під назвами Помаранчева революція та Революція Гідності. Перша з них була несподіванкою, зокрема для українських журналістів, хоча синхронно в Україні відбулася й своєрідна «медійна революція». Власники колишніх провладних каналів почали не лише підтримувати нову владу, а й обіцяти надалі працювати «чесно», «без тиску». Проте, як покаже час, така відвертість не означала втрату їхньої залежності від побіжної кон'юнктури. А те, наприклад, що у 2005 р. телеканал «1+1» став на бік Ющенка, не компенсувало того, що він перешкодив багатьом виборцям

зробити усвідомлений політичний вибір. Тим більше, що публічно ні каятися, ні вибачатися ніхто не бажав. Другим етапом «медійної революції» стала Революція Гідності, а однією з її ознак – делегування багатьох працівників медіа в сектор громадської діяльності. Тут дався взнаки досвід професійної комунікації журналістів. Насамперед уміння збирати, аналізувати, узагальнювати інформацію, продукувати та презентувати матеріал. Також навички швидко й невимушено знаходити порозуміння з людьми, попри їхній статус. Після Помаранчевої революції та Революції Гідності медійна сфера, уже як важлива інституція громадянського суспільства та «цифрова» галузь, видимо претендувала на атрибут національного бренду України.

У період президентства В. Януковича відбувався системний і послідовний відхід від української національної ідеї. Порозуміння з кремлівським диктатором стало модним і, як здавалося багатьом, зокрема й медійникам, безальтернативним. Політика «синьо-білих» позначалася монополізацією, корумпованістю, зросійщенням, але все ж не була достатньо потужною, аби впоратися зі своїм «найважливішим» завданням – «мирно» ліквідувати українську національну ідентичність. Також промосковська політика не забезпечила формування замовних поглядів на минуле. Її сценарій «переписування» історії не спрацював, хоча, здавалося, станом на середину 2013 р. ситуація, зокрема з медіа, перебувала під цілковитим контролем режиму. Причиною половинчастого результату стали достатньо активна діяльність частини громадськості, існування, бодай і обмежене, незалежних ЗМІ.

ВИСНОВКИ

Проблема національної ідеї в Україні кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. отримала затребуване відображення в науковій думці. Її дослідження (осмислення) помітно актуалізувалося після державної суверенізації України у 1991 р. Коли вчені аналізуватимуть цю ідею вже як суто українське явище, то здебільшого трактуватимуть її в загальному річищі європейської наукової думки. Монографії, статті, науково-популярні видання засвідчать ґрунтовний рівень зробленого в цій царині знань. Лише зауважимо, що напрацьований досвід навряд чи можна вважати достатнім. Стосовно ж репрезентації української ідеї в медіа, то історіографічний доробок у такому аспекті виявився ще скромнішим. Хоча в умовах світової економічної, інформаційної та іншої інтеграції й уніфікації, революційної за глибиною змін цифровізації медіа, а для українського суспільства ще й вирішення оборонних завдань у війні проти російського агресора, потреба в таких студіях є очевидною.

Опрацювання джерельної бази, проведене в межах дисертації, дало підстави зробити висновок про її багатовидовий та репрезентативний характер. Не надаючи будь-якому з видів джерел пріоритетності чи, навпаки, другорядності, зазначимо особливу вагомість для нашої розвідки аудіовізуальних медіа, публіцистики, творів політичного контенту, фотодокументів, матеріалів авторського усноісторичного дослідження. Вони більшою мірою стали в нагоді при дослідженні заявленої проблеми.

Використані принципи й методи, категорії наукового пізнання зумовили структуру, логіку, інноваційний характер дисертації. На сучасних методологічних засадах вдалося простежити ті аспекти проблеми (як вони сформульовані в темі, об'єкті й предметі дослідження), що раніше не потрапляли в поле зору науковців.

У пострадянський період історії концепт «українська національна ідея» постає як переконання, один із ідеологічно-світоглядних принципів і, заодно, «дороговказ»

національно-демократичного розвитку суспільства. Для зручності осмислення запропоновано поділити його – концепт – на науковий, політичний та суспільний / громадський. Відповідно визначено ролі ЗМІ – експертну, викривальну, просвітницьку. Це дало змогу розуміти національну ідею не лише з погляду «чистої дефініції», а й на всю глибину її імплантації в суспільно-політичне життя, інтелектуальний простір.

Стосовно сцієнтичного аспекту національної ідеї, то у виявленій інтелектуальній спадщині він постає своєрідним антиподом пострадянської дійсності. У такому контексті ідеї судилося пройти тернистий шлях трансформації, що було зумовлено поверхневою оцінкою минулого, великими відмінностями, зокрема регіональними. Провідна думка спиралася на досвід західних учених, однак до 2014 р. глибоких зрушень щодо неї в громадських поглядах не спостерігалось.

Націоналізм, як ідеологічне підґрунтя конкретної національної ідеї, авторка бачить у контексті переваг класичної типологізації цієї доктрини. Її аналіз проведено через ознаки вияву в українському досвіді. Принципово було поділити націоналізм на «західний» та «східний» і так пояснити суттєві відмінності між продуктивними моделями інтерпретації й пастками, що підстерігають дослідника на цьому шляху.

Простежено здобутки методологічних шкіл україністики. З'ясовано: численніша з них – примордіалістська, тоді як модерністська ліпше вписалася в сучасний світовий контент. Існування двох шкіл було зумовлено багатьма обставинами, передусім синдромами пострадянської ментальності й поверхневим знайомством із доробком усе тих же західних колег. Зберігалися контрверсійні моделі тлумачення українського націоналізму (праці А. Капелера, Б. Кравченка, Р. Шпорлюка). Дотримання модерністського підходу уможливило оптимальний розвиток медійного дискурсу в цьому питанні, зокрема через поняття «національний проєкт». Саме він мав «спрацювати» (чи ні) у політиці президентів України, усіх еліт, спонукати їх до відповідальності перед народом та історією.

Думка пов'язати українську національну ідею з інституційним становленням медіа виникла вже в процесі дослідження. З'ясувалося, що медійний простір мав ґрунтуватися на якихось засадах, причому не тільки фінансових, технічних, технологічних, лінгвістичних, а й ментальних та ідеологічних. Виявлення ж його зв'язків із аналогічними світовими явищами само собою не вирішувало проблеми.

Власне інституційне становлення медіа відбувалося не на порожньому місці – воно потребувало й отримувало матеріальне та інше забезпечення. Щодо кадрового аспекту, то авторка пропонує робочу гіпотезу, сутність якої визначається складним синтезом збережених пострадянських еліт та інноваційним процесом формування інформаційного (медійного) простору. Українській ідеї випало стати мотиватором якісних змін у цих сферах. Проте лише ротація поколінь давала тут перспективу. У самій же медійній індустрії викликом лишався поділ на «український» та «антиукраїнський» сегменти, що «регулювалося» олігархізацією суспільного життя.

Досліджено історичну предтечу цих «взаємин». Спадщина, що дісталася від радянської доби, виявилася непридатною для нових історичних умов: державна монополія, усевладдя номенклатури ніяк позитивно не кореспондувалися з ринковими, ліберальними (демократичними) стандартами мислення й поведінки. Крім того, у відносинах з'явився новий суб'єкт – громадянське суспільство, а відтак постала потреба в модерних інституціях, кадрах, правових та моральних нормах, ідеях.

Інституалізація медіа була можливою в умовах та за сприяння держави, громадськості, що власне й відбувалося. Складні перипетії суспільної трансформації позначилися на характері розвитку медіа, їхньому місцю й ролі в нових соціальних (комунікативних) практиках. Усі суб'єкти виявилися взаємопов'язаними й водночас суперечливими настільки, що об'єктивну оцінку отримують тільки з плином часу. Актуальною лишалася проблема еліт. Їхня «низька якість» у ЗМІ найкраще простежувалася в домінуванні емоційних коментарів над раціональними рішеннями.

Медіа України пройшли полівекторний процес становлення: від радянської «чорно-білої» пропагандистської преси до сучасних ЗМІ, що за змістом і формою

загалом відповідали стандартам західної (європейської) журналістики. Певне місце в медійному дискурсі належало українській національній ідеї. Узагальнивши численний матеріал та долучивши до нього власний досвід роботи в медійному просторі, авторка констатує факт відчутної актуалізації обговорення («просування») національної тематики за президентської каденції В. Ющенко і, навпаки, відсутність належної (чи будь-якої) її репрезентації за правління В. Януковича. Самі ж українські журналісти трансформувалися від осіб, що обслуговують політичний режим до авторитетних у суспільстві медійників, здатних впливати на суспільну думку. У цьому простежувалася сув'язь демократичного й національного. І все ж помилково було б називати історичну трансформацію українських медіа в цьому значенні універсальною, завершеною.

Наприкінці 1980-х рр. медіа УРСР пройшли ідеологічно помітну, хоча й не революційну за змістом трансформацію. Їх не зовсім виправдано поділяти на провладні й опозиційні. З погляду функціональних характеристик їхня «вмонтованість» у комуністичний режим виглядала, як і раніше, переконливо. За таких умов модифікація медіа визначалася мережею компромісів. У позиції головних персонажів національного відродження, що потрапляла в інформаційний простір, проглядалася підпорядкованість поточній кон'юктурі, виявом якої було не лише постійне шукання порозуміння з владою, а й цілком однозначна орієнтація-вибір на користь імовірних векторів таких пошуків. Попри те, що лідери Руху та інших опозиційних сил належали до людей активного життєвого віку, вихід зі складних обставин вони переважно вбачали в переосмисленні минулого, до того ж, значною мірою, міфологізованого.

Як своєрідне продовження та демонстрацію взаємозв'язку між ідеями та практиками показано реалізацію авторського права (чи безправ'я) журналістів у ЗМІ. У цьому випадку медіа виступили вже не як «продукт» чийось рішень, фінансування, політико-правового забезпечення, а «замовник», «умова», «майданчик» самовираження газетярів, оглядачів, телевізійних ведучих, кореспондентів, репортерів, публіцистів. Власне ЗМІ ми уявляємо як складне суспільне явище з усіма його впливами, залежностями. Цей самобутній «простір» виявився консервативним, а в пам'яті людей

– стереотипним. Лише на «прощання» з російським горе-демократом О. Солженіциним його симпатикам потрібно було щонайменше кільканадцять років. А «забування війни» (відмова від участі в акціях «победобесія») тривало аж до початку російського вторгнення в лютому 2014 р. У цьому сенсі реалізація авторського права означала не можливість незалежного слова, а демонстрацію вірності змертвілим догматам.

Завдяки змінам ідеологічних уподобань та партійного членства під політичну кон'юнктуру трималися на посадах чиновники й медійники. Власне тому останні не відразу потрапляли до авангарду рушіїв суспільних змін, хіба що окремі з них. Амбіції більшості коливалися залежно від того, хто перебував «на троні». Наприклад, В. Ющенку вони задавали багато незручних питань, а ось В. Януковичу – ні. Висновок авторки про загалом сприятливіші умови для розвитку медійного продукту під час Майдану 2004 р. аргументовано аналізом широкого кола джерел, усноісторичних опитувань, що відбивають думку як його прихильників, так і противників.

Протягом 1990-х – першої половини 2010-х рр. інспірування національного контенту в ЗМІ України позначалося певними відмінностями. По-перше, потужною інерційною залежністю. Відсутність революції в цій царині зумовило той наслідок, що український медійний дискурс фактично став продовженням радянського. Частина медіа, а це переважно неготові пропонувати читачам українську тематику ЗМІ східних областей України, імплантували своєрідну маніпулятивну плутанину. Місцеві комуністичні діячі та представники промислових еліт (інколи одні й ті ж люди) настільки боялися поширення національних ідей, що діяли на упередження. Суттєво інакшою була ситуація в центральних та, особливо, західних регіонах. Проте й там національний контент не набув ознак універсальності. Для відповіді на нові виклики ідеї, що ґрунтувалася на засадах виборювання державної незалежності України, уже бракувало. Однією зі спільних пасток, що їх транслиювали ЗМІ, лишався стереотип домінування соціального над національним та духовним.

Олігархізація медійного простору була тісно пов'язана з загальними процесами розвитку суспільства. Помітний вплив на неї мала все та ж радянська спадщина, а щодо

послаблення «національної політики» медіа, то тут давалася взнаки політична та інша залежність власників (бенефіціарів) від російського впливу. Особливо потужно стан олігархізації засобів інформації відчувався за президентства Л. Кучми та, пізніше, В. Януковича. Він виявлявся як у крайнощах обмежень прав і свобод журналістів, так і нехтуванні українською національною перспективою. У цьому сенсі «помаранчевий період» відрізнявся тим, що «спробував» повернути хід історії якраз у річище демократичної альтернативи розвитку України та власне української ідеї.

Російськомовність олігархів та їхніх медіа свідчила про ментальну залежність цього прошарку людей від кон'юнктури «первинного накопичення капіталу», його підпорядкованості російському впливу, неспроможності виявляти креативність у царині сучасних (демократичних) форм, способів, манер персональної комунікації. Ключова ознака загальноприйнятих етичних норм – вірність радянським архаїзмам – простежувалася в багатьох речах, але насамперед у порівняннях «гіркого сьогодення» з «чудовим минулим». Помилково було б вважати, що такий контент новин та публікацій був наслідком виключно олігархічної «природи» власників. Тут маємо підстави вести мову про своєрідну квінтесенцію бажань акціонерів і авторів редакційної політики.

Вплив ЗМІ на українське суспільство під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, а також обох постреволуційних періодів, був досить неоднозначним. Процеси демократизації давали змогу медіа набувати статусу самостійних суб'єктів, але синхронно – лишатися об'єктами, а отже, «ефективним механізмом» махінацій для досягнення кон'юнктурних політичних цілей. Якщо критерієм їхньої діяльності вважати українську національну ідею, то контроль за відповідною інформацією виявився недостатнім: маніпулювати масовою свідомістю, громадською думкою та політичними симпатіями могли як її прихильники, так і противники. Зміщення ціннісних світоглядних орієнтирів та, заодно, прагматичних інтересів, почасти опір звичайних працівників ЗМІ змінювали їх на краще. Якби в Україні не відбулося «кольорових» революцій, вочевидь і підстав для ведення мови

про національну ідею було б набагато менше. Свобода слова стала головним (на думку деяких дослідників – єдиним) здобутком Помаранчевої революції. Саме вона чи не відразу допомогла ЗМІ перейти у формат «чесних новин» із початком Революції Гідності, щоправда, вплив проросійських сил відчувався в роботі багатьох телеканалів, видань. Різниця між 2004 р. та 2013 р. полягала в тому, що вияв національного інакше позначався на трансформації ЗМІ: другого разу більшість каналів трималися більш-менш нейтральної позиції, при цьому «1+1» і «5 канал» симпатизували прихильникам революції, а «Перший Національний», «Україна», «Інтер» – навпаки.

Щодо ролі режиму В. Януковича у формуванні й утвердженні української національної ідеї, то, по-перше, рухаючись у напрямку уніфікації управлінської вертикалі за прикладом диктаторів сусідніх «східнослов'янських» країн, сприймаючи атрибутику самої держави – мову, духовність, історичну пам'ять – як щось «надокучливе», «зайве» й навіть «небезпечне» для власного благополуччя, четвертий президент мав увійти в новітню історію як корупціонер, українофоб. Не дивно, що він не зміг протриматися при владі навіть до чергових виборів. По-друге, технологія «закручування гайок» опосередковано посприяла укріпленню громадського сектору, незалежних ЗМІ. У цьому контексті було зроблено багато, але, треба зазначити, що пропонується інверсійність мислення експертів (авторів) відповідних оцінок Януковича, який нібито «допоміг», бо «шкодив», приховує щонайменше один безспірний прорахунок: така діяльність не гуртувала спільноту, а дробила її на (мікро)табори й уже в такому, тобто ослабленому варіанті, пропонувала визначитися з єдиним лідером. А це означало не консолідацію нації, а пристосування до чинного політичного режиму, який уже постфактум можна було (чи ні) називати «національним». По-третє, сила медіа у відстоюванні питань національної ідеї виявилася водночас і її слабкістю, адже, втративши шанс на поступальний розвиток за сприяння держави після виборів 2010 р., національно-патріотична частина журналістів змушена була відвойовувати свій статус і права в протистоянні з політичним режимом, який її (державу) уособлював, а по суті був антиукраїнським.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Драконівські» закони 16 січня 2014 року. URL : <https://rm.coe.int/168046abce> (дата звернення : 13.03.2023).
2. «Інтер» підготував низку спецпроектів до Дня хрещення Русі за участі УПЦ МП. URL : <https://detector.media/infospace/article/169343/2019-07-26-inter-pidgotuvav-nyzku-spetsproiektiv-do-dnya-khreshchennya-rusi-za-uchasti-upts-mp/> (дата звернення : 11.10.2023).].
3. «Комсомольська правда» змінила назву в рамках декомунізації. URL : https://lb.ua/society/2016/01/11/325310_komsomolskaya_prawda_smenila.html (дата звернення : 08.05.2023).
4. «Немає національної ідеї? А здоров'я нації – хіба не ідея, яка об'єднає Україну?» *Україна молода*. 2006. 26 січня. № 10.
5. «Яєчний замах» : Янукович у лікарні. URL : <https://mediateka.suspilne.media/media/4398> (дата звернення : 11.09. 2024).
6. 16 липня – День незалежності України. Крила наших надій (опитування). *Черкаська правда*. 1991. 13 липня. № 133.
7. 2008-ий оголошений роком пам'яті жертв Голодомору. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2007/10/printable/071024_holodomor2008_oh (дата звернення : 21.06.2022).
8. 5 канал проведе телемарафон «Голодомор. Геноцид українського народу». 2011. 25 листопада. URL : <https://detector.media/withoutsection/article/67559/2011-11-25-5-kanal-provede-telemarafon-golodomor-genotsyd-ukrainskogo-narodu/> (дата звернення : 11.12.2023).
9. Benedict Anderson. I like nationalism's utopian elements». URL : <https://search.app/2MiXCMzQAgRNmEuM7> (дата звернення : 21.08.2023).

10. Conversely, Hroch believes that the second phase of Ukraine's national development actually began in 1900 (Hroch M. National Self-Determination...). 285. URL : <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=248> (дата звернення : 15.12.2023).
11. Craig Calhoun The importance of Imagined Communities – and Benedict Anderson. *London school of economica and political shience*. 2016. № 1. 11–16.
12. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. New York : St. Martin's Press, 2000. 277.
13. Eliot T. S. Notes towards the Definition of Culture. *Christianity and Culture*. Harcourt Brace & World, New York, 1968. P. 168–169.
14. George G. Grabowicz 'Mythologizing L'viv / Lwow : Echoes of Presence and Absence' / George G. Grabowicz. *Harvard Ukrainian Studies*. 2000. Vol. 24. 318.
15. Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge, MA-London, England, 1993. 581 p.
16. Hroch M. Comparative studies in modern Eupopean history. Taylor&Francis. 2007. 336.
17. Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe. Columbia University Press. 2000. 220.
18. Hroch M. European Nations: Explaining Their Formation. Verso Books. 2015. 336.
19. Hroch M. National Self-Determination from a Historical Perspective. 2015. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00085006.1995.11092095> (дата звернення : 21.06.2022).
20. John-Paul Himka Social Preconditions of National Revival in Europe : A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations by Miroslav Hroch, Ben Fowkes. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 14. 1–2. 1990. 198.
21. Kohn H. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background. New York : The Macmillan Co., 1944. 735 p.

22. Makhashvili L. The Russian unformation war and propaganda narratives in the European Union and the EU' s Eastern Partnership countries. *International Journal if Social Science and Humanity*. 7 (5).
23. Manoilo A., Yevstafiev D. Information Wars and Psychological Operations as the Basis for New Generation Hybrid Wars. *Istoriya*. 2021. V. 12, Issue 6 (104). URL : <https://history.jes.su/s207987840016037-9-1/> (дата звернення : 23.06.2022).
24. Motyl Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism* / Alexander J. Motyl. New York, Columbia University Press. 1980. 110.
25. Osiichuk M., Shepotylo O. Conflict and well-being of civilians: The case of the Russian-Ukrainian hybrid war. *Economic Systems*. 2020. Vol. 44 (1), 1–31. URL : <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0939362518303960?token=0DDF783C7BBE1389C530DE9313E26B3E573F0AF042D888DAFF1D39DE6307F94D9BA9C4F4CBED3CAE14A1D40E73ED8B4B&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220126201135> (дата звернення : 21.06.2022).
26. Pynnöniemi K., Jokela M. Perceptions of hybrid war in Russia : means, targets and objectives identified in the Russian debate. *Cambridge Review of International Affairs*. 2022. Vol. 33. 828–845.
27. Serio P. *Analyse du discours politique sovietique*. Paris. Institut d'etude slava. 1984. 362.
28. Shore M. *The Ukrainian Night : An Intimate History of Revolution*. By Marci Shore. New Haven : Yale University Press, 2017. 290.
29. Tkachuk I., Shynkarenko R., Tokovenko O., Svorak S, Lavoryk A. Hybrid threats and the transformation of the state political institute : a neo-institutional approach. *Journal of interdisciplinary research, Special Issue 11/01-XVI*. 2021. URL :

- http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110116/papers/A_05.pdf (дата звернення : 17.06.2022).
30. What is a «Social networking service»? URL : <https://www.ictea.com/cs/index.php?rp=%2Fknowledgebase%2F3356%2FiQue-es-una-Red-Social.html&language=english> (дата звернення : 27.04.2024).
31. What is high-definition television (HDTV)? URL : <https://www.sony.co.uk/electronics/support/articles/00024971> (дата звернення : 15.12.2023).
32. Yekelchik S. Modernization, Nationalism and Socialism in Ukraine under the Russian Empire. Melbourne : Monash University Press, 1995. 20–29.
33. Yuskiv B., Karpchuk N., Khomych S. Mediareports as a tool of hybrid and information warfare (the case of RT – Russia today). *Codrul Cosminului*. 2021. XXVII. № 1. 235–258.
34. Zarichniak L. Miroslav Hroch's Creation of the nation and the Ukrainian experience. URL : <https://search.app/tFGsTSf43mAQQGzK8> (дата звернення : 12.06.2022).
35. Адамович С. Помаранчева революція : розкол суспільства, чи пошук національної ідеї. *Наукові записки*. 2008. Вип. 3. С. 44–48.
36. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-е вид., переробл. Київ : Критика, 2001. 272 с.
37. Андрій Мохник на тему «Тарас Шевченко» / Ток-шоу «Велика політика». URL : <https://youtube.com/watch?v=sjyF2HWItbk&si=SVmFxiAqG17lEHsK> (дата звернення : 29.04.2023).
38. Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. Теоретико-методологічні засади моніторингу соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України (на прикладі Запорізької області). *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 35–39.
39. Бабенко К. А. Конституція України як фактор стабілізації розвитку правового і політичного життя суспільства. URL : <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/70-babenko.html> (дата звернення : 09.08.2023).

40. Базів В. Встане правда! *За вільну Україну*. 1990. 1 липня. № 1.
41. Башнянин Г. І., Мисловський П. Й. Українська національна ідея як підґрунтя інформаційного переоблаштування суспільства. *Проблеми теоретичної постановки і політичної практики* : моногр. Львів : Вид-во ЛКА, 2012. 92 с.
42. Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації. *Практична філософія*. 2006. № 2. С. 166–173.
43. Бедрій А. У боротьбі за Українську державу. *Визвольний шлях*. 1989. Вересень. Кн. 9. С. 1047–1054.
44. Без національної ідеї перспективи існування нації сумнівні. *Персонал плюс*. 2005. 2–8 листопада.
45. Бжезинський З. Україна та світ. *Війни і мир* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ : АТЗТ «Укр. прес-група», 2004. С. 543–548.
46. Биков В. Ліквідація Союзу – це повернення в середньовіччя. *Черкаський край*. 1991. 21 лютого. № 36.
47. Бо ми українці. Молодь Черкащини. 1989. № 35. 28 серпня – 3 вересня. № 35.
48. Бойко І. Й. Генеза та сутність української національної ідеї : державно-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична*. 2024. № 78. С. 23–38.
49. Бойко О. Д., Гірік С. І., Киридон А. М. Історія України : розпад СРСР. Доба Незалежності (1991–2021). *Велика українська енциклопедія*. URL : [https://vue.gov.ua/Історія України : розпад СРСР. Доба Незалежності \(1991–2021\) \(дата звернення : 22.12.2024\)](https://vue.gov.ua/Історія_України_:_розпад_СРСР._Доба_Незалежності_(1991–2021)__(дата_звернення_:_22.12.2024).).
50. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
51. В Донецьку можна перейменувати 400 вулиць. Але Постишева на Бандеру міняти не будуть. *Политсовет.com*. 2007. 18 вересня. URL : <http://xn--b1aghlocdtie.com/news/6068.html>. (дата звернення : 09.05.2023).

52. В'ятрович В. Брехня журналістів здатна вбивати. URL : <https://glavcom.ua/columns/vyatrovych/brehnya-zhurnalistiv-zdatna-vbivati-850038.html> (дата звернення : 15.12.2023).
53. В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ : Наш-Формат, 2021. 522 с.
54. Валуєвський циркуляр (текст). URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Валуєвський_циркуляр (дата звернення : 07.07.2023).
55. Васишин О. М. Володимир Івасюк : сила серця і таланту : моногр. Львів: Укр. акад. друкарства, 2009. 368 с.
56. ВАСУ підтримав рішення про позбавлення Романа Шухевича та Степана Бандери звання Героя України. *Український тиждень*. 2011. № 32. С. 7.
57. Ващенко В. Постмодерні концепції пам'яті та можливості інтерпретацій формування ідентичностей модерних націй. *Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі* / упоряд. : В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2011. С. 11–16.
58. Вбиті за професію. Згадуємо загиблих журналістів України та розслідування їхніх справ. *Зміна*. 2021. 16 вересня. URL : <https://zmina.info/articles/vbyti-za-profesiyu-zgadyuemo-zagyblyh-zhurnalistiv-ukrayiny-ta-rozsliduvannya-yihnih-sprav/> (дата звернення : 14.09.2023).
59. Ведернікова І. Олександр Третяков : «Фракція «НУ-НС» підтримуватиме Тимошенко тільки в обмін на підпис під угодою про спільні дії після виборів». *Дзеркало тижня*. 2009. 12 вересня. С. 2.
60. Веруцька І. Історія створення та виникнення українського телебачення. URL : <https://naub.oa.edu.ua/istoriya-stvorennya-ta-vynuknennya-ukra/> (дата звернення : 08.05.2023).

61. Верховцева І. Російська інформаційна війна проти України 2014–2024 рр. як предмет наукових студій : концепт «інформаційне насильство». *Образ*. 2024. Вип. 2. С. 26–35.
62. Верховцева І. Г. Історична матриця «руський мир» та однойменний сучасний пропагандистський міф країни-агресорки : до деконструкції концепту. *Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України : виклики і перспективи : тези доп. учасників міжнар. наук.- практ. конф.* (Анн-Арбор – Харків, 12–13 грудня 2023 р.). Харків : НДІ ППСН, 2023. С. 13–18.
63. Вибори Президента України 17 січня 2010 року. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24769283.html> (дата звернення : 15.12.2023).
64. Вибори-2010 : результат Віктора Януковича у першому турі. URL : <https://polityka.in.ua/info/349.htm> (дата звернення : 17.12.2022).
65. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ : Ніка Центр. 2005. 448 с.
66. Винар Л. Михайло Грушевський : історик і будівничий нації : ст. і матер. Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. 304 с.
67. Виступ Л. М. Кравчука. *Літературна Україна*. 1989. 14 вересня. № 37. С. 5.
68. Вівсяна І. А. Ідея соборності у суспільно-політичних поглядах М. І. Костомарова. *Наукові записки. Сер. : Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 23. С. 268–277.
69. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. 552 с.
70. Вітальне слово Олесея Гончара. *Літературна Україна*. 1989. 14 вересня. № 37. С. 2.
71. Владимиров В. Історія української журналістики (1917–1991) : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 174 с.
72. Власенко С. Теоретичний аналіз сутнісних складових поняття «публічна полфтика національної пам'яті» : колективна пам'ять, національна пам'ять,

політика національної пам'яті, публічна політика. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 1. С. 136–150.

73. Власенко С. І. Теоретичний аналіз сутнісних складових поняття «публічна політика національної пам'яті»: нація, національна ідентичність, політична нація, українська громадянська ідентичність. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12. С. 212–226.
74. Внесення змін до Закону України «Про телебачення та радіомовлення» URL : <https://astranet.od.ua/внесення-змін-до-закону-україни-про-т/> (дата звернення : 11.10.2023).
75. Вовканич С. Й. Українська національна ідея та еліта : доцентрові (соборні) і відцентрові (регіональні) виклики. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3. С. 438–454.
76. Вольська Л. Помаранчева революція із грейпфрутовим присмаком. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/20/3005501/> (дата звернення : 12.05.2023).
77. Воля. Золотоніська районна організація НРУ. 1991. №7.
78. Волянюк О. Я. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог. *Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 2.
79. Вячеслав Чорновіл про українську мову і національну ідею України. URL : https://youtube.com/watch?v=3Sy-IDl_6rU&si=ZXrlEzCR2R8PJLxu (дата звернення : 02.03.2023).
80. Гаврилук І. О. Мас-медійний дискурс : змістові, структурні та функціональні особливості. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10. С. 110–117.
81. Гелей С., Пастушенко Р., Рутар С. Українська національна ідея – методологія державотворення. *Українська політологія*. Львів : Комерційна академія, 1995. С. 15–43.

82. Гендиректор ОДТРК «Рось»: «Нові підходи себе виправдовують». URL : <https://procherk.info/news/7-cherkassy/5417-gendirektor-odtrk-ros-novi-pidhodi-sebe-vipravdovujut> (дата звернення : 15.12.2022).
83. Герман считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев. URL : <https://pda.donbass.ua/news/politics/2011/01/12/german-schitaet-chto-bandera-shuhevich-i-stalin-ostanutsja-gerojami-ukraincev.html> (дата звернення : 07.04.2023).
84. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? Київ, 2010. *Європа та її болісні минушини* / авт. та упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарком ; пер. з фр. Є. Марічева. Київ, 2009. 45 с.
85. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. Львів : ЛА «Піраміда», 2011. 142 с.
86. Гирич І. Розуміння понять «нація», «українець», «малорос», «русин», «росіянин», «поляк». У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / авт. : А. Галушка та ін. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 39–42.
87. Гирич І. Українська історія : через ідентичність до держави / ред. Ю. Буряк. Київ : Укр. прополіі, 2021. 270 с.
88. Глотова Т. Все это было бы смешно... *Вечерний Донецк*. 1991. 24 апреля.
89. Гнасевич Н. В., Сороківський М. Проблема зміни цінностей у глобалізованому суспільстві. *Вітакультурний млин : методологічний альманах*. 2014. Модуль 16. С. 40–46.
90. Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
91. Головенько В. Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні. *Український соціум*. 2006. № 5. С. 80–93.
92. Гончар О. Саморозквіт нації. *Наука і культура. Україна* : щорічник / ред. кол. : О. Сергієнко та ін. Вип. 23. Київ : Знання, 1989. С. 8–11.

93. Горинь М. Право бути собою. *Наука і культура. Україна* : щорічник / ред. кол. : О. Сергієнко та ін. Вип. 24. Київ : Знання, 1990. С. 27–31.
94. Гошуляк І. Л., Дробот І. І., Кривошея В. В. та ін. *Соборність України* : У 2 кн. / ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Кн. 1 : Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. Київ : Бібліотека українця, 2000. 148 с.
95. Грабовський С. Червонопрапорні привиди захопили Україну. 2011. 7 травня. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24094028.html> (дата звернення : 11.06.2023).
96. Градиrowsкий С. Русский Міръ... Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя. URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c48444962e33/> (дата звернення : 11.06.2023).
97. Гранатирко Б. В. Українська національна ідея як підґрунтя суспільного розвитку: соціально-філософський аспект. Дис. ... д-ра філос. Спец. : 033. Черкас. держ. техн. Ун-т. Черкаси, 2023. 269 с.
98. Гран-прі фестивалю «Покров» отримав фільм каналу «Інтер» про хрещення. URL : <https://detector.media/infospace/article/86738/2013-10-15-gran-pri-festyvalyu-pokrov-otrymav-film-kanalu-inter-pro-khreshchennya/> (дата звернення : 20.11.2022).
99. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 4–8. URL : <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2001/9/articles/0.pdf> (дата звернення : 03.03.2023).
100. Гринчук І. Сучасна українська політична еліта : пошук ролей, що затягнувся. Міжнар. наук. конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття», 16–18 травня 2000 р., м. Чернівці. Доп. та повідомл. / УІТ ; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича ; відп. ред. : Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці : Рута, 2001. Т. 3. С. 119–122.

101. Грицай Е., Николко М. Україна : національна ідентичність в зеркале Другого : науч. изд. / Европ. гуманитар. ун-т. Вильнюс : ЕГУ, 2009. 220 с.
102. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад : есеї. Київ : Критика, 2011. 352 с.
103. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті Президентів України (1994–2014) : підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ : К.І.С., 2017. 1136 с.
104. Громада. Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. 1990. №12.
105. Громадсько-політична діяльність для «чайників» / упоряд. : С. Пасічник. Черкаси : ПП Горобець, 2011. 200 с.
106. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть : зб. / наук. ред. О. М. Мироненко. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
107. Гула Р. В., Передерій І. Г. Інтернет-спільнота як феномен глобального кіберпростору. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 10. С. 16–20.
108. Гула Р. В., Передерій І. Г., Вітринська О. В. Типологія сучасних інформаційних воєн : провідні підходи до трактування. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ : НАКККіМ, 2020. № 2. С. 35–42.
109. Гула Р. В., Передерій І. Г., Сажко В. В. Соціокультурний вимір інформаційних війн ХХІ століття з погляду місця й ролі у них бібліотек. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2021. Вип. 60. С. 7–23.
110. Данилів В.-Ю. Націоналізм. Солідарність і солідаризм / пер. з нім. І. Андрущенко, Д. Павлюк. Київ : Вид. дім «КМ Academia», 2000. С. 62–66.
111. Дашкевич Я. Перегук віків : три погляди на минуле і сучасне України. Україна : Наука і культура. Вип. 26–27. Київ, 1993. С. 44–78.
112. ДБР оголосило підозру президенту-втікачу Януковичу. 2021. 28 січня. URL : <https://glavcom.ua/news/dbr-ogolosilo-pidozru-prezidentu-vtikachu-yanukovichu--733306.html> (дата звернення : 21.08.2023).

113. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. *Наука і культура. Україна* : щорічник / ред. кол. : О. Сергієнко та ін. Вип. 24. Київ : Знання, 1990. С. 5–8.
114. Демченко М. Бренд у сучасних медіа: принципи формування, просування та розвитку. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2010. Вип. 2. С. 466–472.
115. Демченко О. Леонід Кравчук : «Моя найбільша помилка – те, що я вірив Росії». URL : https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html (дата звернення : 02.03.2023).
116. Демчук П. Творчий дух національної ідеї. Віче. 2002. № 9. С. 68–69.
117. Денисенко В. Правління Віктора Януковича в зарубіжній історіографії. *Scholarly Works of the Faculty of History. Zaporizhzhia National University*. 2018. Vol. 51. С. 96–102.
118. Денисенко В. І. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010–2014 рр.) : моногр. Запоріжжя : Вид. дім «Гельветика», 2021. 878 с.
119. Денисюк С. Г. Засоби масової інформації як трансформаційний чинник сучасної політичної комунікації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соц.-політичних дисциплін* / відп. ред. : О. В. Бабкіна. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 5. С. 118–123.
120. Денисюк С. Г. Ментальна природа сучасної політичної комунікації. *Політологічний вісник : зб. наук. пр.* Київ : ІНТАС, 2011. Вип. 56. С. 352–359.
121. Державна програма приватизації на 2000–2002 роки. *Урядовий кур'єр*. № 112. С. 4–10.
122. Детектор медіа. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Детектор_медіа (дата звернення : 13.02.2023).

123. Дзюба І. «Советизм» як проблема. *Критика*. 2006. Січень. Чис. 1–2. С. 12.
124. Дзюба І. Прокислі «щі» від Табачника. *Галичанофобія – отруйне вістря українофобії*. Дрогобич : Коло. 2010. 112 с.
125. Діяк І. Українська національна ідея : Шлях до Великої України. Київ : [б. в.], 2005. 335 с.
126. Дмитро Фірташ : хто цей мультимільйонер, видачі якого за корупційними звинуваченнями прагнуть США? 2019. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/dmytro-firtash/30021547.html> (дата звернення : 12.10.2023).
127. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова : навч. посіб. Київ : НМК ВО, 1991. 156 с.
128. Донбас дорожить історичним минулим СРСР. URL : <http://www.asng.info/arc/6/24.docx> (дата звернення : 12.10.2023).
129. Донецька мафія. Перезавантаження : зб. публ. Київ : Вид-во С. Пантюка, 2007. 576 с.
130. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. 336 с.
131. Дробот І. І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920–30-ті рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Спец. : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 39 с.
132. Дузь-Крятченко О., Лисицин Е. Українська національна ідея : якою їй бути. *Зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони ім. Івана Черняхівського*. 2021. С. 45–49.
133. Думанська В. Привид нацизму в Україні : як кремлівська влада десятиліттями працювала з колаборантами? URL : <https://www.chesno.org/post/5169/> (дата звернення : 21.05.2023).

134. Дуцик Д. 21 рік незалежності : «Медіа переходять із рук в руки, як земля – з кріпаками, або без. URL : <https://ms.detector.media/mediakritika/post/6375/2012-08-25-21-rik-nezalezhnosti-media-perekhodyat-iz-ruk-u-ruky-yak-zemlya-z-kripakamy-abo-bez/> (дата звернення : 17.12.2022).
135. Екс-президент свідомо призначав на керівні посади в спецслужбах російських агентів. 2018. 7 лютого. URL: https://lb.ua/news/2018/02/07/389388_yanukovich_nachal_podgotovku_sdache.html (дата звернення : 12.12.2023).
136. Еспресо- український погляд. URL : Про нас <https://espresso.tv/pronas> (дата звернення : 12.10.2023).
137. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
138. Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення. *Голос України*. 1995. 23 листопада.
139. З листа членів координаційної групи «Єдність» В. Д. Братка, М. І. Борща, М. Є. Мар'янського, О. П. Зінченка учасникам з'їзду НРУ. *Черкаська правда*. 1989. 8 вересня.
140. З приходом Януковича «джинса» вже не є найбільшою проблемою ЗМІ – медіаексперт. URL : https://vgolos.ua/news/z-pryhomom-yanukovycha-laquo-dzhynsa-raquo-vzhe-ne-ye-najbilshoyu-problemoyu-zmi-nbsp-ndash-media-ekspert_39247.html (дата звернення : 20.11.2022).
141. За вільне Поділля. Видання Вінницької крайової організації НРУ. 1990. № 1.
142. Заборонений гімн України на фестивалі «Червона рута-1989». Локальна історія. URL : <https://localhistory.org.ua/rubrics/video/zaboronenii-gimn-ukrayini-na-festivali-chervona-ruta-1989/> (дата звернення : 07.07.2023).
143. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період. Київ : Основи, 1993. 124 с.

144. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період. Київ : Основи, 1993. 126 с.
145. Зайчук В. Про символіку, мітинги, листівки. *Черкаська правда*. 1989. 10 вересня.
146. Закон «Про мови в Українській РСР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text> (дата звернення : 07.05.2022).
147. Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації» від 12 червня 1990 р. № 1552-I. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1552400-90#Text> (дата звернення : 14.10.2023).
148. Закон України «Про вибори Президента... України» від 5 березня 1999 р. № 474-XIV. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/474-xiv-62> (дата звернення : 23.05.2022).
149. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення : 14.10.2023).
150. Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів від 23 вересня 1997 р. № 540/97-ВР. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 14.10.2023).
151. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення : 20.10.2022).
152. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 8 грудня 1992 р. № 2783-XII. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/T278200> (дата звернення : 14.10.2023).
153. Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті» від 23 вересня 2021 р. № 1780-IX. URL : [https://protocol.ua/ru/pro_zapobigannya_zagroзам_natsionalniy_bezpetsi_pov_yaza](https://protocol.ua/ru/pro_zapobigannya_zagroزام_natsionalniy_bezpetsi_pov_yaza)

- nim_iz_nadmirnim_vplivom_osib_yaki_mayut_znachnu_ekonomichnu_ta_politichnu_vagu_v_suspilnomu_gitti/ (дата звернення : 23.11.2023).
154. Закон України «Про засади державної мовної політики». URL : <https://search.app/9921v4udqF8mGytz7> (дата звернення : 12.10.2023).
155. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV. URL : https://kodeksy.com.ua/pro_zahist_suspil_noi_morali.htm (дата звернення : 14.10.2023).
156. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 № 2657-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення : 14.10.2023).
157. Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р. № 2849-IX. URL : <https://akademperiodyka.org.ua/uk/news/2849/> (дата звернення : 14.10.2023).
158. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. № 1060-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення : 14.10.2023).
159. Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 року. *Українська інвестиційна газета*. № 37. С. 1–9.
160. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. № 3760-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення : 14.10.2023).
161. Зашкільняк Л. О. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми : кол. моногр. / МОН України, ЛНУ ім. І. Франка ; за ред. Л. Зашкільняка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 405 с.
162. Заява депутатської групи комуністів «За радянську суверенну Україну». *Радянська Україна*. 1991. 19 липня. № 138.
163. Зварич Р. За владу нації. *Визвольний шлях*. 1991. №9. С. 1027–1034.
164. Зілгалов В. Проблеми української культури, мови та рівень її міжнародної інтеграції (прямий етер). 2003. 7 січня. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/897949.html> (дата звернення : 05.11.2023).

165. Зінченко О. Щоденник Майдану. Про що ми тоді думали. URL : <https://search.app/8MC4nN2uV7Ytdmwz9> (дата звернення : 12.10.2023).
166. Зражевська Н. І. Медіа-культура як продукт взаємовпливу масової культури і масової комунікації. *XV наукова сесія Осередку НТШ ім. Шевченка у Черкасах* / за ред. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2004. С. 8–12.
167. Зуйковська А. Соціокультурні засади розвитку політичної культури. *Політичний менеджмент*. 2010. № 4. С. 65–72.
168. Іваненко В., Кривошеїн В. Державна політика пам'яті в сучасній Україні в умовах інформаційної війни (2014 – 2021 рр.). *Грані*. 2022. Т. 25. № 2. С. 16–21.
169. Іваничук Р. Україна буде абсолютно самостійною. *За вільну Україну*. 1991. 27 серпня. № 154.
170. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816–1916). Харків-Київ : Держвидав України, 1930. 288 с.
171. Індекс свободи преси: хто є лідером і яке місце посідає Україна URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/08/infografika/suspilstvo/indeks-svobody-presy-xto-ye-liderom-yake-misce-posidayaе-ukrayina> (дата звернення : 27.04.2024).
172. Інтер (телеканал). URL : [http://разом.укр/index.php?title=Інтер_\(телеканал\)](http://разом.укр/index.php?title=Інтер_(телеканал)) (дата звернення : 22.12.2023).
173. Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. пр. Сер. : Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18. С. 179–188.
174. Калиниченко Г. Євромайдан в Україні : огляд інформативного потенціалу мережі Facebook (листопад 2013 – лютий 2014 рр.). *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики*. 2015. Чис. 25. С. 7–30.
175. Канак Ф. Національна ідея у її втіленнях. *Розбудова держави*. 1998. № 7/8. С. 40–47.

176. Канак Ф. Національна ідея : поняття й принцип. *Розбудова держави*. 1994. № 11. С. 16–23.
177. Каппелер А. Формування української нації у Російській імперії ХІХ ст. на тлі націотворчих процесів у Європі. *Формування української нації : історія та інтерпретації / Матер. круглого столу істориків України* (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). Львів, 1995. С. 78–83.
178. Карагіоз Р. С. Політична згода та національна єдність як попередні умови демократизації у перехідних суспільствах. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 187–193.
179. Кармазіна М. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка. (Аналіз документів 23 січня 2005 – 24 лютого 2010 р.). *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 50–66.
180. Карпенко В. Держава без ідеології, що судно без лоцїї. URL : <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2001/5/derzh.html> (дата звернення : 07.11.2023).
181. Карпчук Н., Юськів Б. Інформаційні приводи й інформаційний супровід гібридної війни Російської Федерації проти України. *Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст.* 2022. № 45. С. 71–85.
182. Каспрук В. Мова для українця – це персональна ділянка кордону самоідентифікації української нації. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28172203.html> (дата звернення : 22.12.2022).
183. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : моногр. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
184. Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наш час, 2008. 432 с.
185. Катерлин Р. Про українську національну идею. *Зеркало недели*. 2004. № 27. 18 червня.

186. Квіт С. Помаранчева революція як комунікаційна проблема : (виступ 15 січня 2005 року на науковій конференції у Познанському університеті (Польща, 15–16 січня 2005 р.) *Телерадіокур'єр*. 2005. № 1. С. 65–68.
187. Киридон А. Маски пам'яті в умовах трансформації суспільства. *Історична пам'ять як проблема «одного покоління» (із досвіду націоналізації українського селянства)*. *Історія – ментальність – ідентичність*. Вип. IV : *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття* : кол. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів : ПАІС, 2011. С. 67–74.
188. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наук. пр. Сер. : Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С 244–250.
189. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус*. Одеса : Гельветика, 2021. № 1. 40–46.
190. Коберник М. О. Національна ідея в Україні: проблеми та перспективи. URL : <http://intkonf.org/kobernik-m-o-natsionalna-ideya-v-ukrayini-problemi-ta-perspektivi/> (дата звернення : 11.10.2023).
191. Коваленко О. Громадянське суспільство в Україні : регіональний вимір. *Світ навколо нас : сучасні виклики та глобальні тренди*. Київ : ГО «Молодіжна Альтернатива», 2011. С. 74–78.
192. Козачок Я. В., Чекалюк В. В. Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : НАУ, 2004. 352 с.
193. Козловець М. А., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : моногр. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2010. 348 с.
194. Колесник І. Українське національне відродження ХІХ століття : варіанти прочитання (до 90-річчя Феодосія Стебля) Стеблій vs Сарбей. URL :

- <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?portfolioitemid=558> (дата звернення : 20.11.2024).
195. Кому належать топ-6 українських телеканалів : сюрпризи від «Інтера» та «1+1». URL : <https://detector.media/infospace/article/114084/2016-04-05-komu-nalezhat-top-6-ukrainskykh-telekanaliv-syurpryzy-vid-intera-ta-11/> (дата звернення : 11.08.2024).
196. Конкурс «Золотое перо» назвал «Подробности» лучшей новостийной программой. URL : <https://podrobnosti.ua/773021-konkurs-zolotoe-pero-nazval-podrobnosti-luchshej-novostijnoj-programmoj.html> (дата звернення : 11.10.2023).
197. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм : моногр. Київ : Міленіум, 2005. 358 с.
198. Кононов И. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе. *Человек. Время. Гуманизм*. Луганськ : Світлиця, 1998. С. 24–32.
199. Копил Р. Сіонізм з точки зору теорії політичних і національних рухів. URL : <https://search.app/9tc7RdTpvkQnsbT47> (дата звернення : 11.10.2023).
200. Коріновська А. Яким згадують Леоніда Кравчука і що він зробив для України. 2022. 11 травня. URL : <https://suspilne.media/238032-zavdaki-svoij-mudrosti-vin-buv-po-osoblivomu-veselim-akim-zgaduut-leonida-kravcuka-i-so-vin-zrobiv-dla-ukraini/> (дата звернення : 03.03.2023).
201. Корнилов В. Однажды была такая страна. *Салон Дона и Баса*. 2004. 10 грудня.
202. Костюк Д. Вплив «Помаранчевої революції» на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Вчені записки ТГК ім. В. І. Вернадського. Сер. : Історичні науки*. 2018. Т. 29. С. 19–24.
203. Котигоренко В., Дегтеренко А., Калакура О. та ін. Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі : кол. моногр. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 640 с.

204. Котубей-Геруцька О. Івасюк : «Ми з колиски – націоналісти, якщо матері співають українські коліскові. Тому нас перевиховують у концтаборах. URL : <https://suspihne.media/culture/378380-ivasuk-mi-z-koliski-nacionalisti-akso-materi-spivaut-ukrainski-koliskovi-tomu-nas-perevihovuut-u-konctaborah/> (дата звернення : 07.07.2023).
205. Коханко П. О., Денисюк С. Г. Вплив ЗМІ на формування української національної свідомості / Матер. XLIX наук.-техн. конф. підрозділів ВНТУ (27–28 квітня 2020 р., м. Вінниця). 2020. URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2020/paper/view/10314>. (дата звернення : 06.09.2024).
206. Коцур А. П., Мандрик М. В. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII – XX ст. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 203 с.
207. Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2015. 400 с.
208. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ : Основи, 1997. 423 с.
209. Кравчук О. Ідея національна чи ідея номенклатурна? *Універсум*. 2000. Ч. 7. № 10. С. 16.
210. Кравчук Л. Нашою спільною національною ідеєю мають бути демократія і багате життя. 2008. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/1193324.html> (дата звернення : 23.08.2023).
211. Кралюк П. Війна з Росією та руский мир у мас-медіа України. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28232808.html> (дата звернення : 16.10.2023).
212. Краснодемський В. Всі ми діти твої. Великий вогонь повернення. *Радянська Україна*. 1990. 1 серпня. № 171. С. 4–5.
213. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна : альтернативи поступу : критика історичного досвіду : моногр. Київ : ARC-UKRAINE, 1996. 778 с.

214. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : (етнополітологічний аналіз) : моногр. Київ : Вища шк., 1998. 392 с.
215. Кригульська Т. Б. Державотворчий потенціал національної ідеї в сучасному українському суспільстві. *Зб. наук. пр. з гуманітарних наук*. Запоріжжя, ЗДІА, 2003. С. 67–70.
216. Крисаченко В. Український соціум : соціально-політичний аналіз. *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. Київ : Вид-во НАДУ при Президентові України, 2005. Вип. 1. С. 21–30.
217. Кудряченко А. І. та ін. Україна в Європі : пошуки спільного майбутнього : кол. моногр. / НАН України, Ін-т європ. дослідж. Київ : Фенікс, 2009. 543 с.
218. Кузан С. Шоу Шустера як імунітет проти провокацій. URL : <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2011/05/19/6215877/> (дата звернення : 29.04.2023).
219. Кулик В. Дискурс українських медій : ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. 656 с.
220. Курас І., Солдатенко В., Бевз Т. Історичні підстави української ідеї. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?* : зб. : Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. С. 112–151.
221. Куркин Б. Сувереносатанизм. *Літературна Україна*. 1991. 8 серпня. № 232.
222. Кучма з нагоди Дня Незалежності виступив щодо політреформи, виборів та спадкоємності влади. URL : <https://web.archive.org/web/20200525234129/https://detector.media/withoutsection/article/20066/2004-08-25-kuchma-z-nagodi-dnya-nezalezhnosti-vistupiv-shchodo-politreformi-viboriv-ta-spadkoeffnosti-vladiofitsiine-internet-predstavnitstvo-prezidenta-ukraini/> (дата звернення : 10.10.2023).
223. Кучма Л. Д. Друга хвиля реформ. Виступ Президента України Л. Д. КУЧМИ на науково-практичній конференції 21 квітня 2004 р. Київ : Преса України, 2004. 48 с.

224. Кучма Л. Україна – не Росія. Москва : Время, 2004. 560 с.
225. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2002. 117с.
226. Лебедєва-Гулей О. Тенденції розвитку української газетної публіцистики 1991 – 2006 рр. URL : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2169> (дата звернення : 19.02.2023).
227. Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу. *Нова політика*. 2001. № 2(34). С. 50–53.
228. Лещенко С. Діагноз владі Віктора Януковича. Межигірський синдром. 2-е вид., доповн. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2015. 280 с.
229. Лигачова Н. Медіа – 2014 : що попереду в тих, чії мрії збуваються? URL : <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/12215/2014-12-26-media-2014-shcho-poperedu-v-tykh-chuyi-mrii-zbuvayutsya/> (дата звернення : 20.11.2022).
230. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму. Wien : Carl Herrmann, 1919–1926. 580 с.
231. Лисенко О. Є., Падалка С. С. (Рец.) Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : моногр. / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 291–292.
232. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : наук.-попул. вид. У 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. Ф. Сисин ; упоряд. Я. Грицак ; Альберт. ун-т, Канад. ін-т укр. студій, Центр дослідж. історії України ім П. Яцика, Ін-т держ. упр. та місц. самоврядування при Каб. Міністрів України. Київ : Основи, 1994. 573 с.
233. Литвинюк Д. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних процесів сучасності. *Світ навколо нас : сучасні виклики та глобальні тренди*. Київ : ГО «Молодіжна Альтернатива», 2011. С. 58–61.

234. Лихач Л. Львів – це суцільний мітинг (інтерв'ю з В. Чорноволом). *Молодь Черкащини*. 1990. 14–20 травня. № 20.
235. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм : Антологія*. 3-тє вид. / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 453–476.
236. Літвінова Т. Пошук національної ідеї незалежної України: від Кравчука до Зеленського. URL : https://espresso.tv/article/2020/06/22/poshuk_nacionalnoyi_ideyi_nezalezhnoyi_ukrayiny_vid_kravchuka_do_zelenskogo (дата звернення : 09.10.2023).
237. Лугуценко Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору. *Гілея*. 2014. № 81. С. 179–183.
238. Луцишин Г. Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства. *Грані*. 2015. № 8. С. 33–38.
239. Луцків О. М., Попадинець Н. М. Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. *Регіональна економіка*. 2011. № 3. С. 209–211. URL : https://re.gov.ua/re201103/re201103_209_LutskivOM,PopadynetsNM.pdf (дата звернення : 03.11.2023).
240. Мазур В. Сучасний стан в Україні і в імперії та наші завдання у сучасну пору. *Визвольний шлях*. 1989. Квітень. № 4. С. 458–469.
241. Майборода О. «Українська національна ідея»: інтегративні можливості віртуальності. Національна інтеграція в політкультурному суспільстві : український досвід 1991–2000 років / відп. ред. І. Курас, О. Майборода. Київ : ІПіЕНД України, 2002. 374 с.
242. Малінін В. С. Монополізація та концентрація ЗМІ. URL : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1390> (дата звернення : 15.01.2023).

243. Мандебура О. Сила національного месіанізму. *Україна молода*. 2005. 27 грудня. № 138.
244. Маринович М., Андрухович Ю., Забужко О. Відверті тексти. 2011. № 1. Березень. 33 с.
245. Масляк П. Національна ідея. Теорія і практика. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/12/31/5721218/> (дата звернення : 11.09.2023).
246. Масненко В. III Черкаський історіографічний симпозиум «Центрально-східноєвропейський мнемонічний простір : комеморація й історіографічна рефлексія». *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 247–250.
247. Масненко В. Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2013. № 7. С. 59–77.
248. Масненко В., Присяжнюк Ю. Становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань. *Український історичний журнал*. 2024. № 1. С. 5–28.
249. Мацура Т. П. Українська національна ідея. Запрошення до діалогу. Київ : Світ Успіху, 2010. 124 с.
250. Машина часу. 5 канал. URL : https://youtube.com/playlist?list=PLOqdtZ4t1z9SOB_8ZXL1wD3R8dq6csyEU&si=a6gHQgMZ3vXw1wiA (дата звернення : 11.10.2023).
251. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 34–43.
252. Медяний В., Гмирянська О., Донцова Л. «Помаранчева революція» та українські ЗМІ. URL : <https://www.dw.com/uk/помаранчева-революція-та-українські-змі/a-2476976> (дата звернення : 12.05.2023).

253. Мельник Р. Апеляційний суд залишив чинним вирок ексміністру Табачнику : 15 років з конфіскацією за держзраду. URL : <https://search.app/ug7fYAr3aALmjmzP9> (дата звернення : 11.10.2023).
254. Мельник Т., Калениченко А., Малкович І. «Червона рута». *Літературна Україна*. 1989. 27 липня. № 30.
255. Мельон А. Варіанти періодизації українського націоналізму. *Історія. Сучасність*. 2006. № 9. С. 130–136.
256. Микитчук Н. М. Українська соборність як складова національної ідеї. *Проблеми політичної історії України* : зб. наук. пр. / ред. кол. : О. Б. Шляхов та ін. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. С. 231–220.
257. Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : словник - довідник. Київ : Либідь, 1997. 560 с.
258. Михайлик А. О. Фотодокументи як джерело історії повсякденності : відкриття Кам'янець-Подільського університету 22 жовтня 1918 року. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 10. С. 872–883.
259. Михальченко М. Національна ідея як регулятивна сила в загальнонаціональному та регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї : спільне та відмінне* : зб. ст. Київ, 2005. С. 9–35.
260. Мозгова В. Руся : по-російськи співати не буду. *Молодь Черкащини*. 1991. 18–24 березня. № 12.
261. Молода Україна. Газета Руху Жовтневого району м. Дніпропетровська. 1990. № 1.
262. Молодіжна студія «Гарт» – День бутерброда. URL : <https://youtube.com/watch?v=ycVhWqCSjvA&si=Ty8KyGJ1mgjulGtd> (дата звернення : 19.02.2023).
263. Молодь ХХІ сторіччя : виклики інформаційного віку. Київ : ГО «Молодіжна Альтернатива», 2011. 152 с.

264. Монастирський В. Націоналізм і національна ідея : що у них є спільне та чим вони різняться. *Світогляд*. 2016. № 4. С. 24–27.
265. Мороз О. Я двічі відповім : так! *Черкаський край*. 1991. 15 березня. № 51.
266. Мосейчук В. В. Українська національна ідея. Львів : Вид-во В. Мосейчука, 2007. 80 с.
267. Мостова Ю. Демократія надто добра річ, щоб нею ділитися? *Дзеркало тижня*. 2008. 9 лютого. С. 2
268. Мудрик С. Імперія після ХІХ партійної конференції. *Визвольний шлях*. 1988. № 11. С. 1355–1365.
269. Мушкетик Ю. Народе мій! (До пленуму ЦК КПРС); Олійник Б. Національна гідність. I – надбання. *Літературна Україна*. 1989. 25 травня. № 21.
270. Набитович І. Вплив соціальних медіа на демократичні процеси як теоретична проблема. *Spheres of Culture*. Lublin, 2012. Vol. 1. P. 301–312.
271. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття : наук.-попул. вид. Київ : Укр. письм., 1993. 414 с.
272. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність : український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
273. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
274. Надання Бандері Героя України знеславило державу. URL : <http://www.ngo.donetsk.ua/news/nadannya-banderi-geroya-ukrayini> (дата звернення : 29.04.2023).
275. Надельнюк О. Кадри вирішують усе. Хто з президентів України провів найглибшу кадрову «чистку»? *Українська правда*. 2018. 14 грудня. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/12/14/7201261/> (дата звернення : 12.02.2023).

276. Наконечний А. Національна ідея як інтегративний чинник у творчості Івана Франка (90-ті рр. XIX – початок XX ст.). *Людинознавчі студії* : зб. наук. / ред. кол. : Т. Біленко, В. Мельник, В. Мовчан, В. Кремень та ін. Дрогобич : Вимір, 2001. Вип. 4. С. 44–52.
277. Науменко К. Є. Червона Калина, видавництво. *Енциклопедія історії України* : Т. 10 : Т-Я / редкол. : В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2013. 688 с.
278. Національна ідея – це коли нації затишно на своїй землі. *Україна молода*. 2005. 1 листопада. № 203. С. 5.
279. Національна ідея модерної України. Мистецько-культурологічний проект / авт. та куратор проекту А. Мухарський. Київ : УКФ, 2017. 302 с.
280. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL : <https://webportal.nrada.gov.ua/pro-natsionalnu-radu/> (дата звернення : 17.10.2023).
281. Національна символіка України (за матеріалами інформаційного агентства РАТАУ). *Літературна Україна*. 1989. 6 липня. № 27.
282. Недопитанський М. Сучасна українська періодика: типологічний аспект. Електронна бібліотека інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. 2006. URL : <https://search.app/SJ3tAymqPHsHSv7YA> (дата звернення : 11.10.2023).
283. Нечитайло А. Націєтворення та національна пам'ять в епоху постмодерну та розбудови глобального інформаційного суспільства. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька. Київ : ВАДЕКС, 2014.
284. Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теор. конф. *Українська періодика: історія і сучасність* (Львів, 9–10 грудня 1993 р.). Львів : [б. в.], 1993. С. 17–22.
285. Ніколаєць Ю. Вплив політики українізації початку XXI ст. на формування історичної пам'яті українського народу. *Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі* /

- упоряд. : В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2011. С. 70–76.
286. Николаєць Ю. Роль мас-медіа дискурсу у формуванні регіональної ідентичності жителів Донбасу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. Вип. 5. С. 84–108.
287. Новак А. Образ Галичини у поглядах наддніпрянських українофілів 1860–1880-х рр. як складова української національної ідеї. Дис. ... канд. іст. наук. Спец. : 07.00.01. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2015. 200 с.
288. Новік Г. М., Чайка В. О. Інформаційне насильство. *Вісник Одеського національного університету. Сер. : Психологія*. 2017. Т. 22. Вип. 2. С. 151–161.
289. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат ; Журнал «І», 2017. 350 с.
290. Озірський М. Так – незалежній Україні. Шанс третій, останній. *Черкаська правда*. 1991. 29 листопада. № 207.
291. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях перетворення на колонію. *Українська правда*. 2010. 4 серпня. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/> (дата звернення : 23.10.2023).
292. Орлова Д. Євромайдан і медіа : дослідницький погляд. URL : <https://ua.ejo-online.eu/1771/mediadoslidzhennia/євромайдан-і-медіа-дослідницький-пог> (дата звернення : 03.07.2022).
293. Офіцинський Р. Політичний розвиток України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). Київ : Ін-т історії України НАН України ; Ужгород : Гражда, 2005. 458 с.
294. Павличко Д. Українська національна ідея та її значення для утвердження державної незалежності України. *Українська народна творчість та етнографія*. 2005. № 1. С. 7–20. URL :

https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlychko/Ukrainska_natsionalna_ideia_ta_ii_znachenia_dlia_utverdzhennia_derzhavnoi_nezalezhnosti_Ukrainy.pdf? (дата звернення : 04.05.2023)

295. Павличко Д. Українська національна ідея. *Статті, виступи, інтерв'ю. Документи : зб. матер. і док.* Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 771 с.
296. Павлуша Л. Не від імені народу. *Черкаська правда*. 1989. 15 вересня. С.3.
297. Палійчук А. Особливості розвитку сучасної ділової преси України. *Наукові записки інституту журналістики*. 2013. Т. 50. С. 33–35.
298. Палійчук А. Характерні зміни в типологічній структурі періодичних видань України (1991 – 1998 рр.) *Вісник Львівського університету. Сер. : Журналістика*. 2014. № 39. С. 248–252.
299. Панфілов О. Ю. Інформаційне насильство як соціальний феномен. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 1. С. 188–200.
300. Парламентські вибори 2006. Результати голосування у багатомандатному виборчому окрузі. URL : <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2006> (дата звернення : 30.10.2022).
301. Парламентські вибори – 2007 роки в соціологічному вимірі. Інформаційно-аналітичні матеріали для дискусії. ФДІ. URL : <https://dif.org.ua/article/parlamentski-vibori2007-roki-v-sotsiologichnimu-vimiri-informatsiyno-analitichni-materiali-dlya-diskusii> (дата звернення : 30.10.2022).
302. Пасічник В. М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : моногр. Львів : СПОЛОМ, 2007. 207 с.
303. Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв'язана дилема історії. *День*. 2005. 15 лютого. С. 4.
304. Педченко Б. Короста войовничого націоналізму. *Черкаська правда*. 1990. 19 серпня. № 148.

305. Пепа В. Що таке національна ідея? *Урядовий кур'єр*. 2006. 24 січня. № 13. С. 10.
306. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Януковича В.Ф. «Україна – для людей!». Київ. 2009. 56 с.
307. Передерій І. Г. Соціальні медіа як засіб «демократизації» архівів. Тези 72-ої наук. конф. професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів університету, присвяч. 90-річчю Національного університету «Полтавська політехніка ім. Юрія Кондратюка». Т. 2. 21 квітня – 15 травня 2020 р. С. 307–308. URL : https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/7397/1/Передерій_308.pdf (дата звернення : 21.08.2023).
308. Перший день революції. 22 листопада 2004. URL : https://youtu.be/xG3kMEqFYCM?si=OmL8g4EQKP-_sjjn (дата звернення : 30.10.2022).
309. Перший національний грубо порушував стандарти майже у всіх сюжетах про грудневі акції протесту. URL : <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/164506/2014-01-08-pershyu-natsionalnyu-grubo-porushuvav-standarty-mayzhe-u-vsikh-syuzhetakh-pro-grudnevi-aktsii-protestu/> (дата звернення : 30.10.2022).
310. Підсуха О. То в чому ж вона, суть єднання? *Літературна Україна*. 1989. 18 травня. № 20.
311. Пірен М. Національна свідомість і громадянська позиція особистості в сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. Київ : Вид-во НАДУ при Президентіві України, 2005. Вип. 1. С. 5–20.
312. Піскун В. Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти : українські реалії в минулому і сьогодні. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип.1. С. 101–115.

313. Платмір Я. Л., Хоменко Д. В. Монументальна пропаганда як засіб гібридної війни (на прикладі тимчасово окупованих територій ОРДЛО). *Вісник Черкаського університету. Сер. : Історичні науки*. 2021. № 2. С. 89–97.
314. Політична ситуація в Україні і завдання Руху. Доповідь Івана Драча. *За вільну Україну*. 1990. 28 жовтня. № 84.
315. Польський шлагбаум для львовських бандеровців. URL : <http://dkr.com.ua/index.php?new=13336> (дата звернення : 29.04.2023).
316. Попович М. Бути людиною. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 223 с.
317. Попович М. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. Київ : УЦДК, 2005. 328 с.
318. Портрети. Дмитро Табачник. 5 канал. URL : <https://youtube.com/watch?v=rtVCa0YSnVE&si=kOUoScdSg7ak5sUo> (дата звернення : 30.10.2022).
319. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 2015 р. № 421 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті». URL : (дата звернення : 22.10.2022).
320. Потехін О., Горелов М. У день ікс. *Радянська Україна*. 1991. 19 вересня. № 178.
321. Почепцов Г. Теорія комунікацій. Київ : Видавничий центр «Київський університет». 1999. 300 с.
322. Президент відкрив пам'ятник героям Крут. URL : https://zn.ua/ukr/internal/prezident_vidkriv_pamyatnik_geroyam_krut.html (дата звернення : 21.06.2022).

323. Президент продовжив держпрограму «Золота підкова Черкащини». URL : <https://www.unian.ua/society/313700-prezident-prodovjiv-derjprogramu-zolota-pidkova-cherkaschini.html> (дата звернення : 21.06.2022).
324. Присяжнюк В. Ідеологічне підґрунтя оптимізації української національної ідеї. *Записки Студентського наукового товариства*. Т. 1. Вип. 1–4. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2006. С. 122–125.
325. Присяжнюк В. Інтелектуальне суспільство та інформаційний простір Черкаського регіону. *Черкащина інтелектуальна або про сумління «нереалізованого» покоління* / за заг. ред. Ю. Присяжнюка, С. Шамари. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2009. С. 75–80.
326. Присяжнюк Ю. Національний міф і теоретичні проблеми патріотичного виховання в Україні. *Педагогічний вісник*. Черкаси, 2008. № 1. С. 24–26.
327. Присяжнюк Ю. Новітній український патріотизм : обставини та можливості. *XXVI наукова сесія Осередку НТШ ім. Шевченка у Черкасах* / за ред. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. С. 3–7.
328. Присяжнюк Ю. Як В'ячеслав Чорновіл думав по-українськи. *Записки Осередку НТШ у Черкасах : зб. наук. ст.* Т. 2 : Праці історико-філософської секції / за ред. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2009. С. 113–116.
329. Присяжнюк Ю. П. Постсоветські рецидиви в Україні за каденції президента В. Януковича. Звільнення від СРСР : історія і сьогодення : зб. матер. Всеукр. студ. наук. конф., присвяч. 31-річчю розпаду та 100-річчю підписання договору щодо утворення СРСР : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2022. С. 12–16.
330. Присяжнюк Ю., Мальована О. Концепт «національна ідея» у центральних і регіональних ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. *Трансформації історичної пам'яті : зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф.* / за ред. Н. Темірової. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2022. С. 77–80.
331. Приходько П. Чи був він прем'єром? *Радянська Україна*. 1990. 22 вересня. № 216.

332. Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора. 2024. 25 жовтня. URL : <file:///C:/Users/Yuriy/Downloads/lyst-mon-1-19894-24-vid-25-10-2024.pdf> (дата звернення : 12.11.2024).
333. Про затвердження плану першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2013 рік. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/73-2013-%D1%80#Text> (дата звернення : 30.10.2022).
334. Про що говорили письменники на Київській установчій конференції Народного Руху України за перебудову (з доповідей та виступів). *Літературна Україна*. 1989. 13 липня. № 28.
335. Про що мовчали новини у грудні-2013. URL : <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/164507/2014-01-08-pro-shcho-movchaly-novyny-u-grudni-2013-go> (дата звернення : 13.02.2023).
336. Програма Народного Руху України. *Літературна Україна*. 1989. № 39. С. 3.
337. Проект Закону «Про визнання таким, що втратив чинність», Закону України «Про засади державної мовної політики». URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45291 (дата звернення : 30.10.2022).
338. Проценко Д. Розвиток законодавства України у сфері регулювання діяльності ЗМІ. *Наукові записки НаУКМА. Сер. : Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 88–93.
339. Рафальський І. Український національний проект і його цивілізаційний контекст. Київ : *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. № 6. С. 244–253.
340. Ребкало В. А., Козаков В. М. Формування національної свідомості державних службовців України у соціально ціннісному вимірі : навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2009. 75 с.
341. Реснт О. П., Лисенко О. Є. Українська національна ідея і християнство. Київ : Богдана, 1997. 128 с.
342. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві : чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2011. 336 с.

343. Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. URL : <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyini-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya> (дата звернення : 09.05.2023).
344. Результати виборів до Верховної Ради оприлюднені офіційно. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24769283.html> (дата звернення : 15.12.2023).
345. Рейтинг свободи преси : яке місце посідала Україна в 2002–2020 роках. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/16/infografika/suspilstvo/rejtynh-svobody-presy-yake-misce-posidala-ukrayina-2002-2020-rokax> (дата звернення : 08.05.2023).
346. Резнік В., Філоретов В. Криза української державності та рецепти її подолання за В. Липинським. *Наукові записки. Сер. : Історичні науки*. Кіровоград, 2007. Вип. 10. С. 177–181.
347. Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення «Про затвердження змін до Порядку подання телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги інформації про структуру власності» від 30 жовтня 2019 р. №1727. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0012-20#Text> (дата звернення : 17.10.2022).
348. Розмова з письменниками України. *Черкаська правда*. 1989. 26 лютого.
349. Розпорядження Кабінету Міністрів України №905-р. Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80#Text> (дата звернення : 09.05.2023).
350. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : моногр. / передм. В. Горбуліна ; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2016. 195 с.
351. Романюк М. Закон не двох, а трьох « К»: «Кремля-Ківалова-Колесніченка» скасовано. Що далі? URL : <https://www.google.com/amp/s/www.ukrinform.ua/amp/rubric-society/2413727->

- zakon-ne-dvoh-a-troh-k-kremlakivalovakolesnicenka-skasovano-so-dali.html (дата звернення : 09.05.2023).
352. Романюк М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси : погляд у XXI ст. *ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України*. URL : http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/Internet/PART-1_8.htm. (дата звернення : 15.01.2023).
353. Ромашко О. Українська національна ідея в дзеркалі преси. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 115–126.
354. Російські політтехнологи звинувачують штаб Ющенко в плагиаті. URL : https://vgolos.ua/news/rosijski-polittechnology-zvynuvachuyut-shtab-yushhenka-v-plagiati_105787.html (да звернення : 07.08.2023).].
355. Рубрика «До читача». *Черкаський край*. 1991. 18 липня. № 137.
356. Рубрика «Обговорюємо прочитане». *Молодь Черкащини*. 1990. 24–30 вересня. № 24.
357. Рух і рухівці зблизька. Інтерв'ю зі С. Губарем. *Черкаська правда*. 1989. 6 вересня.
358. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства. *Вибори та демократія*. 2004. № 2. С. 76–80.
359. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с.
360. Рябчук М. Український націоналізм : спроба (де)міфологізації. URL : <https://exlibris.org.ua/riabczuk/r07.html> (дата звернення : 01.10.2023).
361. Саваневський М. УАНЕТ 2000–2010 : Український інтернет за 10 років так і не перетворився на бізнес. URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/savanevsky/4d2ab302882aa/> (дата звернення : 09.05.2023).
362. Савицька І. Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. : Гуманітарні студії / ред. кол.:*

- Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. Київ : ВЦ НУБіП України, 2014. Вип. 203. Ч. 1. С. 255–257.
363. Савченко А. Без націоналістичного бур'яну; Павлуша Л., Не від імені народу; колонка від автора. *Черкаська правда*. 1989. 15 вересня.
364. Савченко В. Близк та убогість української еліти. *Політика і культура*. 1999. № 23. С. 40–41.
365. Саган Г. В. Українське питання : виклики сьогодення та історія дипломатичного сприяння українській ідеї на території Королівства СХС. *Вісник Черкаського університету. Сер. : Історичні науки*. 2015. № 9. С. 23–30.
366. Самчинська О. А., Фурашев В. М. Інформаційне насильство, інформаційна маніпуляція та пропаганда : поняття, ознаки та співвідношення. *Інформація і право*. 2021. № 1. С. 55–65.
367. Сащук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 326–329.
368. Сащук Г. М. Феномен конфліктогенності та насильства в інформаційному просторі. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 3–4. С. 12–21.
369. Сверстюк Є. Хто є хто «на службі народові?». URL : <https://naspravdi.org/sverstiuk-hto-ie-hto/> (дата звернення : 15.10.2023).
370. Сергієнко Т. І. Формування національно-культурної ідентичності українців в умовах гібридного миру. *Ідентичності та політичні інститути : зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф.* (Ніжин, 23 квітня 2020 р.) / за заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 64–67.
371. Середа В., Мазурик О. Політика пам'яті в Україні між загальнонаціональним та регіональними рівнями. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2013. Вип. 30. № 1035. С. 101–109.
372. Сидоренко В. Витівки «чоловіка з папкою», або школярі на майдані. *Літературна Україна*. 1990. 5 жовтня. № 43.

373. Сила надії. Слово до читача. *Радянська Україна*. 1990. 29 липня. № 16. С. 1.
374. Ситник П., Дербака А. Духовні засади та механізм формування національної самосвідомості. *Стратегічна панорама*. 1999. № 3. С. 146–154.
375. Сім разів відміряти / колонка головного редактора. *Черкаський край*. 1991. 26 лютого. № 39.
376. Слово до читача. *Нація і держава*. 2005–2006. 27 грудня – 2 січня.
377. Смаль-Стоцький Р. Іван Франко і українська національна ідея. *Франко І. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка*. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1967. Т. 32. С. 7–18.
378. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ : Темпора, 2010. 312 с.
379. Сміт Ентоні Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр, 2006. 320 с.
380. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
381. Смолій В. А., Верменич Я. В. Ідея націєтворення в українському інтелектуальному просторі ХІХ – початку ХХ ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 140–155.
382. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 237 с.
383. Смольніков Ю. Історія як засіб політичної боротьби : «національний табір» і «перебудова» в Україні (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. URL : http://resource.history.org.ua/publ/Uiz_2003_5_25 (дата звернення : 29.03.2024).
384. Снайдер Т. Путін постійно говорить про Україну через відсутність у Росії власної історії. URL : <https://ksf.openukraine.org/ua/news/2182-putin-postijno-govority-pro-ukrajinu-cherez-vidsutnisty-u-rosiji-vlasnoji-istorijiistorik-timoti>

snaГідностid=IwAR01roMm124i-F17JySS8tHjITS5t78vdFsjYO81OBu3eIs-
CyESUtzTanio (дата звернення: 01.11.2022).

385. Собчук В. С. Примордіалістська та модерністська версії націогенезу : етнорегіональний контекст. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2001. № 5. С. 237–241.
386. Соколов В. Ми – «свідоміти», і це добре. URL : <https://credo.pro/2016/03/155244> (дата звернення : 29.03.2024).
387. Соколов В. Ю. Передплатники публічних бібліотек та вартість бібліотечних послуг в Україні в середині XIX – на початку XX ст. *Вісник Одеського національного університету*. Сер. : *Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1. С. 11–34.
388. Солдатенко В. Ф., Бевз Т. А., Бойко О. Д. та ін. Український вибір : політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку : моногр. / ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Парлам. вид-во, 2007. 576 с.
389. Солженицын А. Слово к украинцам и белорусам. *Комсомольская правда*. 1990. 18 сентября. URL : <https://www.msk.kp.ru/daily/24141/359116/> (дата звернення : 23.04.2022).
390. Солодько П. КучмоЗМІ. *Український тиждень*. 2008. № 47. С. 58–60.
391. Соціально-мовна концептуальність української національної ідеї у сучасних ЗМІ. Українська національна ідея як українське духовне явище : звіт про НДР (заключний) / кер. : А. Ю. Євграфова. Суми : СумДУ, 2010. 42 с
392. Станіславенко Л. Українська національна ідея : перспективи сучасної інтерпретації. *Європейська політика і правовий дискурс*. 2020. № 1. С. 184–189.
393. Старовойтова Г., Свобода В. Остання імперія : народження і розпад. *Літературна Україна*. 1991. 31 жовтня. № 44. С. 5.
394. Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк – Київ : НТШ ; Вища шк., 1998. 157 с.
395. Старухін Я. Ні, я не з вами! *Черкаська правда*. 1989. 19 вересня.

396. Стогнієнко О. Знайти національний стиль. *Молодь Черкащини*. 1989. 2–8 липня. № 34.
397. Стогнієнко О. Нотатки після культурологічного походу. *Молодь Черкащини*. 1988. 27 серпня – 2 вересня. № 35.
398. Стогнієнко О., Коркоценко В. Турботи спільні. *Молодь Черкащини*. 1989. 26 вересня – 1 жовтня. № 39. С. 3.
399. Стратегії розвитку України: теорія і практика: моногр. / за ред. О. С. Власюка; редкол.: В. Ю. Барков, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. Київ: НІСД, 2002. 864 с.
400. Судин Д. Теорія нації в працях теоретиків структурного функціоналізму. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Сер.: соціологічна*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 3. С. 199–212.
401. Сунгурова С. Р. Феномен та методи протидії інформаційному насильству в умовах сучасних інформаційних протистоянь. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148. С. 68–73.
402. Сучасний патріотизм: кризь Майдани й вибори / авт. і укл. Ю. Присяжнюк. Черкаси: «Вертикаль», вид. ФОП Кандич С. Г., 2020. 76 с.
403. Сьогодні. Підсумки з Олегом Панютою – повний випуск від 19 грудня. URL: <https://youtu.be/FyWcIuXsy38?si=7GeqhI2m2YqDs6yl> (дата звернення: 15.12.2022).
404. Табачник вирішив скасувати предмет «Історія України». URL: <https://tsn.ua/politika/tabachnik-virishiv-skasuvati-predmet-istoriya-ukrayini.html> (дата звернення: 14.12.2022).
405. Танюк Л. Дума про Україну. *Літературна Україна*. 1991. 4 липня. № 27.
406. Таран С. Восток-Запад: одним хліба, другим – зрелищ. *Зеркало недели*. 2005. 12 березня. С. 20.
407. Тарасюк В. М., Дроботун Д. С. Про причини і наслідки олігархізації українських медіа. *Держава і право*. 2020. Вип. 85. С. 301–315.

408. ТВ : исторические споры о статусе воинов ОУН-УПА. URL : https://rus.lb.ua/news/2013/04/23/197623_tv_.html (дата звернення : 15.12.2022).
409. Телеканал «Інтер». URL : <https://inter.ua/> (дата звернення : 15.12.2022).
410. Тельвак В. В., Масненко В. В. Ukraine Crisis : російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News». *Вісник Черкаського університету. Сер. : Історичні науки.* 2021. № 2. С. 136–143.
411. Тельвак В., Вернер В., Тельвак В. Рецепція постаті Михайла Грушевського у світлі джерел «born digital» як елемент сучасної історичної свідомості. *Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Сер. : Історія.* 2023. Вип. 12/54. С. 283–310.
412. Теорія і практика формування української національної ідеї : зб. наук. пр. / РНБО України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, НАН України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України ; упоряд. і ред. О. К. Шевченко. Київ : Фоліант, 2008. 300 с.
413. Терлюк І. Феномен нації і націогенезу в контексті (національного) державотворення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер. : *Юридичні науки.* 2022. № 2. С. 13–22.
414. Терлюк І. Феномен нації у науковому дискурсі : до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер. : *Юридичні науки.* 2018. № 902. С. 19–25.
415. Ткаченко В., Реєнт О. Україна : на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 159 с.
416. Токар Л. Національна ідея в самопізнанні й самотворенні народу. *Урядовий кур'єр.* 2002. 7 листопада.
417. Томак М., Харченко О. Чому тисячі тих, хто наближав незалежність України, забуті власною країною? *День.* 2011. № 149. URL :

- <https://m.day.kyiv.ua/article/poshta-dnya/hodi-kazaty-niby-ukrayina-moloda-derzhava> (дата звернення : 13.12.2023).
418. Томенко М. Українська перспектива : історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. Київ : Українська перспектива, 1995. 104 с.
419. У Києві вбили Олеся Бузину. URL : https://texty.org.ua/fragments/59533/U_Kyjevi_vbyly_Olesa_Buzynu-59533/ (дата звернення : 20.09.2023).
420. У рейтингу свободи преси Україна пасе задніх. *Українська газета*. 2006. 26 жовтня – 1 листопада (№ 38). URL : <https://ukrgazeta.plus.org.ua/86/953.html> (дата звернення : 07.08.2023).
421. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення : 15.12.2022).
422. Удут М. Еволюція засобів масової інформації у процесі розвитку інформаційного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Політологія. Соціологія. Філософія*. 2014. № 17. С. 34–37.
423. Указ Президента України «Про невідкладні заходи з подолання бідності». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274/2010#Text> (дата звернення : 17.12.2022).
424. Україна повністю програла інформаційну війну в 2014 році, але зараз у ній програють росіяни, – Буданов. 2023. 14 липня. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24769283.html> (дата звернення : 15.12.2023).
425. Українська естрада – це не гоп-ца-дрица-оца-ца. *Молодь Черкащини*. 1991. 20–26 жовтня. № 43.
426. Українська ідея : історичний нарис / авт. : В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна, І. Г. Самарцев, Ю. В. Сиволоб, М. В. Томенко : НАН України. Ін-т національних відносин і політології. Київ, 1995. 134 с.

427. Українська ідея. Перші речники : зб. нарисів / наук. ред. А. І. Погребняк ; Т-во «Знання» України, НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Знання, 1994. 183 с.
428. Українська національна ідея (до Дня Соборності України) : наук.-бібліогр. покажч. Київ, 2020. 17 с. URL : <https://ipacs.knu.ua/pages/dop/132/files/d2ed7771-b90f-401b-8acf-3aee369f5f1a.pdf> (дата звернення : 17.05. 2023)
429. Українська Національна Ідея як духовноінтелектуальний код соборності народу : етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори (матер. круглого столу) / за ред. В. С. Кравціва ; НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Львів, 2011. 60 с.
430. Українська національна ідея : витоки й сьогодення / Матер. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. 7–8 жовтня 1999 року : гол. ред. В. Г. Кузь ; УДПУ ім. П. Тичини. Київ : Знання, 2000. 104 с.
431. Українська національна ідея : історія і сучасність : наук. зб. / відп. ред. М. Ю. Костриця. Житомир, 1997. 144 с.
432. Українська національна ідея і сучасність / В. В. Барладяну-Берладник, Г. І. Гончарук, Л. П. Дузь, Л. П. Євпатової, А. І. Кормич ; ред. : Г. Гончарук. Одеса : АстроПринт, 1999. 256 с.
433. Українська політична нація : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського ; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 2012. 381 с.ї
434. Українці не підуть на мовний майдан через скандальний закон – політолог. URL : <https://tsn.ua/politika/ukrayinci-ne-pidut-na-movniy-maydan-cherez-skandalniy-zakon-politolog.html> (дата звернення : 22.12.2022).
435. Урок псевдоісторії від диктатора : як путін пояснював росіянам вторгнення до України. URL : https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/535533_urok_psevdoistorii_vid_diktatora_y_ak.html (дата звернення : 29.11.2023).

436. Фаріон vs Колесніченко : про мову і Україну. URL : https://youtube.com/watch?v=WАуKbSAOАjY&si=6fx2_u1iM9TtCB4Z (дата звернення : 15.12.2022).
437. Фартушний А. Національна ідея як динамічна система духовних вартостей. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2009. Вип. 1. С. 13–17.
438. Фартушний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення / Національний університет «Львівська політехніка». Львів : Вид-во НА «Львівська політехніка», 2000. 307 с.
439. Федькин И. О Донбассе и донбасском патриотизме. *Донецкий крајс.* 2010. 5–11 февраля.
440. Формування громадянського суспільства в Україні : стан, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. Київ : Вид-во УАДУ, 2001. 248 с.
441. Франко І. Поза межами можливого. *Націоналізм : Антологія.* 3-тє вид. / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 434–446.
442. Фюле похвалив Україну за зрушення в євроінтеграції. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-world/1526561-fyule_pohvaliv_ukrainu_za_zrushennya_v_e_vrointegratsiii_1849758.html (дата звернення : 15.12.2022).
443. Харківські угоди» в чому суть документа і як за нього голосували в Раді VI скликання. URL : <https://search.app/Ga2iirPQyQ4pewd88> (дата звернення : 17.11.2022).
444. Хоменко Д. Формування політики пам'яті в ОРДЛО (2014–2020) : джерела історичних студій. *XII Богданівські читання. Матер. Всеукр. наук. конф. Зб. наук. пр.* / ред. кол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Ю. Чабаненко, 2024. С. 201–205.

445. Хоменко С. Епоха Кучми : десять неоднозначних років. 2013. 13 серпня. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/08/130809_kuchma_epoch_sx (дата звернення : 13.04.2022).
446. Хотин Р. 30 років Руху : Створення Народного руху в семи моментах, які наблизили Незалежність України. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/30147962.html> (дата звернення : 17.10.2022).
447. ЦДАВО України. Ф. 1. Верховна Рада України, мм. Харків, Київ (1917–2009), оп. 18, спр. 1083. Документи про перебування в м. Києві Президента Французької республіки Ф. Міттерана та його зустріч з Головою Верховної Ради СРСР М. С. Горбачовим (довідки, інформації, програма перебування). 27.11.1989. 78 арк.
448. ЦДАВО України. Ф. 5225. Центральна виборча комісія (1997–2017), оп. 1, спр. 43. Документи з питань проведення виборів Президента України 1999 р. (протоколи засідань, постанови, протокольні рішення ЦВК та документи про них). Стенограма засідань ЦВК. 213 арк.
449. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України (1991–2001), оп. 2, спр. 3773. Укази Президента України (оригінали) №№ 1/2001 – 12/2001 та матеріали до них. Т. 1. 04.01.2001 – 15.01.2001. 226 арк.
450. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України (1991–2001), оп. 2, спр. 522. Доручення Президента України, Глави Адміністрації, його заступників щодо розгляду звернень громадян та документи за результатами їх перевірки (Київська, Кіровоградська, Луганська обл.). Т. 8. 26.11.2001 – 24.10.2002. 249 арк.
451. ЦДАВО України. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991), оп. 1, спр. 1007. Документи про роботу Державного Центру УНР (текст статуту про державний устрій, права і вольності Конституції УНР, статті «Діаспора і перше грудня 1991 р.», «Страйк до гробової дошки», список друкованих матеріалів, привезених з Києва, текст про становище Державного

центру УНР в справі декларації Верховної Ради УРСР про Державний суверенітет України; листування). 112 арк.

452. ЦДАВО України. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991), оп. 1, спр. 1195. Документи про політичну діяльність президента УНР в екзилі М. Плав'юка (листування з політичних та фінансових питань, окремі звернення з приводу свят, звіт керівника ресорту внутрішніх справ Ю. Іхтіатора, текст Декларації «Становище Державного центру УНР в екзилі і справі Декларації Верховної Ради УРСР про державний суверенітет України», 1990. 128 арк.
453. ЦДАВО України. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991), оп. 1, спр. 1270. Документи ресорту краєвих справ / статті «За правильне розуміння позиції Державного Центру УНР у світлі сучасних подій в Україні». Розмова з Микитою Горбалем про Установчий з'їзд Народного Руху України в Києві; резолюція конференції Народного Руху України; протокол засідання Уряду УНР у Філадельфії. 1989 р. 34 арк.
454. ЦДАВО України. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991), оп. 1, спр. 1912. Статті на політичні теми: політичні аспекти економічних реформ в Україні; роль церкви у відродженні держави; промова М. Плав'юка на річному засіданні президії УН Ради і Уряду УНР; декларація про державний суверенітет РРФСР, договір про співпрацю, союзний договір; звіт про діяльність голови ресорту крайових справ Уряду УНР, листи. 1990 рік. 189 арк.
455. ЦДАВО України. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі (1920–1991), оп. 1, спр. 2031. Статті в «Бюлетені» та газеті «Прометей» про становище Державного центру УНР в справі Декларації Верховної Ради УРСР про державний суверенітет України; про архівні колекції УНР в Україні та звернення М. Левицького до українського громадянства з нагоди свята 22 січня. 1961–1991 рр. 11 арк.

456. ЦДАВО України. Ф. 5327. Інститут стратегічних досліджень при Президії Академії наук України, м. Київ (1991–2000), оп. 1, спр. 727. Укази та розпорядження Президента України, Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, що стосуються діяльності інституту, доручення Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони з основної діяльності. 312 арк.
457. ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 11, спр. 2311. Постанова Секретаріату ЦК Компартії України «Про основні заходи з організаційного і пропагандистського забезпечення найважливіших політичних кампаній». 29 липня 1991 р. 23 арк.
458. ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 32, спр. 2976. Інформаційна довідка відділу соціально-економічної політики ЦК Компартії України про оперативну обстановку в республіці станом на 10 годину 27 липня 1991 р. 115 арк.
459. ЦДАГОУ. Ф. 270. Народний рух України (НРУ, Рух), м. Київ (1989 – по теперішній час), оп. 1, спр. 161. Звернення Президії Національної ради Демократичної партії України до українського народу з приводу проголошення України незалежною державою. 25 серпня 1991 р. 61 арк.
460. ЦДАГОУ. Ф. 271. Українська Республіканська партія (УРП), м. Київ (1990–2002), оп. 2, спр. 6. Газета Української Республіканської партії «Самостійна Україна» № 9 за липень 1991 р. арк. 13–15.
461. ЦДАГОУ. Ф. 272. Демократична партія України (ДемПУ), м. Київ (1990 – по теперішній час), оп. 1, спр. 41. Звернення об'єднаних демократичних сил... до громадян України у зв'язку із подіями в Москві. 19 серпня 1991 р. 11 арк.
462. ЦДАГОУ. Ф. 327. Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 року (Помаранчева революція), оп. 1, спр. 3. Від Майдану до Майдану «Помаранчева революція». 112 арк.

463. ЦДАГОУ. Ф. 327. Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 року (Помаранчева революція), оп. 1, спр. 6. Обращение українських студентів к соотечественникам; Всі на Майдан! 22 грудня – місяць Помаранчевої революції; Звернення звичайного громадянина до громадян проживаючих на східній території України; листівки. 76 арк.
464. ЦДАГОУ. Ф. 341. Спілка архівістів України (САУ), м. Київ (1991 – по теперішній час), оп. 1, спр. 9. Звернення правління Спілки архівістів України до архівістів, істориків, краєзнавців із закликом до підтримки на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., Акту проголошення незалежності України 29 жовтня 1991 р. 102 арк.
465. ЦДАГОУ. Ф. 431. Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО, 1964–1995), оп. 1, спр. 44. Промова Президента УНР в екзилі М. Плав'юка про складання повноважень Державного центру УНР в екзилі та передавання їх Президентові України Л. Кравчуку, виголошена на засіданні Верховної Ради України. 22 серпня 1992 р. 93 арк.
466. Циба В. Про дві домінуючі антагоністичні національні ідеї в Україні. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2012. № 2. URL : <https://social-science.uu.edu.ua/article/780> (дата звернення : 19.12.2023).
467. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 129–136.
468. Чайка Р. Юрій Андрухович : Згубною є сама ідея думати про національну ідею. URL : https://lb.ua/culture/2010/03/18/32536_yuriy_andruhovich_zgubnoyu_ie_sama_.html (дата звернення : 11.09.2023).
469. Чемерис П. «А ми тую червону калину підіймемо...». *За вільну Україну*. 1991. 20 січня. № 5.

470. Червона калина. Видання Уманського Руху. 1991. № 15.
471. Черкащина : історія краю та його людності / за ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. 698 с.
472. Черненко А. Українська національна ідея : Дніпропетровськ : ДДУ, 1994. 144 с.
473. Чорнокондратенко М. Феномен Євромайдану у медіа. URL : ua.ejo-online.eu/1583/медіа-журналістика/феномен-євромайдану-у-медіа 2. (дата звернення : 18.10.2022).
474. Чорний Г. Національна ідея і національна держава. *День*. 1999. 4 листопада.
475. Что такое Watchdog и как он работает в Keenetic. URL : <https://help.keenetic.com/hc/ru/articles/360004201359-Что-такое-Watchdog-и-как-он-работает-в-Keenetic> (дата звернення : 19.02.2024).
476. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI – XVIII ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 104 с.
477. Шамара С., Берестенко О. Радянське історіописання у критичній візії В'ячеслава Чорновола. *Народний Рух України : місце в історії та політиці : матер. VII Всеукр. наук. конф., присвяч. 20-річчю НРУ*, 28–29 травня 2009 р., м. Одеса / МОН ; ОНПУ. Одеса : Астропринт, 2009. С. 216–220.
478. Шамара С. Сучасні джерелознавчі та методологічні засади історичних досліджень (на допомогу керівникам конкурсантів Малої академії наук України) : метод. посіб. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2015. 48 с.
479. Шамара С., Масненко В. Від національної революції до Великого терору : пам'ять про два десятиліття боротьби українців із імперськими репресіями. *Реабілітовані історією. Черкаська область*. Кн. 10. Черкаси : ІнтролігаТОР, 2017. 640 с.
480. Шаповал Ю. І. Доля як історія / ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Центр іст. політол. : наук. вид. Київ : Генеза, 2006. 448 с.

481. Шевченко А. Кассетний скандал. Всем выйти из сумрака. URL : https://lb.ua/news/2011/06/07/100197_kassetniy_skandal_vsem_viyti_iz.html (дата звернення : 05.06.2023).
482. Шевченко В. Е. Атрибути бренду українських медіа. *Образ*. 2022. Вип. 1. С. 41–52.
483. Шевчук В. Про національну ідею в Україні. *День*. 2012. № 10. URL : <https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/shchodennyk-23> (звернення : 17.04.2022).
484. Шкляр Л. Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 2017. Вип. 12. С. 60–62.
485. Шкільник І. О. Підсумки процесу приватизації. *Вісник Української академії банківської справи*. 2001. № 2. С. 81–85.
486. Шморгун О. О. Основний зміст поняття «Українська національна ідея». *Розбудова держави*. 1997. № 6. С. 10–19.
487. Шнаппер Д. Спільнота громадян. *Про модерну концепцію нації*. Харків : Фоліо, 2007. 223 с.
488. Шпорлюк Р. Україна : від імперської периферії до суверенної держави. *Сучасність*. 1996. № 11. С. 74–87 ; № 12. С. 53–66.
489. Штогрін І. Національні підсумки президентства В. Ющенка. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/1976290.html> (дата звернення : 12.05.2023).
490. Шурхало Д. «Кучмізм» і його наслідки. 30 років тому Кучма прийшов до влади. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/33028465.html> (дата звернення : 09.10.2023).
491. Ще одна надбудова? (з листа ветерана комуністичної партії, «ВВВ» і праці Я. Смілянця). *Черкаська правда*. 1989. 4 березня. С. 1.
492. Щербак Ю. Немає цінності вищої, ніж Українська держава. *Літературна Україна*. 2013. 26 грудня (№ 50). С. 1–2.

493. Що ж вирішив установчий з'їзд НРУ? (за матеріалами інформаційного агентства «РАТАУ»). *Черкаська правда*. 1989. 13 вересня. С. 1.
494. Що таке Українська справа. Львів, 2011. 10 с.
495. Юровский Ю. Как получить доход от интеллектуальной собственности. Харьков : Центр : «Консульт», 2007. 352 с.
496. Ющенко відкрив Меморіал пам'яті Героїв Крутів. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2006/08/060825_yushchenko_kruty_nk (дата звернення : 21.06.2022).
497. Ющенко поїхав відкривати музей. URL : <https://www.unian.ua/politics/153296-yuschenko-rojihav-vidkrivati-muzeu.html> (дата звернення : 21.06.2022).
498. Янукович впевнено почувається у Західній Україні. URL : https://zaxid.net/yanukovich_vpevнено_pochuvayetsya_u_zahidniy_ukrayini_n1091283 (дата звернення : 17.12.2022).
499. Янукович дав визначення національної ідеї. URL : https://zaxid.net/yanukovich_dav_viznachennya_natsionalnoyi_ideyi_n1115907 (дата звернення : 30.05.2023).
500. Янукович довго думав, що таке національна ідея. URL : https://zaxid.net/yanukovich_dovgo_dumav_shho_take_natsionalna_ideya_n1119373 (дата звернення : 15.12.2022).
501. Янукович запевнив ПАРЕ, що на свободу слова він не зазіхає. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/2162808.html> (дата звернення : 11.09.2023).
502. Янукович просить комунальників не мріяти про підвищення тарифів після виборів. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2012/08/22/332541/> (дата звернення : 15.12.2022).
503. Янукович сказав Медведьку потурбуватися про свободу слова. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2010/06/18/5152881/> (дата звернення : 11.09.2023).
504. Ясь О. Українська ідея. *Енциклопедія історії України*. URL : http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_ideja (дата звернення : 20.11.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті в наукових виданнях, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Присяжнюк Ю., Мальована О. Ідеологічні кліше в сучасних українських телепрограмах як вияв постімперського синдрому. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2021. № 2. С. 81–89.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/VchuI_2021_2_11.pdf
DOI : 10.31651/2076-5908-2021-2-81-89
2. Мальована О. Трагедія Голодомору-геноциду : телевізійний контент України 1990–2010-х рр. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 48–53.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/336-344-PB.pdf
DOI : 10.31651/2413-8142-2022-27-Malyovana
3. Мальована О. Телепростір Черкащини під час Помаранчевої революції : спроба оцінки експертного середовища. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2022. № 1. С. 132–137.
<https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4749>
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-132-137>
4. Мальована О. Медійно-інформаційна війна як предтеча російської агресії проти України. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2024. № 1. С. 35–41. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5161>
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-1-35-41>

***Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів та
додатково відображають наукові результати дисертації:***

5. Мальована О., Присяжнюк Ю. Вибори Президента України 2019 р. у контексті настроїв електорату та діяльності ЗМІ. *Записки Осередку НТШ у Черкасах*. Т. III : Матер. XXXII березневої наук. сесії Осередку НТШ у Черкасах / за ред. В. В. Масненка, В. В. Тельвака. Черкаси, 2022. С. 193–199.
6. Мальована О., Присяжнюк О. Концепт «національна ідея» у центральних і регіональних ЗМІ України кінця 1980-х – першої половини 2010-х рр. *Трансформації історичної пам'яті* : зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. Н. Темірової. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2022. С. 77–80.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/12762-Текст%20статті-25369-1-10-20221110.pdf
7. Мальована О. Холодноярська героїка в регіональному медійному просторі (1990-ті – середина 2010-их рр.). *XII Богданівські читання* : Матер. Всеукр. наук. конф. : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. Присяжнюк (гол. ред.) та ін. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2024. С. 139–143.
8. Присяжнюк Ю., Мальована О. Холодний Яр у медійному просторі України як «місце пам'яті» національно-визвольних змагань. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії* : зб. тез Всеукр. наук. конф. з нагоди 165-ї річниці від дня народження М. Левитського (16–17 травня 2024 р. м. Кропивницький). Кропивницький : РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. С. 10–12.
9. Мальована О. Гібридна війна як особливість російської агресії проти України 2014 р. : інформаційний компонент. *Травневі студії : історія, міжнародні відносини* : зб. матер. VI Міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024 : історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни». Вип. 9 / за заг. ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2024. С. 85–88.
file:///C:/Users/Yuriy/Desktop/16036-Текст%20статті-31902-1-10-20240627.pdf

Термінологічний словник

1. **Веб-сайт телеканалу** – сукупність вебсторінок (інформаційного ресурсу, доступного в мережі інтернет), які об'єднані за змістом та навігацією під єдиним доменним ім'ям (може бути розміщеним на одному чи кількох серверах).
2. **Візуалізація** – створення уявного образу цілі та результату.
3. **Дискурс** – прийнятий (поширений, домінуючий) у суспільстві спосіб упорядкування дійсності, що знайшов відображення у вербальних та інших практиках, зокрема ствердився в медіа, соціальних мережах тощо, відтак такий, що всебічно, системно й послідовно впливає на формування її – дійсності – інтерперсонального, текстуального, ідеального значень.
4. **Засоби масової інформації (ЗМІ)** – засоби, призначені для публічного поширення в суспільстві друкованої або аудіовізуальної інформації.
5. **Індоктринація** – тут вивчення (сприйняття) якої-небудь доктрини (ідеології, спірних ідей) без критичного осмислення.
6. **Інконсеквентний** – непослідовний.
7. **Інспірування** – у той чи інший спосіб підбурювання когось до якихось дій.
8. **Інтернет-видання** – веб-сайт, що керується принципами журналістики й виконує функцію медіа в мережі інтернет.
9. **Інтеріоризація** – процес присвоєння цінностей, їхнє «вростання» в особистість.
10. **Інформаційний простір** – сукупність комунікаційних систем, що забезпечують інформаційну взаємодію; включає інформаційну інфраструктуру та ресурси, організаційні заходи, ринок інформаційних технологій та ін.

11. **Когнітивний** – що відноситься до функцій свідомості, які забезпечують формування понять, оперування ними й отримання знань.
12. **Комунікативні практики** – різновид соціальних практик, а саме, спосіб репрезентації особистістю досвіду, знань та уявлень, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих у певному соціокультурному середовищі.
13. **Кондомініум** – запозичений із західних англомовних країн (США, Канади) термін, що колись означав території, над якими дві або більше суверенних держав поділяли спільний суверенітет; у нашій роботі вжито для визначення специфічної федеративної форми внутрішнього устрою колишнього СРСР.
14. **Концепт** – творче наповнення (зміст) конкретного поняття чи інноваційної ідеї.
15. **Медіа** – будь-яка знакова система, зафіксована в певній формі; більш конкретно – засоби передавання, зберігання та відтворення інформації, призначені для її донесення крізь просторові, часові та інші перепони.
16. **Медіа-простір** – частина інформаційного простору, що локалізований відповідною матеріальною територією та нематеріальною галуззю; обумовлює існування та діяльність ЗМІ (включно з електронними), функціонує за межами внутрішнього світу людини, але здійснює прямий та опосередкований інформаційний вплив на її свідомість.
17. **Медійний дискурс** – упорядкований (претендує на впорядкування) в медійному просторі спосіб прийнятих (поширених, домінуючих) у суспільстві уявних образів цілей та очікуваних результатів.
18. **Національна ідея** – виражене в гранично лаконічній формі уявлення про те, чим нація має бути; поняття вміщує в гранично стислому вигляді уявлення про основні риси національного характеру, що відрізняють націю від інших у сприятливому для неї світлі.
19. **Нація** – історичне, динамічне утворення, «щоденний плебісцит», коли громадяни, з участю своїх еліт, безперервно (пере)осмислюють основу свого політичного єднання; ключовою ознакою такого єднання є національна самосвідомість –

усвідомлення індивідом своєї належності до однієї спільноти та досягнення всіма її громадянами згоди щодо того, що має об'єднувати їх у те ціле, яке вони називають словом «нація».

20. **Олігархізація медіа** – тут процес усеосяжного підпорядкування медіа лідерам промислово-фінансових (олігархічних) груп, що в Україні відбувався в умовах перехідного періоду «первинного накопичення капіталу» 1990-х рр.
21. **Пострадянське суспільство** – з погляду географічного та геополітичного чинників це окремий сегмент сучасної Євразії; підставами такого розуміння є щонайменше дві обставини: 1) наслідки досить тривалого перебування України та інших нині незалежних держав у складі спочатку імперії Романових, а згодом – комуністичного СРСР; 2) сформованість деяких споріднених риси та схожих особливостей трансформаційних перетворень у кожній із пострадянських країн.
22. **Праксеологія** – галузь досліджень, що вивчає людську діяльність в аспекті її ефективності.
23. **Симбіотичний** – той, що передбачає (потребує) взаємодії та співпраці.
24. **Українська ідея** – сакралізований громадсько-культурний, суспільно-політичний та світоглядний ідеал, сконструйований у візіях, поглядах, концепціях інтелектуалів; де-факто претендує на статус неписаної конвенції національної згоди; існує у вигляді низки конкуруючих версій чи перехресних проєкцій.
25. **Український соціум** – окрема культурно-господарська та духовно-ціннісна спільнота на конкретній території; по суті це народ у всьому багатстві його етнічних рис, сукупно зі створеним ним матеріальним світом та ін.
26. **«Темник»** – (у вузькому значенні) у 2001–2004 рр. щоденна закрита директива керівництву українських ЗМІ, що містила детальні інструкції щодо того, як треба висвітлювати в новинах політичні події в Україні.
27. **Цифровізація медіа** – насичення медіа електронно-цифровими пристроями, засобами / системами, налагодження між ними електронного обміну.

**Українська національна ідея в поглядах інтелектуалів
(«лідерів думок», «суспільних авторитетів») (2017)**

№ п/п	Автор	Дефініція
1	Бельська Єлизавета – мистецтвознавець	Бути українцем, а не тільки називатися, й робити все у своєму житті максимально добре, якісно й професійно.
2	Береза Юрій – військовий	Це духовний паспорт народів, те, що до небокраю розлило в повітрі й усім зрозуміле та близьке.
3	Андрухович Юрій – поет	Це не те, що сама нація про себе думає, а те, що замислив для неї Бог (цитована думка Хосе Ортеги-і-Гассета).
4	Арестович Олексій – блогер	Україна має стати найвільнішою соціосистемою світу.
5	Балаян Роман – кінорежисер	Системне узагальнення місця нації в історії та сенс її існування; відповіді на запитання: хто ми, звідки ми, де ми, куди йдемо і навіщо; це самокритичність.
6	Бенюк Богдан – актор	Це... райське яйце; воно розбивається, а звідти добро виходить.
7	Бойченко Олександр – письменник	Це Україна, яка гармонійно поєднає в собі українськість із ліберальністю й інтегрується з Європою.
8	В'ятрович Володимир – історик	Одним із наріжних елементів цієї ідеї є поняття свободи – індивідуальної, національної.
9	Горбачов Дмитро – мистецтвознавець	Національна ідея має орієнтуватися на українську державність; треба мати свій державний апарат.
10	Дацюк Сергій – філософ	Ідея має бути універсальною, а не національною; ідея єдності полягає у виході за межі національного контексту – до значно складніших ідентичностей.
11	Дзюба Іван – літературознавець	Це могла би бути ідея творення суспільства справедливості (якийсь сучасний варіант мрії про Україну «без хлопа й без пана»).
12	Єшкілев Володимир – прозаїк	Це сучасний республіканізм з його підкресленим ставленням до закону як до принципової цінності.
13	Забужко Оксана – письменниця	Краще облишимо... національну ідею... і будемо говорити... про наше національне самопізнання.
14	Ірванець Олександр – письменник	Ідея в її безкінечному пошуку.
15	Криволап Анатолій – художник	Національна ідея – дати можливість заробляти більше тим, хто прагне заробляти більше.
16	Лук'яненко Левко –	Боротьба за незалежність, постійне прагнення нації

	громадсько-політичний діяч	добитися національної свободи й створити незалежну державу, жити на своїй споконвічній землі, у своїй державі, яка б забезпечувала повноцінний розвиток культури, духовності, мови.
17	Малкович Іван – поет і видавець	Це коли ми інвестуватимемо в науку, в технології, і перестанемо бути лише сировинним придатком й транспортним коридором, тоді буде все добре.
18	Мухарський Антін – актор	Це свідомий РУХ у цивілізоване майбуття людей, яких об'єднує ВОЛЯ.
19	Покальчук Олег – письменник і психолог	Не існує ніякого спільного майбутнього для України; це все журналістські та політичні вигадки.
20	Подерв'янський Лесь – письменник, художник	Щоразу, коли лаєш владу, дивишся в дзеркало.
21	Попович Мирослав – філософ	Я б хотів би побачити Україну такою країною, де було б комфортно жити.
22	Роговцева Ада – акторка	Ідея проста: якщо є розум і віра – то треба своє боронити.
23	Семесюк Іван – художник і письменник	У нас має бути своя оптика, свої понятійні апарати, свої культурні та історичні меми.
24	Середа Андрій – актор, співак	Національна ідея України не могла втратити своєї актуальності, бо на нинішньому державному рівні вона й не починалась...
25	Скрипка Олег – композитор, співак	Україна – це мрія.
26	Троїцький Владислав – актор і режисер	Національна ідея – це не бути рабом, любити.
27	Херсонський Борис – психолог і психіатр	Вона полягає в тому, щоб світова спільнота визнала саме існування нашої країни, її межі, аби ніхто не посмів відкрито говорити, що... її немає.
28	Шкляр Василь – письменник	Національна ідея звучить дуже просто: Українська самостійна соборна держава; і тоді Україна буде найвродливішою.

Див. : Національна ідея модерної України. Мистецько-культурологічний проект / авт. та куратор проекту А. Мухарський. Київ : УКФ, 2017. 302 с.

Список загиблих в Україні журналістів (1991–2013)

Рік (дата)	Прізвище, ім'я	Посада	Обставини
1991	Ляхович Мирон	редактор газети «Життя в праці» (Львів)	убитий (за деякими даними – на початку 1992 р.)
1992 14 лютого	Бойко Вадим	журналіст телекомпанії «Гарт» (Київ)	убитий і спалений у власному будинку
1993 29 травня	Сосновський Святослав	редактор видавництва «Таврія» (Сімферополь)	загинув від ножових поранень, отриманих біля власного під'їзду
1993 22 липня	Бакланов Микола	кореспондент газети «Известия» (Київ)	помер від травм, отриманих унаслідок нападу бандитів
1993 7 листопада	Османов Юрій	редактор газети «Арекет» (Сімферополь)	знайдений мертвим на вулиці міста з черепно-мозковою травмою
1993 15 грудня	Лазебник Андрій	начальник прес-центру Чорноморського флоту (Севастополь)	застрелений біля власного будинку
1994 січень	Шепелев Сергій	редактор газети «Вечірня Вінниця» (Вінниця)	спалений у власній квартирі
1995 березень	Таран Анатолій	редактор газети «Оболонь» (Київ)	знайдений мертвим на пустирі
1995 14 квітня	Іванов Володимир	журналіст видання «Слава Севастополя» (Севастополь)	загинув внаслідок вибуху закладеної в сміттеву урну вибухівки
1995 24 травня	Фреліх Віктор	кореспондент газети «Молодий буковинець» (Чернівці)	отруєний після погроз щодо професійної діяльності
1995 серпень	Джеджула Юрій	журналіст газети «Київський вісник» (Київ)	убитий
1996	Овчаренко Георгій	журналіст телеканалу УТ-3 («Чорний квадрат»)	знайдений мертвим у квартирі сусіда
1996 29 січня	Кузик Ігор	відповідальний секретар газети «Армія України»	знайденим мертвим у парку через кілька місяців

		(Львів)	після зникнення
1996 7 травня	Грушецький Ігор	кореспондент газети «Україна-Центр» (Черкаси)	знайдений на вулиці Черкас з пораненням голови
1996 22 червня	Мотренко Олександр	ведучий «Транс-М-Радіо» (Сімферополь)	загинув унаслідок нападу бандитів, один із яких був у міліцейській формі
1998 серпень	Танадайчук Анатолій	кореспондент газети «Панорама» (Вінниця)	знайдений мертвим зі слідами уколів на тілі
1997 22 лютого	Бехтер Володимир	старший редактор ОДТРК (Одеса)	загинув після побиття співробітниками міліції
1997 13 березня	Шевченко Петро	кореспондент газети «Київські відомості» у Луганську	знайдений повішеним у Жулянах
1997 4 липня	Коцюк Віталій	кореспондент газети «День» (Київ)	побитий і спалений у приміському потязі
1997 11 серпня	Дерев'янку Борис	головний редактор газети «Вечірня Одеса» (Одеса)	убитий
1998	Єфименко Олексій	редактор газети «Відродження» (Саки)	помер після падіння з п'ятого поверху
1998 серпень	Ракшанов Микола	журналіст газети «Факти» (Черкаси)	загинув від черепно- мозкової травми
1998	Борисов Альберт	головний редактор газети «Шахтарські вісті» (Краснодон)	убитий
1999 25 березня	Чорновіл В'ячеслав	журналіст, дисидент, політик	загинув внаслідок спланованої автокатастрофи
1991 16 травня	Бондар Ігор	директор телекомпанії «АМТ» (Одеса)	застрелений
1999 24 червня	Чорна Мар'яна (Майорчур Мирослава)	журналістка телеканалу СТБ (Київ)	знайдена повішеною
1999 18 липня	Чудик Василь	головний редактор радіо «Незалежність» (Львів)	знайдений мертвим у під'їзді будинку
1999 26 жовтня	Масловський Віталій	історик, публіцист (Львів)	загинув унаслідок падіння зі сходів
2000 27 квітня	Рябчиков Владислав	кореспондент газети «Кримська правда»	убитий унаслідок наїзду автомобіля

		(Сімферополь)	
2000 16 вересня	Гонгадзе Георгій	співзасновник сайту «Українська правда»	викрадений, убитий у Таращанському лісі
2000 30 листопада	Мазур Юлій	головний редактор газети «Юг» (Одеса)	знайдений мертвим біля видавництва «Чорномор'я»
2000 29 грудня	Пальчиков Володимир	журналіст радіо (Дніпро)	убитий
2000 29 грудня	Смирнов Володимир	журналіст газети «Время» (Миколаїв)	загинув після побиття на вулиці
2001 8 лютого	Коваленко Олександр	головний редактор газети «Соціальна політика» (Київ)	знайдений застреленим у лісі під Житомиром
2001 24 червня	Білоус Олег	керівник тижневика «XXI век» (Луганськ)	застрелений біля будинку
2001 7 липня	Александров Ігор	директор приватної телерадіокомпанії «ТОР» (Слов'янськ)	помер від поранень, завданих невідомим
2001 25 жовтня	Гончар Юрій	кореспондент газети «Факти і коментарі» (Київ)	убитий у власній квартирі
2002 3 серпня	Шевцов Юрій	фотокореспондент газети «Кримська правда» (Сімферополь)	зник, знайдений убитим у лісопосадці
2002 15 вересня	Провороцький Володимир	директор Сумської ОДТРК	убитий у власній квартирі
2002 15 листопада	Панич Олександр	журналіст видання «Донецькі новини» (Донецьк)	убитий товаришем, що був у стані наркотичного сп'яніння
2003 10 січня	Терешук Олексій	заступник головного редактора газети «Вінниччина»	помер унаслідок побиття
2003 15 липня	Процюк Тарас	медійник	загинув в Іраку
2003 15 липня	Єфремов Володимир	кореспондент Інституту масової інформації (Дніпро)	загинув у ДТП за нез'ясованих обставин
2003 14 грудня	Карачевцев Володимир	заступник головного редактора газети «Кур'єр» (Мелітополь)	убитий (імовірно) у власному будинку
2004 3 березня	Чечик Юрій	директор радіо «Юта» (Полтава)	загинув у ДТП за нез'ясованих обставин
2006	Гудик Вадим	незалежний журналіст (Біла	застрелений на

24 травня		Церква)	центральній площі міста
2004 2 червня	Касанек Іштван	телеоператор каналу «М-Студіо» (Ужгород)	помер року за нез'ясованих обставин
2006 8 вересня	Бережний Кирило	редактор газети «Православний погляд» (Київ)	загинув
2006 20 грудня	Ширін Норик	засновник кримсько-татарської газети «Голос молоді» (Сімферополь)	загинув
2008 24 вересня	Валяєв Віктор	фотокореспондент газети «Нові санжари»	помер разом з дружиною від травм, отриманих унаслідок нападу бандитів
2010 11 серпня	Климентьєв Василь	редактор газети «Новий стиль» (Харків)	зник безвісти, визнаний загиблим
2012 4 серпня	Гончаренко Володимир	редактор газети «ЕКО-безпека» (Дніпро)	помер від травм, отриманих унаслідок нападу бандитів
2013 20 листопада	Старокожко Сергій	колишній співробітник газети «Вільний репортер» (Луганськ)	застрелений

Список регіональних газет України (1991–2013)

№ п/п	Область	Назва медіа	Примітки
1	Вінницька	«Вінницька правда» (1917), з 1991 р. виходить під назвою «Вінниччина»	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – газета обласної ради, лояльна.
2	Донецька	«Донбасс» (рос.) (1917), з 1991 р. кілька разів змінювала назву «Вечерний Донецк» (рос.) (1973), у липні 2014 р. закрита через російську агресію «Східний часопис» (1992–1997) «Салон Дона и Баса» (рос.) (1992–2011)	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – засновником був колектив редакції, наймасовіше до 2007 р. видання, лояльне. Лояльна до місцевих еліт. Заснована місцевим осередком НТШ (опозиційна). Заснована місцевим бізнесом, з 2000 р. мала акредитацію в МЗС Росії, містила багато проросійських матеріалів.
3	Дніпропетровська	«Кур'єр Кривбасу» (1994–2007) «Зоря» (1917) «Вісті Придніпров'я» (1999)	Культурологічний політично нейтральний часопис. До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – газета обласної ради, лояльна. Заснована (до 2016) ОДА, провладна.
4	Житомирська	«Житомирщина» (1919) «Клич нації» (1992)	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – обласна громадсько-політична газета, провладна. Незалежне видання, орган ВО «Товариство відродження української нації», опозиційна.
5	Івано-	«Прикарпатська правда»	До 1991 р. – орган місцевого

	Франківська	(1944) «Галицький кореспондент» (2005) «Вечірній Івано-Франківськ» (2005) «Галичина» (1990)	осередку компартії, надалі – обласна суспільно-політична газета, нейтральна. Суспільно-політичний тижневик, нейтральний. Обласна суспільно-політична газета, нейтральна. Обласна суспільно-політична газета
6	Кіровоградська	«Кіровоградська правда» (1918) «Вечірня газета» (1990) «Народне слово» (1990)	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – обласна громадсько-політична газета, провладна. Заснована колективом редакції, нейтральна. Заснована ОДА та обласною радою, провладна.
7	Львівська	«Львівська правда» (1946), у 1946–1991 рр. (рос.), з 1991 р. – «Високий замок», до 2015 р. (укр. і рос.), з 2015 р. (укр.) «Ратуша» (1990) «За вільну Україну» (1990)	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – газета обласної ради, провладна. Позиціонує себе однією з перших незалежних газет в Україні, до 2016 р. – орган Львівської міської ради, надалі – роздержавлена. Народна газета, опозиційна.
8	Луганська	«Луганская правда» (1917) (укр., рос.), у 2014 р. закрита через російську агресію «Жизнь Луганска» (1990 – 2014) (укр., рос.), закрита через російську агресію «Вечерний Луганск» (1990–2014) (рос.). закрита через російську агресію	Наймасовіше видання області, до 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, у 1991–2014 рр. – засновник колектив редакції, провладна. Заснована міською радою, лояльна. Позиціонувала себе незалежною, лояльна.
9	Миколаївська	«Чорноморія» (1989–1993) «Вечерний Николаев» (1990) (рос.) «Южная правда» (1917) (рос.)	Заснована місцевим осередком НРУ, з 1991 р. опозиційна. Заснована міською радою, лояльна. До 1991 р. – орган місцевого

		«Рідне Прибужжя» (1991)	осередку компартії, надалі – позиціонує себе незалежною, лояльною. Заснована обласною радою, з 2019 р. – роздержавлена, лояльна.
10	Одеська	«Чорноморські новини» (1917) «Вечерня Одесса» (1973) (рос.) «Одеський вісник» (1827) (укр., раніше фр., рос.)	До 1991 р. – орган місцевого осередку компартії, надалі – позиціонує себе незалежною, лояльною. У 1973–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, з 1997 р. – засновник колектив редакції, лояльна. Заснована міською радою, лояльна, з 2019 р. роздержавлена, лояльна.
11	Полтавська	«Зоря Полтавщини» (1838) «Вечірня Полтава» (1992) «Коло» (2002)	У 1917–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, надалі – всеукраїнська газета, лояльна. Всеукраїнська громадсько-політична газета, заснована колективом редакції, лояльна. Громадсько-політична газета, лояльна.
12	Сумська	«Сумщина» (1917) «Данкор» (1992)	У 1917–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, надалі – засновник колектив редакції, роздержавлена (2019), лояльна. Позиціонує себе незалежною.
13	Рівненська	«Червоний Прапор» (1939–1991), спадкоємиця – «Вільне слово» «7 Днів» (1993)	У 1939–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, надалі – громадсько-політична газета, лояльна. Суспільно-політична газета, заснована колективом редакції, лояльна.
14	Тернопільська	«Вільне життя» (1939) «Народне слово» (1990) «Тернопіль вечірній» (1990)	Всеукраїнська громадсько-політична газета, лояльна. Заснована колективом редакції, лояльна. Заснована міською радою, колективом редакції, лояльна.

15	Харківська	«Слобідський край» (1917), надалі, до 1991 р. – «Соціалістична Харківщина») «Вечерний Харьков» (1969) (рос.) «Время» (1938), до 1992 р. – «Красное знамя» (рос.)	У 1917–1991 рр. – друкований орган місцевого осередку компартії, надалі – громадсько- політична газета, лояльна. Міська приватна газета, лояльна. Приватна газета
16	Хмельницька	«Подільські вісті» (1918) «Проскурів» (1992)	У 1918–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, надалі – газета обласної ради, з 2016 р. роздержавлена, лояльна. Заснована міською радою, лояльна.
17	Черкаська	«Черкаська правда» (1918), з 1991 р. – «Черкаський край» «Нова доба» (1998) «Молодь Черкащини» (1994), з 2010-х – «Нова молодь Черкащини»	У 1918–1991 рр. – орган місцевого осередку компартії, з 1991 р. співзасновник газети обласна рада, а з 2011 р. – ОДА, з 2017 р. засновник колектив редакції, лояльна. Громадсько-політична газета, лояльна. Молодіжна газета, опозиційна.
18	Чернівецька	«Чернівці» (1990) «Буковинське віче» (1990) «Молодий буковинець» (1967)	Засновник міська рада, 2016 р. роздержавлена, лояльна. У 1990–2004 рр. – орган обласної ради, надалі – позапартійна, незалежна газета. З 1991 р. засновник трудовий колектив, лояльна.
19	Чернігівська	«Гарт» (1921) «Деснянська правда» (1838), нинішня назва з 1943 р.	Всеукраїнська газета. З 2018 р. газета позиціонує себе як незалежне видання.
20	Закарпатська	«Новини Закарпаття» (1990) «Ужгород» (1999) «Карпатський об'єктив» (2013)	Заснована обласною радою, ОДА. Заснована Ужгородською міською радою. Інформаційно-аналітичне видання.

Результати усноїсторичних опитувань (вибірково, по Черкаській області)

Е 1

Дата запису – 26 липня 2024 р.

Прізвище, ім'я респондента – *Воронов Сергій*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *політик, освітянин, військовий, борець «Легіону Свободи»*

Ідентичність – *36 років, українець, православний християнин*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Вважаю себе націоналістом, що є вищою формою патріотизму. Безпосередньо усвідомлення патріотизму почало з'являтися у юнацькі роки, коли формувався мій особистісний погляд на ті чи інші речі. Однією з вирішальних ролей у формуванні патріотизму зіграли музичні вподобання, зокрема вподобання музики українських виконавців. Для мене патріотизм – любов до всього українського – мови, культури, традицій, людей. Націоналізм – захист усього переліченого.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Формування патріотизму в мені співпало з періодом Помаранчевої революції і підняттям національної самосвідомості населення. У той період я навчився розділяти поняття боротьби «проти всього російського», «за європейські цінності» та «за право бути господарями на своїй землі». Питання національної ідеї та її озвучення достеменно на той період ніким не озвучувалося, принаймні я для себе її почув пізніше.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Першим, хто сформував українську національну ідею, був Тарас Шевченко. А першим, хто її озвучив і трактував, була Ірина Фаріон. Звучить вона наступним чином: «У своїй хаті своя й правда, і сила, і воля!». Саме Фаріон інтерпретувала вічні

рядки Шевченка в національну ідею, з важливістю побудови на цій землі своєї соборної, незалежної, самодостатньої української держави.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Найбільше зробили для поширення національної ідеї українські Герої різних епох та поколінь, які продовжували боротьбу за Українську національну державу. Саме вони є тим фундаментом, на якому зводилася наша держава. І мова йде не тільки про якісь військові, партизанські, підпільні дії, а про історичних, релігійних, культурних діячів, які доносили світу і наступним поколінням ідею ідентичності української нації.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

На превеликий жаль, про поняття «національна ідея» та її сутність майже ніхто не говорить. Це лічені державні діячі, які розуміють, що саме національна ідея має бути дороговказом для нації в розбудові власної держави. Саме національна ідея має гуртувати всіх, хто прагне бути господарем на цій землі. Серед таких діячів можу відзначити І. Фаріон, О. Тягнибок, Ю. Михальчишин.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

Важко говорити про домінування національної ідеї в зросійщених медіа. Радше в засобах масової інформації пропагувався дух «братських народів», «єдиної історії слов'янських народів» тощо. Ці ідеї якраз йдуть максимально врозріз тому, що ми окреслили українською національною ідеєю. Національна ідея почала частіше з'являтися на вустах лише в другій половині 2010-х...

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Національна ідея має бути в контексті будь-яких законодавчих актів, що визначають майбутнє держави. Як своєрідний компас чи маяк, вона має вказувати чи вірним шляхом рухається нація на шляху досягнення своєї мети. Тому, безумовно, окрім інструменту для політичних еліт вона має бути максимально актуальною для громадян, які формують політичні еліти.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

Це буде дуже суб'єктивна відповідь. Для мене це команда Петра Порошенка, який максимально використовував національну ідею як політтехнологічний хід напередодні виборів 2019 р. Насправді ж його команда в період 2014 – 2018 рр. проводила зовсім іншу політику. Прикладом цього можуть бути події 31 серпня 2016 р. під Верховною Радою. Більшість олігархічних і провладних ЗМІ тоді написали про гранату, яка вибухнула під стінами парламенту й майже ніхто не розповів про події, що відбувалися безпосередньо в стінах, і законопроекти, які голосували. А тоді, фактично, голосувалася амністія для бойовиків та проросійських сил, легалізація ОРДЛО. Усі ці процеси йшли всупереч становлення української національної ідеї.

Коли хтось скаже, що найбільше шкодив попередник Порошенко – Янукович, то я просто зауважу, що об'єднуючи проти себе опозицію у вигляді чітко виражених проукраїнських сил Віктор Федорович навпаки кристалізував борців за національну ідею і давав лише нові й нові поштовхи до подальшої боротьби за українську Україну.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Навіть війна сьогодні показала, що в Україні сформувався пласт національно свідомого населення, однак він сягає (суто за власними спостереженнями) не більше 20–25% від усього населення (і це досить оптимістичні цифри). Тому для подальшого збереження української держави та реалізації національної ідеї нам вкрай необхідна більша кількість свідомого населення. Тому в цей період доводиться констатувати, що Україна, як національний проєкт, відбулася лише частково.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Сьогодні медіа відіграють важливу (а можливо й ключову) роль для формування суспільної думки. З негативних моментів варто відзначити, що майже всі медіа мають власників, здебільшого – олігархів, заможних людей, які часто можуть вдавати з себе політичні еліти. На жаль, серед цих псевдоеліт сьогодні дуже мало тих, кого дійсно переймає майбутнє нації та держави – державників. Саме тому медіа ретранслюють патріотичні меседжі, здебільшого через пристосування до суспільних настроїв.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

Національна ідея поєднує в собі всі напрямки життєдіяльності пересічного українця. Економічна, духовна, культурна, соціальна – усе елементи цілісного буття особи.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

У зв'язку з російською загрозою існування нашої держави, усі ми за останні три десятиліття пройшли тривалий шлях еволюції поглядів. Від простого патріотизму, ліберального націоналізму чи центризму ми все більше наблизилися до класичного націоналізму. В 1991 р. гасло «Слава Україні!» звучало з вуст одиниць. Сьогодні це гасло мільйонів. Кожен із нас пишається, коли його гордо звать – бандерівець.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Наша найбільша проблема не в самій Конституції як такій, а в не дотриманні її основних засад та принципів. Звісно, Конституція після формування на національному рівні загальноприйнятого значення поняття національної ідеї повинна трансформуватися під нові завдання та виклики. Проте і в сьогоднішньому своєму вигляді вона потребує ключового – реалізації принципів кожним громадянином.

Е 2

Дата запису – 24 липня 2024 р.

Прізвище, ім'я респондента – *Калиновська Тетяна*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *журналістка, голова Черкаської обласної організації Національної Спілки журналістів*
 Ідентичність – *56 років, українка, православна християнка*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність?

Так, я вважаю себе патріотом України. Усвідомлення патріотизму прийшло ще в шкільні роки. Найбільше любила уроки української літератури, історії рідного краю. Перші дописи робила в українські видання. Надалі в інституті вивчала українську філологію. Понад усе люблю рідну Україну, малу батьківщину, поважаю рідну мову, історичні, культурні надбання.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Перші асоціації – це самоусвідомлення бути україркою, говорити українською, читати українське... Думаю, співпадали.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

У моїй журналістській долі в 1990-х рр. першим актуалізував українську національну ідею перший український президент Леонід Кравчук.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Президент України Віктор Ющенко з його прагненням національної цілісності та політичного суверенітету.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

Нечасто. Найбільше запам'яталося медійне спілкування з В'ячеславом Чорновілом про те, що Україна починається з українця.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

На мій погляд, міцно домінувала в українських регіональних ЗМІ: тривало становлення української держави.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Так, національна ідея має бути домінуючою в серці кожного українця. Політичні еліти – бути її виразниками.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа?

Команда Віктора Януковича. Проте на діяльність регіональних медіа це не накладало відбиток. Патріотичні ЗМІ залишалися патріотичними, національними, й ніхто їх за це не карав. У моїй професійній долі темників не бачила.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Відбулася як європейська держава. Свідченням цього є надзвичайна міжнародна підтримка України під час повномасштабного вторгнення, увага медіа всього світу до подій у стражденній Україні.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Українські медіа – і ретранслятори, і чинники впливу.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

Національна ідея кореспондується з усіма сферами, що мають вплив на життя українців.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Розуміння сутності патріотизму найбільше змінилося з 2014 р., коли російський агресор почав нищити Україну. Медіа це ретранслюють, аналізують, підтримують.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Конституція України фіксує права й свободи українців, дає можливість саморозвиватися як громадянину. В ідеалі – аби ці норми виконувалися на всіх рівнях.

Е 3

Дата запису – *10 липня 2024 р.*

Прізвище, ім'я респондента – *Степанов Максим*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *медійник керівник сайту Національної Спілки журналістів України*

Ідентичність – *53 роки, українець, православний християнин*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Я вважаю себе патріотом України. Хоча моя сім'я була російськомовною, мені з дитинства подобалося все українське. Значною мірою на це вплинули мій дід по матері і бабуся по батькові, які походили з сіл, чудово знали українську народну культуру, співали народних пісень і розповідали народні жарти, а моя бабуся ще й була вчителькою української літератури, твори з якої залюбки цитувала. У політичному плані на формування мого українського патріотизму вплинуло навчання в Московському університеті. Мені подобалося ставлення до своїх країн моїх друзів із країн Балтії. Я став шукати земляків з України, брав участь у роботі українських організацій, вивчав історію України, удосконалював знання мови. Водночас, у спілкуванні з росіянами виникало розуміння, що абсолютна більшість із них категорично не сприймають українства як окремого культурного й національного явища. Після завершення навчання в мене не виникало питання, чи повертатися додому – я хотів жити й працювати для України. Саме це я і вважаю сутністю патріотизму.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Мої перші асоціації з українським патріотизмом виникли наприкінці 1980-х рр. під впливом друзів із країн Балтії, насамперед з Литви, ще до того, як український патріотизм проринк в український публічний простір. Те, що в українському медійному просторі про це говорили мало, мене сильно пригнічувало. І коли спочатку

«Літературна Україна», а потім й інші видання почали писати на патріотичну тематику, я з радістю зрозумів, що маю багатьох однодумців.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Це залежить від того, з якого часу виводити новітню Україну. Можна говорити про декілька хвиль цього процесу – першими були діячі української революції і контрреволюції (М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра та їхні сподвижники), потім українське відродження 1920-х рр., потім національно-визвольний рух Західної України, потім рух дисидентів і незалежних мислителів післясталінської доби (Ліна Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба, В. Стус та ін.), потім українські націонал-демократичні політики перших років незалежності (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, С. Хмара та ін.) і, нарешті, ідеологи Майданів (В. Ющенко, Ю. Тимошенко, П. Порошенко, А. Яценюк та ін.).

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Думаю, тут доречно зацитувати Гете, у якого Мефистофель промовляє: «Я – тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш злого!» Думаю, ніхто не зробив так багато для поширення української національної ідеї, як опоненти цієї ідеї – росіяни Росії. У часи моєї молодості більшість українців, принаймні, у центрі та на сході нашої країни, вважали, що з Росією можна жити в мирі й дружбі, а ті, хто з цим не погоджувався, вважалися «націоналістами» (в негативному розумінні цього слова) і маргіналами. Проте Росія сама щоразу доводила, що вона не розглядає українців як самостійне й самодостатнє явище й готова співіснувати з нами лише на умові визнання нами її національної, культурної та політичної зверхності в межах єдиного «руського міра». Апофеозом цього підходу стала війна, яка, думаю, переконала майже всіх, хто ще сумнівався в тому, як росіяни насправді ставляться до нашого народу.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

У 1990-ті рр. багато хто говорив про те, що «нам потрібна національна ідея», яка «має прийти на заміну комуністичній». Тоді лише націоналісти (такі як, приміром, С. Хмара) вважали, що така ідея в нас уже є, а інші казали, що її потрібно «створити». У 2000-ті та 2010-ті рр. більше говорили не про «національну ідею», а про «ідеї

Майдану». Як на мене, нині про «українську національну ідею» говорять у двох сенсах: націоналісти як про ідею українського етнічного правління, заснованого на національних потребах передусім етнічних українців (партія «Свобода» та окремі представники інших правих політичних сил), а ліберальні демократи – як про демократичний розвиток політичної нації, до якої входять представники різних етносів, але заснованій на об'єднавчій ролі української мови та культури (більшість представників ЄС, «Голосу», публіцист Віталій Портніков).

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

У 1990-х рр. Україна насправді була осколком радянської імперії, яка отримала свою незалежність через збіг історичних обставин. Тому національна ідея перебувала на маргінесі інформаційного простору і розглядалася громадською думкою більше як екзотика. Серйозно до неї ніхто не ставився. На початку 2000-х рр., коли до влади стало приходити покоління, яке сформувалося в умовах незалежності, національна ідея звучала передусім як націонал-демократична, тобто поєднувала в собі українське національне відродження і демократичні ідеали (що виразилося в ідеях Помаранчевої революції), причому одні вважали за головне українськість, а інші – демократичність.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Як показала практика, національну ідею не можна нав'язати, вона є відповіддю на запитання, які турбують людей. Для того, щоб звучала відповідь, мають прозвучати запитання. Національна ідея, щоб вона була живою і цілющою, повинна бути своєрідним кризовим менеджментом, засобом об'єднання нації перед обличчям загроз. Тому природним є те, що її вплив на маси посилюється у важкі часи й послаблюється у спокійні. Коли йде війна, національна ідея турбує всіх, коли настане стійкий мир – вона буде уділом переважно політичних еліт. А інші люди повернуться до більш насущних питань.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

Оскільки Україна є виборною демократією, то команда кожного з президентів давала свою відповідь на певний суспільний запит. При перших президентах Кравчуку й Кучмі народ хотів «стабільності», консервації старого, а отже медіа говорили передусім про те, як зберегти господарські зв'язки, як змусити запрацювати заводи й фабрики, не допустити руйнування колгоспів тощо. Оскільки в цей самий момент

заводи, фабрики й колгоспи розкрадали, підконтрольні владі медіа передусім брехали та маніпулювали. Все це віддаляло Україну від ідеї вільної, незалежної, україно- і європоцентричної правової держави – а саме в цей час країни Східної Європи вступали в ЄС і НАТО. Тому, думаю, найбільше шкоди було завдано саме тоді. Але вину я б покладав не на команди президентів, а на власне народ України.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Українці усвідомили цінність держави, але все ще не до кінця ототожнюють себе з нею. Думаю, що велику роль відіграють ідеологічні диверсії країни-агресора, яка намагається розсварити українців за соціально-економічною, етнічною, конфесійною та іншими ознаками, вселяє в простих українців ненависть до «чиновників», «депутатів», «багатіїв», «зелених», а також «євреїв», «вірмен», а іноді – й американців, які нібито захопили владу в Україні і не дають українцям нормально жити.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Оскільки незалежні медіа не можуть жити без належного фінансування, вони мають бути передусім успішним бізнес-проєктом. Стейкхолдерами медіа є аудиторія, власники, рекламодавці й самі журналісти. Відповідь на поставлене запитання залежить від балансу впливів цих чинників, який складається внаслідок усієї багатоманітності історичних процесів, які відбуваються в Україні.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

На мою думку, національна ідея – це комплекс поглядів, які об'єднують націю задля її виживання і сталого розвитку. Тому не можна розглядати згадані сторони життя окремо. В нинішній момент, думаю, національна ідея найбільше кореспондується з військовим компонентом.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Якщо говорити образно, то для більшості українців – від «ще не вмерла Україна, якщо ми гуляєм так» - до «ще не вмерла України ні слава, ні воля». Від сала і шаровар – до болю і гніву на ворогів.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

У найбільш сконцентрованому вигляді – у преамбулі до Конституції. Я вважаю українське законодавство цілком хорошим; важливо його дотримувалися.

Е 4

Дата запису – *30 липня 2024 р.*

Прізвище, ім'я респондента – *Пахаренко Василь*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *освітянин, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*

Ідентичність – *60 років, українець, православний християнин*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Так, вважаю. Патріотизм (націоналізм) приходив поступово, з бабусиних історій про минуле нашого роду, краю України, із захоплення Шевченком, історичною літературою. Мій ідеал – самостійна демократична українська держава, розквіт української мови й культури.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Шевченко, козаччина, автентична народна пісня. Зовсім не збігалися, бо тоді телебачення й преса нав'язували примітивний соцреалістичний образ старої, суто сільської України, яка безнастанно дякує компартії й північно-східному сусіду за все.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Першими були колишні дисиденти, а також письменники. Насамперед В. Стус, Ліна Костенко, Д. Павличко. Серед політиків – В. Чорновіл.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Питання широке. Загалом Т. Шевченко й наступні класики нашої літератури, Міхновський, далі ОУН-івці й вояки УПА, Д. Донцов, шістдесятники, особливо Стус. Симоненко, Костенко, Дзюба, Чорновіл. З сучасних політиків – президенти В. Ющенко, П. Порошенко, тепер – І. Фаріон. Називаю тих, чії ідеї доходили до широких мас, мали помітний вплив на громадську думку.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

Офіційно це поняття майже не згадували, особливо відтоді, як президент Кучма заявив, що національна ідея «не спрацювала». Тільки після Майданів і з початком війни це поняття офіційно бодай згадується, та й то мляво. Мені запам'яталися тези про національну ідею Чорновола (говорили про це з ним і в приватних зустрічах ще за Союзу), а також націоналістів, ОУН-івців, тих із 1980-х, за Плав'юка. Цю тезу підхопили свободівці.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

Уже відповів частково: в офіційному інфопросторі не панує й зараз. У виданнях рухівських, націоналістичних, культурно-патріотичних (та ж «Літературна Україна») – ще з кінця 1980-х вона обговорюється, пропагується.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Ця ідея спрацює й стане основою могутньої нації та держави тільки тоді, коли стане внутрішнім переконанням більшої частини народу.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

В. Януковича. Фактично то була команда колаборантів. Вони, зокрема, максимально зросійщили, прив'язали до москви й зробили міщанським наш інфопростір. Передусім досить професійно перетворили телеканали на знаряддя навіюванням народіві своєї політики й ідеології.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Вона робить наполегливі (найнаполегливіші за часи сучасної історії) спроби відбутися. На цьому шляху вже багато зроблено в плані демократизації, побудови соціально орієнтованого ринку, сфери громадських послуг, освіти, медицини тощо. Але залишилося головне – відстояти свою незалежність, вижити як нації у цій війні.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Один із вагомих чинників. Тільки щоб бути такими, медійники самі мають сповідувати цю ідею і мудро, ненав'язливо, але наполегливо її доносити до людей. Як це робить, скажімо, В. Портников.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

З усіма цими сторонами, але є ієрархія сфер: основа – національно-духовна, тоді політична (україноцентрична демократична модель суспільства), далі – економічна й соціальна, уже як наслідок.

12. Як на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Реально це розуміння змінили Майдани й війна. З'явилися навіть російськомовні патріоти України. Ще важливий момент: люди вчаться відрізняти державу й країну, заради країни, нації критикують і намагаються удосконалювати державу.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

У Конституції має чітко звучати, що ми будемо державу передусім українську, там мають бути чітко означені пріоритетні права титульної нації, а вже потім – національних меншин.

Е 5

Дата запису – 16 липня 2024 р.

Прізвище, ім'я респондента – *Лазуренко Валентин*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *освітянин, доктор історичних наук, проректор Черкаського державного технологічного університету, голова Черкаської обласної організації Національної Спілки краєзнавців*

Ідентичність – 47 років, українець, православний християнин

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Я вважаю себе щирим українцем-патріотом. Усвідомлення приналежності до великої української нації й значення величчя українців та її лідерів-державників у мене формувалося з дитинства, оскільки народився й виріс я у відомому кожному свідомому українцю, який добре знає свою історію, селі Суботів, що на Чигиринщині. Тобто в місцевості, де в середині XVII ст. формувалися витoki нашої української державності, адже там в ті часи була заміська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького. Там кувалася наша державність.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Як зараз пригадую, саме перше (не)усвідомлено сприйняття чогось глибоко національного, що яке не давало мені тоді глибинно усвідомити значення прихованої століттями від нас справжньої історії, був один цікавий епізод. У 1989 р., у розпал тоді радянської перебудови, у Суботові, біля Іллінської церкви за участю відомих провідників нашого на той час національного відродження, проходило літературно-мистецьке свято, присвячене «шевченківським дням». Мені було тоді 13 років. Тоді вперше читали вірш Кобзаря «Стоїть в селі Суботові» «без купюр», а я удостоївся честі вручити поету-державнику Д. Павличку букет квітів. Якщо на той час «Два кольори» уже була однією з моїх улюблених пісень, можете уявити те захоплення, яке я відчув, коли Павличко поставив мене поряд із собою, поклавши руки на плечі. Так я провів усі урочистості. І там, на помості президії разом із Павличком я слухав вперше за десятиліття прихованої від народу нерецензовану пророчу поезію Тараса Шевченка:

«Не смійтеся, чужі люде!

Церков-домовина

Розвалиться... і з-під неї

Встане Україна...».

А потім, коли вже навчався на історичному факультеті університету, глибинно зрозумів значення тих слів. Тому для мене національна ідея – це як своєрідний дороговказ для нації.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Серед президентів України активно й послідовно актуалізував українську національну ідею Віктор Андрійович Ющенко. Серед лідерів думок у новітній історії України я виділив би дві потужні постаті – це В. Чорновіл та І. Фаріон.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Дмитро Донцов. Саме ця особистість, літературний критик, публіцист, заклав основи українського націоналізму. Саме через усі його роботи послідовно простежується ідея незалежної держави.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

Мав за честь бути на попередньому захисті як доктор історичних наук, а також і під час публічного захисту 25 грудня 2023 р. на засіданні разової спеціалізованої вченої ради Черкаського державного технологічного університету дисертації Б. Гранатирка на тему «Українська національна ідея як підґрунтя суспільного розвитку: соціально-філософський аспект» на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 033 Філософія. Хороші враження від роботи – постановки проблеми та її висвітлення. Сучасне осмислення. І ще час від часу дивлюся канал української націоналістично-патріота, професорки І. Фаріон.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

Після 1991 р. національна ідея простежується в національно-патріотичних виданнях, як-то газета «Самостійна Україна» та ін. У 1990-х рр. рупорами пропагування національної ідеї, на наш погляд, були В. Чорновіл, І. Заєць, І. Драч, Д. Павличко, Ліна Костенко та ін. Їхні ідеї дещо блокувалися в широкому інформаційному просторі. У 2000-х рр., після Помаранчевої революції, національна ідея, завдяки глибокій національній позиції Президента України В. Ющенка превалювала у ЗМІ.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Політичний діяч і державний діяч – це дві різні категорії людей. Тому політичні еліти не завжди глибоко розуміють значення національної ідеї для України. Тим, хто став

за характером і покликанням українцем-державником – національну ідею розуміють дуже глибоко, я б навіть сказав – жертовно. Але усвідомлено й серйозно формувати поняття / розуміння того, що ж є національною ідеєю для українців, потрібно із старших класів школи та закріплювати фундаментально у вищій школі, коледжах.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

Із діяльністю президента В. Януковича. Медіа стали підконтрольними апарату цього президента, де потужне лобі мали проросійськи орієнтовані чиновники...

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Україна відбулася як європейська держава. А події сучасної фази російсько-української війни (з лютого 2022 р.) ще більше показали і українству, і всім народам світу, що ми держава з європейськими толерантними культурно-вихованими, а не варварськими цінностями. Єдине, що залишається на сьогодні: утримати нашу державність, нашу територіальну цілісність, закріпитися у світовому співтоваристві повноправним членом сім'ї народів.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

ЗМІ та проукраїнські соціальні мережі є головними чинниками впливу на формування патріотичних поглядів українців. А те, що їм подавати у своїх матеріалах, має розроблятися й жорстко контролюватися проукраїнською владою.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

Національна ідея, насамперед, є духовним дороговказом нації, який не може не корелюватися з економічною та соціальною сторонами життя людини. Як на мене, то національна ідея має відповідати принципу – відповідальна держава, чесна влада та гідне життя.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

За три десятиліття, на нашу думку, пройшла своєрідна й потужна еволюція сутності патріотизму. Цьому сприяли Помаранчева революція, Революція Гідності. Потужний

поштовх усвідомленню глибинної наповненості поняття патріотизму сприяв Президент України В. Ющенко. І найпотужніший вплив на свідомість українців (у деяких – її пробудження) у плані глибинного розуміння патріотизму зробила сучасна російсько-українська війна. Але ще багато і багато потрібно зробити, аби патріотизм став пріоритетом реалізації державної національної політики.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Якщо брати в термінологічному визначенні, то поняття «національна ідея» не знайшла свого чіткого відображення в Конституції України. В ідеалі національна ідея має відповідати принципу – відповідальна держава, чесна влада та гідне життя.

Е 6

Дата запису – 30 липня 2024 р.

Прізвище, ім'я респондента – *Шамара Сергій*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси, Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *історик, директор ЗЗСО, менеджмент, публічна історія*

Ідентичність – *українець, 43 роки, ПЦУ.*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Вважаю себе патріотом. Усвідомлення прийшло під час навчання на історичному факультеті ЧДУ ім. Б. Хмельницького у 1998–2003 рр., коли одночасно «перевчали» і рідну мову (до цього був російськомовною людиною), і історію: України та всесвітню. Відтоді захопився також соціальною психологією, а тому розумію, що патріотизм це – ознака національної ідентичності людини, а сама ця ідентичність – неоране поле наукових та суспільних проблем. Життя це тільки підтверджує.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

До 2014 р. у медійному (переважно соцмережевому та блогерському) середовищі я чітко спостерігав спробу біфуркації «націоналізм – патріотизм». Під останнім словом проросійські сили в Україні намагалися «виростити» (зберегти) щось інше, ніж «український патріотизм» (у позитивному значенні українського націоналізму). Відповідні канали просували тези на кшталт «настоящий патриот убирает мусор у

себя под подъездом, и не важно, на каком языке он говорит». Насправді, тим силам йшлося про руйнацію української ідентичності на підставі громадянства України та обов'язку володіти державною мовою. Мої ж уявлення стали такими, що український патріотизм дорівнює українському націоналізмові (без його радикальних поглядів 1930-х – 1940-х рр., які повинні вивчатися тепер як історичний ексклюзив). Із плином часу збагнув, що патріотизм без ксенофобських позицій це власне консерватизм, який дуже гарно виписаний в політичній філософії В. Липинського. Медійний простір мало сприяв формуванню таких моїх поглядів.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Найпомітнішими в мої юні роки були Чорновіл, Лук'яненко. А по закінченню університету – президент Ющенко. Авторитетом «понад часом» уже в цьому тисячолітті стала Ліна Костенко.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Українська національна ідея в ідеалі – ідея української нації, а в прагматичному значенні – будівництво міцної й успішної держави в межах етнічних кордонів українського народу. Над цим проєктом та його втіленням працювало не одне покоління інтелектуалів-патріотів. Через коло моїх наукових інтересів «пальму першості» я б тут віддав поколінням Антоновича, Грушевського, Липинського... Ультраправий поворот усієї Європи і українських націоналістів зокрема радикалізував українську національну ідею, певною мірою зробив її справді зримою для світу. Проте варто розуміти, що Чорновіл, Лук'яненко і Костенко були «продуктами» все ж не бандерівської України, а советської (радянської) України. Всі ми по сей день реалізуємо національний проєкт «хлопоманів» із XIX ст. та географів-картографів початку XX ст. (С. Рудницький).

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

Оскільки соціальною (політичною) психологією я зацікавився ще на старших курсах університету, то до поняття «українська національна ідея» у публічному дискурсі в мене зав'язався постійний інтерес. Десь до 2004 р. під нею здебільшого розумів якийсь консенсус між вчорашніми комуністами та націоналістами в Україні. Такий собі кучмівський варіант національної ідеї. Він же передбачав багатовекторність та

нейтралітет на міжнародній арені. А по суті – таке бачення продовжувало ще брежнєвський застій. Спроба Ющенка вдихнути до національної ідеї більш сучасний зміст сперлася на новий сплеск розвитку історичних та культурологічних досліджень. Але, захопившись «білими плямами» та героїзацією минулого не встиг зробити це питаннями майбутнього української нації.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

У попередньому питанні я відповів частково на це. Додам лишень, що, на мою думку, советське (радянське) бачення національної ідеї в Україні стало виразно покритикованим, а десь і переосмисленим лише після масштабного вторгнення росіян узимку 2022 р. До цього року в Україні ми спостерігали різні хвилі націотворення (у політичній площині, музичній, кінематографічній). Однак завжди напрошуються аналогії боротьби зі своїм колоніальним минулим як «Народного руху України за перебудову», так і Петра Порошенка за єдину помісну церкву. Відсоток суспільства з застарілими матрицями мислення майже не змінювався цими роками. Такий тип людей і відповідний тип медіа навіть помолодшав у віковому зрізі. Тож, для мене національна ідея умовних 1991-го, 2001-го та 2021-го рр. мало чим відрізнялися.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Усі громадяни країни перебувають у спектрі дії медіа. Останні бувають залежні від політиків та незалежні. Як повелося в Україні, залежні медіа мають більше ефірне охоплення через величезні капіталовкладення в їхню редакційну політику. Тому національна ідея через ЗМІ може турбувати громадян, може не тільки через ЗМІ, може взагалі не турбувати. Головне – який саме наратив закладають медійники до її розуміння.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

Всеїдність Кучми дозволила народитися сепаратистському проекту Партії Регіонів. Тому для мене однаковою мірою два президенти – Кучма та Янукович – прислужилися демонтажу нормального формування української державності. У медіа це знайшло своє відображення на тиражуванні недолугості існування України без Росії, у створенні образу потішних та селюкуватих українців, які торгують сопілками, коли всю економіку піднімають, до прикладу, на Донбасі чи в порту Одеси.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Україна відбулася як модерний національний проєкт лише частково. Чому? Тому що, створена в революцію 1917–1921 рр., вона занепала, а її бутафорні форми було залишено з 1922 по 1991 рік. Із 1992 р. відбулося «відродження» питомо національних форм України, проте відчуття життя в пострадянській Україні не полишає ані по епосі Помаранчевої революції громадянського суспільства, ані по Революції Гідності по-європейськи мислячих українських громадян. По суті ми перебуваємо на стадії, яку Європа застала в 1920-х рр. Недаремно такими затребуваними стали твори Липинського чи навіть Донцова для тих, хто національною ідеєю таки зацікавився. От тільки провідні країни світу в епоху цифровізації вже долають іншого порядку проблеми, а українське суспільство перебуває в пошуку початків, їхнього винайдення та перевинайдення...

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Потужну Українську Державу можуть збудувати лишень якісні політичні еліти через якісні ЗМІ, що орієнтуються на постійну підтримку проукраїнської громадянської позиції, незалежно від того, обговорюється питання продажу землі чи рекомендації до друку краєзнавчого посібника.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

У В. Липинського успішна держава вибудовується навколо територіального патріотизму людини. У перекладі на мову сучасності – на усвідомленні високої цінності громадянства конкретної держави. Себто незалежно від етнічного чи релігійного походження людини в Україні її українська громадянська позиція полягає в тому, що вона розуміє важливість і її духовних підвалин, і необхідність економічних успіхів, високого рівня обороноздатності тощо.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Сутність патріотизму в Україні розвивалася в 1990-х – 2010-х хвилеподібно. До того ж, із великим регіональним різноманіттям. ЗМІ бракувало, як зараз модно казати, інклюзивності. Дуже часто ми маємо сюжети на регіональних каналах, коли розмова про українську національну ідею ведеться лише українцями, лише навколо наперед

заданих (анти)українських героїв і тем тощо. Це – ексклюзивна Україна. Вона такою була, є і, дай Боже, залишиться. Втім, не помічаючи, що українськість не є дистильованою якістю, що Україну будують зокрема й вірмени з кримськими татарами, і євреї, і навіть роми, – ми постійно натикаємося на обмежене розуміння всіх державотворчих процесів, їхніх ризиків та небезпек. Як на мене, сутність сучасного українського патріотизму повинна полягати в якнайшвидшому налагодженню відповідності нашої країни стандартам ЄС та НАТО, адже порятунок та успіх модерних національних держав відбувається сьогодні в інтеграційних проєктах. Чомусь це зрозуміли чехи та словаки, які розділившись, знову об'єднані на демократичних засадах. Це розуміють німці із французами, що провели не одне століття у війнах між собою. Це розуміють навіть африканські країни, що шукають інтегратора на кшталт Китаю. Натомість у нас українська національна ідея формується ніби без розвитку, де після будь-якого ефіру можна зробити висновок: «А все ж таки шкода, що Україна не тільки для українців». Висновок, зауважу, абсолютно безплідний з погляду якоїсь солідарної суспільної користі. Такий висновок обернений у минуле, але майже нічого не пропонує майбутньому України, яке, як виявилось, може собі дозволити оспорювати той, хто бачить у собі право сильнішого. Інклюзивність та діалогічність мають стати основою сучасної української національної ідеї. Це є на рівні волонтерських та дипломатичних зв'язків. Саме це потрібно розвивати.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Конституція нашої держави укладалася як компроміс між комуністами та націонал-комуністами пострадянської України. У ній є справді норми, які викликають різночитання у визначенні української нації чи українського народу. Натомість нема норм, які б валідно зобов'язували кожного громадянина України до моменту отримання паспорта проходити навчання державній мові, національній історії, основним законоположенням та символам держави із відповідним складанням «іспиту на громадянство». Нагадую, що щось подібне зробили в країнах Балтії, і з цим «багажем» навіть спромоглися вступити до Євросоюзу.

Е 7

Дата запису – 30 липня 2024 р.

Прізвище, ім'я респондента – *Сущенко Роман*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *державний службовець, журналіст, перший заступник голови Черкаської обласної ради, в'язень Кремля.*
 Ідентичність – *українець, 55 років*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Так, вважаю. На мою думку суть патріотизму полягає у відданості принципам моралі та інтересам суспільства, які характеризують ставлення до рідної землі, країни, готовності діяти, жертвувати особистими інтересами для захисту або збереження духовних, культурних і матеріальних цінностей своєї Вітчизни.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Перші асоціації пов'язані з українською культурою, літературою, народним традиціями, побутом, історією. Уявлення про українську національну ідею мали розбіжності упродовж еволюції публічного простору з часів здобуття незалежності та суверенітету Україною. Нині вони збігаються на дві третини.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Віктор Ющенко.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Безперечно основи для ідейного формування заклав Т. Шевченко. Продовжили розвивати різні моделі М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Міхновський, М. Грушевський та Д. Донцов. З сучасників – В. Ющенко, П. Порошенко, Л. Подерв'янський, О. Забужко.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

До 2004 р. термін не мав великого розголосу. У середовищі науковців дискусії точилися, окремі політики використовували його, але поширеним став саме з 2004 р. Спікери: В. Ющенко, І. Заєць, В. В'ятрович, Ю. Макаров.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

На початку 1990-х – національне піднесення, 2004–2008 – була присутньою в інформаційному просторі.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт

Має.

8. «Команда» якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа.

Януковича. «Темники» Медвидчука / Васильєва. Спроба тотального контролю інформаційного простору.

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Слабкість інституцій, суттєві суперечності між політичними елітами, домінування особистих інтересів над суспільними та державними, відсутність стратегічного бачення, планування, управління для досягнення мети національного проєкту.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

Ключова роль, як одного з впливових чинників на формування національної ідеї.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

Має впроваджуватися комплексно: бути духовним чинником еволюції української політичної нації, філософією, яка відображає прагнення народу захистити, зберегти й розвивати економічний, політичний та культурний суверенітет, зрештою – забезпечити усвідомлення своєї тотожності з цивілізованою, європейською культурною моделлю.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Кардинально.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Так. Знайшла. Але потребує змін. Динаміка розвитку суспільства та серйозні виклики диктують ці зміни.

Е 8

Дата запису – *6 серпня 2024 р.*

Прізвище, ім'я респондента – *Черевко Олександр*

Місцезнаходження респондента – *м. Черкаси Черкаська область*

Вид діяльності, посада – *громадсько-політичний діяч, доктор економічних наук, голова Черкаської обласної державної адміністрації (2005 – 2010 рр.), ректор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*

Ідентичність – *65 років, українець, православний християнин*

ЗАПИТАННЯ/ВІДПОВІДІ

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? Якщо так, то коли прийшло до Вас усвідомлення патріотизму? Поясніть його сутність.

Безумовно, я вважаю себе патріотом і, на мій погляд, зробив деякі речі для того, щоб цей патріотизм був не лише на словах, а й на ділі. Особливо була можливість, коли я працював головою Черкаської ОДА. Але й до того й сьогодні продовжую це робити. Наприклад, у ЧНУ ім. Б. Хмельницького патріотичне виховання на першому місці. 2014 р., як тільки почалося вторгнення на Донбасі, я ініціював в університеті військову кафедру. Це один такий приклад.

Перебуваючи на посаді голови Черкаської ОДА, я був ініціатором і впроваджував програму, яка стала державною – «Золота підкова Черкащини». Це відродження історико-патріотичних місць, духовних місць, національних пам'яток. Це було дуже показово: коли влада змінилася, прийшов Янукович, а тут на Черкащині – Тулуб, найперше, що вони зробили, – це скасували цю програму. За ці цінності сьогодні зі зброєю в руках ми всі воюємо.

2. Якими були Ваші перші асоціації з цим поняттям і чи співпадали Ваші уявлення про українську національну ідею із почутим у медійному просторі?

Ні тоді, ні зараз повністю не співпадали й не співпадають. Може, воно й не треба, щоб було повне співпадіння. Але повинна бути чітка лінія на рівні державної політики.

3. Хто з українських політиків (президентів чи інших лідерів думок) першим актуалізував українську національну ідею в публічній сфері новітньої України?

Якщо подивитися історію, то віками Україна робила спроби боротьби за незалежність. Найяскравіше – 100 років назад (революція 1917 – 1921 рр). Коли почалася війна в Придністров'ї, де я на той час працював, то мені 1991 р. довелося повертатися додому. Зокрема, у Золотоношу, де я працював керуючим банком. І вже тоді Віктор Андрійович Ющенко збирав у Моринцях, у Будищах під дубамм таких... стержнів української національної ідеї як І. Драч, П. Мовчан, Д. Павличко, І. Заєць... Я багато слухав цих людей. Хоча віками можна назвати тисячі прізвищ, які клали життя за цю незалежність. І В. Чорновіл, і В. Симоненко, і В. Стус, багато інших.

4. Хто взагалі найбільше зробив для поширення і втілення української національної ідеї в життя? Чому Ви так вважаєте?

Віктор Андрійович Ющенко... Ви уявіть на секундочку, якби сьогодні, чи будь-коли якийсь із президентів не мав більшості, то я сумніваюся, що вони б щось зробили. А Ющенко, маючи принципові погляди на будівництво держави, будівництво церкви, ідеологічні засади, міжнародну політику, питання євроінтеграції, вступу до НАТО, попри шалений тиск політичний і супротив у парламенті, був принциповим і найбільше зробив серед усіх президентів періоду Незалежності.

5. Чи часто за роки державної незалежності України Ви чули в публічному просторі (ЗМІ, на офіційних заходах, мітингах, інших зібраннях) слова «українська національна ідея»? Які спікери (гості студій) Вам запам'яталися?

Людина, яка йде в політику, чує все на світі. Багато було різного сказано. Я завжди стояв і пояснював людям як розуміти, що таке Українська національна ідея. Перше: політична незалежність; друге – це національна економіка, третє – це національна культура, четверте – це національна українська мова. П'яте: станом на 2005 р. я говорив: це прагнення духовної єдності. Але, на жаль, і сьогодні це ще залишається. Політичної волі, політичного духу не вистачає. Немає розуміння духовної єдності.

6. Наскільки національна ідея домінувала в інформаційному просторі України після 1991 р., конкретно – у 1990-х, 2000-х, першій половині 2010-х рр.?

Подивіться другу сторону медалі. Повчіться у ворогів. Першим ділом у них їхня ідея: все російське. Як нема – то придумують. Берестину в болоті знайшли – розказують, що Київська Русь там. Яке це має відношення? Жаби квакають по сьогоднішній день,

але вони – «великій» народ. Слово «росія» появилось в 1721 р., Петро I зробив реорганізацію царства. А ми, маючи таку славу, героїчну історію, багато втратили.

7. Чи має національна ідея «турбувати» усіх громадян держави чи достатньо, аби вона була надбанням та інструментарієм політичних еліт?

Політичні еліти через гроші можуть зробити що завгодно. В нас є величезна кількість прикладів і на центральному, і на регіональному рівнях. Що таке українська національна ідея? Це людина вільна, вільний громадянин: за кого хочу голосую, кого хочу – вибираю; це людина господар на своїй землі. І ніхто не має права тебе обмежувати чи перешкоджати тобі. Ось що таке національна ідея конкретно для людини: господар, особистість і громадянин.

8. Команда якого президента найбільше зашкодила ствердженню національної ідеї? Свою відповідь пов'яжіть з діяльністю медіа?

Янукович. Однозначно. Він орієнтований був на росію. Вся ця його «команда»...

9. На Вашу думку, сучасна Україна як національний проєкт: а) відбулася (як європейська держава); б) відбулася частково; в) зроблено лише перші кроки; г) зазнала фіаско; д) інше.

Розумієте, в чому біда? По сьогоднішній день ми всі погано знаємо свою історію. А ті, хто кажуть, що я ж історик – я знаю, то вони знають російський варіант, історію, писану в москві. Тож, наша задача сьогодні, будуючи незалежну державу, відновити свою справжню історію європейської держави з європейськими інститутами, бо ми ментально зовсім інші люди. І 5-й пункт національної ідеї – прагнення духовної єдності чому такий? Бо на сході (України) в нас одні герої, у центрі в нас трішки інше, на заході зовсім інше. Ментально розділилися.

10. Яка роль медіа у формуванні національної ідеї? Вони – ретранслятор суспільних настроїв чи чинник впливу на формування патріотичних поглядів?

На жаль, так сталося через неправильні державні рішення, що ЗМІ важко фінансово. От ми говоримо: основна цінність – свобода слова. А в нас всі засоби інформації служать і обслуговують свого господаря. І тому, на жаль, дуже слабе експертне середовище. Воно не врегульоване, державою не захищене, щось скажеш проти вітру – проблему матимеш... Так само ЗМІ. При всій моїй повазі до цієї категорії, бо вони велику справу робили в різні періоди. Такі люди, як В. Симоненко, Г. Гонгадзе, В. Чорновіл – це сміливі люди, які мали свою думку. На жаль, сьогодні не створені

умови для незалежних ЗМІ. В цьому наша біда. Я сказав, що, на жаль, бо декларуємо багато, а зроблено мало. І незалежних ЗМІ, за незначними винятками, немає.

11. На Вашу думку, національна ідея найбільше кореспондується з соціальною, економічною, духовною, можливо іншою сторонами життя людини?

Я вже сказав... Все має бути в гармонії.

12. Як, на Ваше переконання, змінилося розуміння сутності патріотизму за три десятиліття існування новітньої України в суспільстві, медіа?

Медіа, як я вже сказав, залежні від політичної кон'юктури. Суспільство залежне від влади, політиків, медіа тих же. Можливо, війна спонукатиме кожного критично осмислювати, хто ми і брати відповідальність за долю країни кожен сам на себе.

13. Чи знайшла національна ідея відображення в Конституції України? Як, на Вашу думку, це мало б бути в ідеалі?

Треба було б. Демократичне середовище – воно дуже вразливе.